

Столиши

Володимир Левичукій

Володимир Левицький
СПОМИНИ

Dr. P. Leber

Наукове товариство імені Шевченка

СПОМИНИ

Володимир Левицький

Львів · 2021

Володимир Левицький, Спомини. Львів: Видавництво «Па-
пуга», 2021. 400 с.

У книзі вперше публікуються «Спомини з життя» Володимира Ле-
вицького, які він написав 1933 р., та його щоденник, що охоплює
період від 16 серпня 1914 р. до 3 січня 1915 р. У «Споминах» йдеть-
ся як про життя й наукову діяльність вченого, так і про відомих
українських та польських політичних, наукових і культурних діячів,
яких В. Левицький знав особисто, про цікаві маловідомі факти того
часу. Життєпис видатного українського математика доповнюють
його подорожні нариси, надруковані свого часу в галицькій пресі,
а також кілька публікацій світоглядного характеру та окремі листи,
що увиразнюють непересічну особистість вченого.

Упорядник: *Олег Петрук*

Науковий редактор: *Мар'яна Комариця*

Примітки і коментарі: *Ярослав Припула*

Переклад з німецької мови:

Люба-Параскевія Стринадюк, Оксана Смеречинська

Редакція власних назв північно-європейськими мовами:

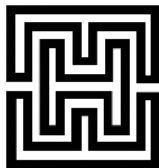
Світлана Одинець, Ніклас Бернсанд

Набір текстів: *Юлія Патлань, Олена Гринів, Мар'яна Патрій*

Коректа набору: *Олена Кіктева*

Світлина на обкладинці: Володимир Левицький, 1912 (Збірка Р.Сахно)

**Це видання побачило світ за фінансової підтримки
Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці
з Фонду Володимира Петришина**

ISBN 978-617-7142-64-4

© 2021 НТШ

СПОМИНИ З ЖИТТЯ

З численної ближчої мені родини вже нема нікого між живими: мої родичі давно померли, мої брати також передчасно минулися, самотній братанок загинув як доброволець галицько-української армії, а далша моя родина переважно спольщилася, тож між нею і мною нема в дійсності ніякої лучности. Лишився я сам-один на світі з моєю дружиною, без дітей. Численний колись рід Левицьких, а саме та галузь, до якої я належу і яка числила себе українською, зійде зі мною зі світа – і сліду не остане з неї ніякого. Всі мої найближчі заскоро відійшли може тому, що наша родина здегенерувалася через подружжя між собою, більшість їх не дожила й шістдесятки. Тому на мені спочиває обов'язок чимскоріше списати дещо з мого життя, кажу чимскоріше, бо мені минає вже 61 рік, а з огляду на приміри в родині не можу числити на довгі ще літа життя. Усі спомини, будь вони навіть найбільше банальні, мають свою більшу чи меншу вартість – завдяки їм оживає давнина, оживає мертвий папір, а може знайдеться в них і не один цікавий момент, що бодай декому принесе якусь, хоч би й мінімальну, користь. Чи мої спомини варті, щоби їх списувати? Не знаю, але вони нехай будуть доказом, що я, хоч і як малу роль відіграв у ширшому житті, все змагав до ідеалу правди, краси і мав

аспірації, яких соромитися не потребую. А впрочім, нехай це буде пам'ятник для моєї родини, що завдяки йому не піде марно в забуття, а «*homagium*» [дань вдячності], для тих, що їм в житті завдячував я любов особисту, любов знання, рідної землі та зрозуміння великої загадки світу.

Львів, в листопаді 1933.

Моя родина і рідня

Рід Левицьких – це старий священничий шляхетський рід гербу Рогаля. Коли і як прийшов він у Галичину, не знаю, однак у родині була традиція [вважати], що мій прадід прийшов десь у другій половині XVIII ст. з Волині або України. Знаю лиш те, що прадід звався Григорій і був парохом у Присівцях недалеко Зборова і там помер в часі коло 1815 р. Однак у Присівцях згоріла десь в половині XIX в. і церква, і приходство, так що ніяких метрик ані записок (навіть в архіві консистора) не полишилося щодо о. Григорія. Мав лиш бути давніми роками на цвинтарі в Присівцях пам'ятник мого прадіда, але нині сліду з нього нема. Його жінка звалася Доміцеля де Бродович, а його свояком був кардинал Михайло Левицький¹. З-поміж дітей о. Григорія затамив я імена трьох моїх дідів: Григорія, Степана та Йосифа. Всі вони ходили до гімназії в Бережанах і в старих гімназійних хроніках, писаних в части по-латинськи, в части по-німецьки, знаходив я їх імена як учеників, однак без ближчого родоводу. Всі вони закінчили духовну семінарію у Львові і були парохами: Григорій у Золочеві (помер у 70-х роках), Степан, мій рідний дід, – в Оліві коло Зборова, Йосиф – у Трибуківцях коло Бучача (помер у 80-х роках). Старші сини о. Григорія, Антін та Іларій, були також парохами і осталися вони і їх діти Русинами, тобто Українцями (наймолодша донька о. Іларія і Людвика з Лучаківських Софія є моєю дружиною), другі сини – Венедикт і Анатоль (професор історії університету в Кракові) – цілком спольщилися разом із нащадками. Зате діти о. Йосифа, а саме Олександр, славний співак, знаменитий організатор, парох у Скалі* і о. Автоном в Бурдяківцях

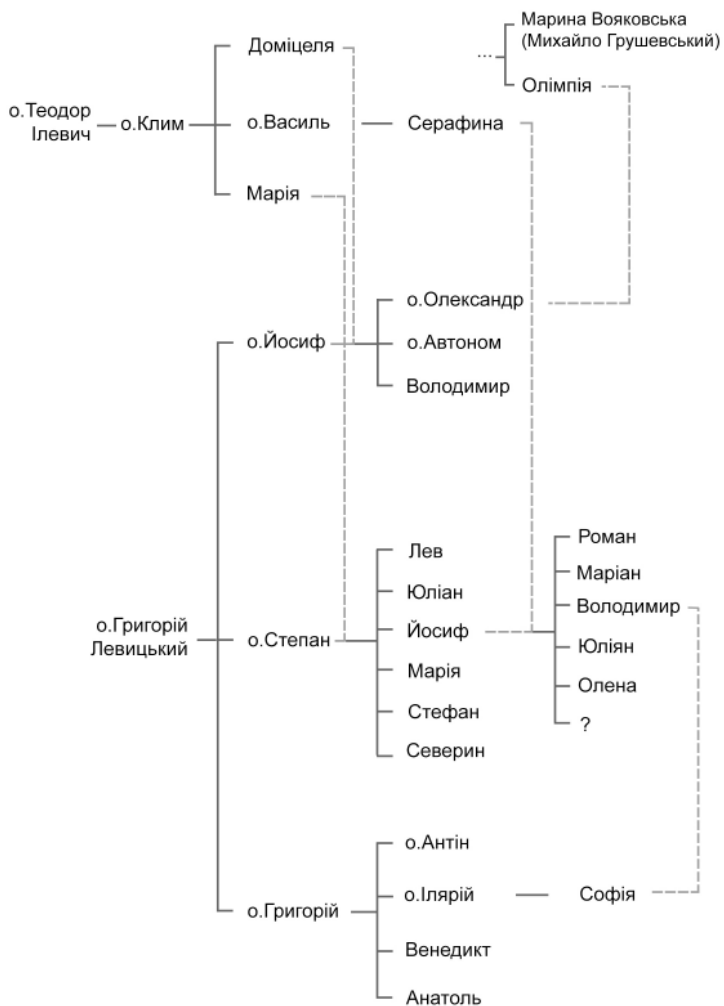
* о. Олександр був жонатий з Олімпією Вояковською, молодша її сестра Марина віддалася за професора Михайла Грушевського. Одинокий син о. Олександра, Модест, інспектор залізниць в Чернівцях за часів Австрії, не прийнятий по війні Поляками до служби, скитався по світі й помер на еміграції в Бразилії; з доньок о. Олександра покійна Стефа була віддана за пок. д-ра Е. Калитовського, адвоката у Стрию, друга, Лукія, віддана за о. Савицького у Стрию.

(обидва вже померші) і їх сестри були щирими патріотами, а лиш третій син, Володимир, лісничий у гр. Потоцького, на старість переїмівся у Поляка.

Мій рідний дід Стефан, уроджений 1809 р., помер, здається, на туберкульоз вже 1849 р. і лишив по собі вдову Марію з Ілевичів з кількома дітьми, з яких найстарший Лев мав щойно 11 літ. Другий син був Юліан, третій – мій батько Йосиф, опісля йшли ще Марія, Стефан та Северин. Рід Ілевичів був рівно ж старовинний священничий шляхетський рід (первісно звалися вони Іліничі гербу Заремба). І прапрадід Теодор, і прадід Клим були священиками, о. Клим був парохом та деканом в Ярчівцях коло Зборова, мав кілька доньок і одного сина Василя. З тих доньок одна Марія віддалася за мого рідного діда Стефана, друга Доміцеля вийшла заміж за другого мого діда о. Йосифа з Трибуховець. Про решту доньок о. Клима не згадую тут, раз тому, що не думаю писати цілої ближчої та дальшої генеалогії моєї родини, а друге тому, що це завело би мене задалеко від теми моїх споминів. Однак мушу згадати конче про о. Василя Ілевича, що був парохом у Пилатківцях, а опісля в Торськім коло Заліщик (помер 1876 або 1877), жонатий на Сузанні зі Стрільбицьких, мав одну доньку – Серафину – мою матір.

Коли моя бабка Марія (роджена 1817, померла у Львові 1890 р.) осталася по смерті о. Стефана з 6 малими дітьми серед дуже невідрадних обставин, віддалася вона майже з konieczности вдруге за завідателя приватного майна Еліясевича – шурина одної зі своїх сестер, однак і цей другий її муж незадовго помер, і почалося скитальство бідної вдовиці та її дітей по світі. Найстарший мій стрий Лев – артист з природи, маляр і музикант, був і учителем середніх шкіл, і учителем реальної школи в Снятині, т. зв. препаранди, опісля – учителем музики в Тернополі й Хирові у оо. Єзуїтів та у Львові. Душа наскрізь артистична, фантастична, людина дуже образована змарнувалася в дійсности. Оженився з Полькою, а вслід за тим усі його діти, сини* і доньки, ціл-

* Один з них, Микола, відомий колись оперний співак, виступав навіть

Фрагмент родового дерева Володимира Левицького. Уклала Олена Гринів.

Батько Володимира Левицького Йосиф. Збірка Р. Сахно.

ком спольщилися. Другий мій стрий Юліан був аптекарем в Румунії, опісля в Галичині, і він завдяки жінці-Польці змарнувавсь й скоро помер, а невдовзі помер і самотній його син, рівно ж повністю спольщений. Спольщилася також родина третього мого стрія Стефана, що по різних перипетіях життя опинився у Ланцуті на невисокій державній посаді. Останній мій стрий, Северин – фантастична натура, така як Лев, за молодих літ виїмав: був у Румунії, на Кавказі в Тифлісі, вкінці перед війною опинився в Одесі – там і слід за ним пропав.

Перейду до моїх родичів. Мій отець Йосиф, народжений на українських концертах.

1840 р., – натура консеквентна, з залізною волею, педантична і вимагаюча праці від других і від себе. Незвичайно спосібний: скінчив у голоді й холоді гімназію в Бучачі та Тернополі як перший відзначаючий ученик, у школі жив із лекцій, а як тяжкі мав умови життя, найліпшим доказом може бути це, що із-за браку середників до життя два рази покидав VII клас (один рік навіть вже був у оо. Василіан, а другий раз пішов на писарку, щоби дещо заробити собі грошей), а однак вернув назад до школи і скінчив її з відзначенням. Університет, а саме правничий факультет тодішнього німецького ще університету у Львові, закінчив у другій половині 60-х років XIX ст., всі іспити правничі і ригорози² склав із відзначенням. На останній ригороз не стало йому вже фондів, а пізніше фамілійне життя і усякі журби вже не дали йому спростоги докторизуватися. По закінченні права вступив мій отець до суду і тут перебув ціле своє життя на звичайній кар'єрі австрійського судовика. Ось поодинокі етапи його служби: практикант у Львові та в Городенці, судовий ад'юнкт у Тернополі і Заліщиках, начальник суду в Мельниці над Дністром³, заступник прокуратора в Золочеві (те все в 70-х роках), опісля – радник суду в Тернополі (до 1890 р.) і Львові, радник апеляційний у Львові та Відні, гофрат [надвірний радник] при найвищому трибуналі у Відні. Тут і помер у жовтні 1903 р., похований у Львові на Личаківському цвинтарі. Ціле життя батька – то була невсипуща праця від рана до вечора в суді, а опісля вдома, доки ми діти були ще малі, навіть ще в нижчій гімназії, сам отець щоденно перепитував нас лекції, і горе було, як котре з нас не навчилося або не зробило чогось на час солідно. Найстрогішого учителя в школі не боявся я так, як батька, але цей безпощадний контроль, хоч може односторонній, виробив у мені педантизм, почуття обов'язку і замилування до праці. В пізніших часах батько вже перестав інтересуватися деталями нашої науки, може тому, що вірив у нашу солідність, а може тому, що злидні та нещастя раз у раз падали на нашу родину й не давали йому часу займатися дітьми як слід. Між ним і

нами не було ніколи такої безпосередности та щирости, як це буває між родичами й дітьми, пестошей зі сторони батька я бодай ніколи не знав, і тому може вже з дитинства моя натура ставала замкнена в собі, неприступна для загалу. Справедливий, але строгий, натура наскрізь праведна і добра, але назверх зимна, тип справедливого австрійського судді, що йому закон був святістю, людина переконана про безоглядну справедливість законів і приписів – це був тип тодішньої німецької бюрократичної школи. Таким типом був і мій батько. Незвичайна солідність, що проявлялася і в зверхньому вигляді, а навіть і в прегарнім каліграфічному письмі, величезна працездатність (ще у Відні на старість працював він щодня при бюрку від години 5 рано до пізнього вечора) – це були риси основи його вдачі. Так і смерть застала його при бюрку. Життя йому не стелилося рожами. Тяжкі умови життя в дитинстві та школі, пізніше – скоро смерть жінки, численні хвороби вдома, лихі фінансові відносини, а до того тяжкий дім, бо крім дітей на удержанні була в нього і бабка (вмерла 1890 р.) і незаміжня тітка Марія (вмерла 1923 р. у Львові) – це, певно, нераз затроювало йому життя і відбирало життєву радість. Лише в останніх вже роках життя, коли фінансові справи його поправилися, одинокою його приємністю була вечірня партія тарока⁴ з товаришами і приятелями по службі. У Львові перед виїздом був покійний якийсь час головою «Бесіди»⁵, містосеніором Ставропігії⁶ та членом громадської Ради (за часів Крайової вистави 1894 р.): це був останній член громадської Ради Українець, бо по його виїзді зі Львова до Відня весною 1899 р. аж до війни Українців до Ради вже не пустили*.

Моя мати Серафима з Ілевичів (роджена 1841 р.) була донькою рідного вуйка мого батька: така мода женитися на найближчій родині завелася майже в нас усіх, бо і молодший мій брат, і я оженилися із близькими своячками, а те саме було і в наших дідів. І може це й причина, що наша чи-

* Серед української громади називано покійного батька св. Ніколай, тому що носив довгу сиву бороду.

Мати Володимира Левицького Серафіна. Збірка Р. Сахно.

сленна колись родина здегенерувалася і нині є на вимертю – на кожний випадок всі мої три брати померли передчасно. Мою матір тямлю дуже мало, а однак ще й нині пригадую собі деякі хвили, коли вона інґерувала [втручалася] поміж нами дітьми – та це лиш короткотривалі епізоди моєї пам'яті чи то з Мільниці, чи з Золочева. З моїх перших діточих літ бачу, мов через сон, Дністер у Вільхівці коло Мільниці, тямлю, як в Мільниці мене, може трилітнього хлопчину, завіяло, скрутило мені карк, і я довго лічився. Тямлю, як в нас у Мільниці був освоєний пугач, і коли ми діти при мамі гралися, цей пугач скидав нам яблука з шафи або розмахом своїх крил гасив лампу, тямлю вкінці, як через сон, те, як серед глибо-

кої зими ми з Мільниці замкненою бричкою (залізниці тоді ще не було) їхали через Тереховлю та Тернопіль 1877 р. до Золочева, куди якраз батька перенесено. Тягну і перші хвилини побуту в Золочеві, і мою маму з тих часів (тоді я мав вже 5 літ). Та скоро її не стало. На сам Великдень 1878 р., коли численні гості від нас ввечері відійшли, вночі несподівано померла, лишаючи по собі чотири сироти і маленьке немовлятко, що вскорі також померло. Ще нині по літах виджу її в домовині і чую воскресний спів «Христос воскрес» на її похоронах, бачу розпуку батька та цілої родини. І спочиває вона сном вічним у Золочеві і жде, коли усі її діти зберуться коло неї, та лиш ще я один лишився між живими. Тож коли нині дивлюся на малих дітей, що граються коло своєї матері, або коли бачу доростаючу молодь – хлопців та дівчат, що в усяких журбах молодечого віку шукають захисту, зрозуміння і любови у тої, що їм дала життя, то все мені стає жаль, що я такої опікунки не мав ніколи – може би тоді й моє життя мало більше краси та радості. По її смерті отець довго-довго не міг прийти до рівноваги духа, – може якраз тому його вдача стала така сувора та замкнена в собі. Дальшим вихованням дітей зайнялася його рідна незаміжня сестра Марія, яка, очевидно, до того завдання, крім доброї волі, не мала належного підготовлення, а домашнє газдівство обняла бабка (мати вітця).

Дітей було у моїх родичів шестеро, однак найменший хлопчик помер невдовзі по матері, а сестра Олена вмерла як однорічна дитина ще в Мільниці. Остало нас четверо братів: Роман, роджений 1870 р., Маріян, роджений 1871 р., я і наймолодший Юліан, роджений 1874 р. Усі ми вчилися дуже добре і нормально покінчили школи (про мою науку розкажу далі). Роман – дуже добрий правник, за університетських часів діяльний член українського «Академічного братства»⁷, за часів великої війни заложник міста Львова, дійшов до ступеня апеляційного радника. Нещасливий у житті (жонатий з Полькою, що від черги літ є невилічимо умово хвора), спольшився і скоропостижно (може під впливом журб) помер у

Львові несподівано 1927 р., полишаючи самотнього сина, вже Поляка і до того фізично недорозвиненого. Другий мій брат, Маріян, людина дуже спосібна, але вічно хвора, щирий український патріот, скінчив право у Львові і по всіх іспитах вступив до юридичного бюро дирекції залізниць у Станиславові. На жаль, хворий від дитинства на серце тяжко розхворівся і вмер у Львові наповесні 1895 р. Останній брат Юліан, дуже добрий історик*, був професором гімназії в Тернополі, опісля в українській гімназії у Львові (в часи війни у Відні), а по відступі московських військ з Галичини і Тернополя став директором української гімназії в Тернополі, де й помер по дуже тяжкій недугі в лютому 1925 р. Жонатий зі своєю своячкою Еліясевиचівною мав самотнього сина Богдана – хлопчину незвичайно спосібного і гарного. Коли прийшла визвольна війна, пішов і Богдан як ученик VIII класу добровольцем до української армії і не вернув вже більше – скопив його тиф у Летичеві восени 1919 р., так як тисячі-тисячі тих, що їх прощали журавлі, як ішли за Збруч.

І так з усієї моєї, так численної колись родини, остав я сам-один, і на мені закінчиться книга роду Левицьких, бодай тих, що почували себе Українцями, раз на все.

* Він за часів проф. Михайла Грушевського вміщував свої рецензії і розвідки в «Записках НТШ», є також автором оригінального українського учебника географії для гімназій. Була це людина наскрізь культурна, освітана, знаменитий педагог і великий приятель молоді. Слабого здоров'я від молодечих літ, прибитий скитальством у часи війни, а опісля – смертю самотньої дитини-надії, не мав сили до дальшого життя.

Мої діточі і шкільні літа

Уродився я як третій син моїх родичів у Тернополі 31 грудня 1872 р. недалеко нинішнього Міщанського Братства (старенька реальність Берналевських, що стоїть ще до нинішнього дня). Та вже в три місяці пізніше родичі перенеслися до Заліщик, а опісля – до Мільниці, звідки, як вже згадував, переїхали ми в грудні 1877 р. до Золочева. По нежданій смерті матери в квітні 1878 р. пішов я восени того ж року як 5-річний хлопчина до першого класу народної школи, т. зв. «штуби», що містилася тоді в малім будинку за костелом. Ми, тобто отець з бабкою, тіткою і чотирма синами, мешкали тоді на т. зв. старій пошті, де померла моя матір, а опісля – при т. зв. валах в домі Жида Бараша, якого вже давно нема. Звідси ходили ми всі рано та по обіді до школи, як на золочівські відносили доволі далеко. З моїх товаришів зі штуби пам'ятаю лиш Собінського, пізнішого першого львівського куратора, інші скорше чи пізніше розбрелися по світі, а їх імена затерлися у моїй пам'яті. Першим моїм учителем був молоденький тоді Поляк Броніслав Сокальський⁸, згодом – учитель державної семінарії у Львові і шкільний інспектор, людина дуже симпатична, добрий педагог, автор численних популярно-наукових книжечок та обширного статистичного опису Золочівського повіту. Часом заступав його Володислав Сатке, пізніше – директор виділової школи і професор реальної школи в Тернополі, людина незвичайно образована, один з найвизначніших польських метеорологів*. Директором народної школи був старий вже тоді Новаківський, греко-католицьким катехитом о. І. Гургаль, місцевий сотруди́ник при пароху о. шамбеляні⁹ О. Чемеринським. Наука приходила мені легко, і ще до нині маю свідоцтва зі «штуби» з дуже добрими нотами з усіх предметів. У дальших класах від 2 до 4, що містилися в магістратськім будинку на «валах», учителем моїм був К. Скельський, може й несогірший педа-

* Пор. його некролог у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції». 1901. Т. VII. Вип. 2.

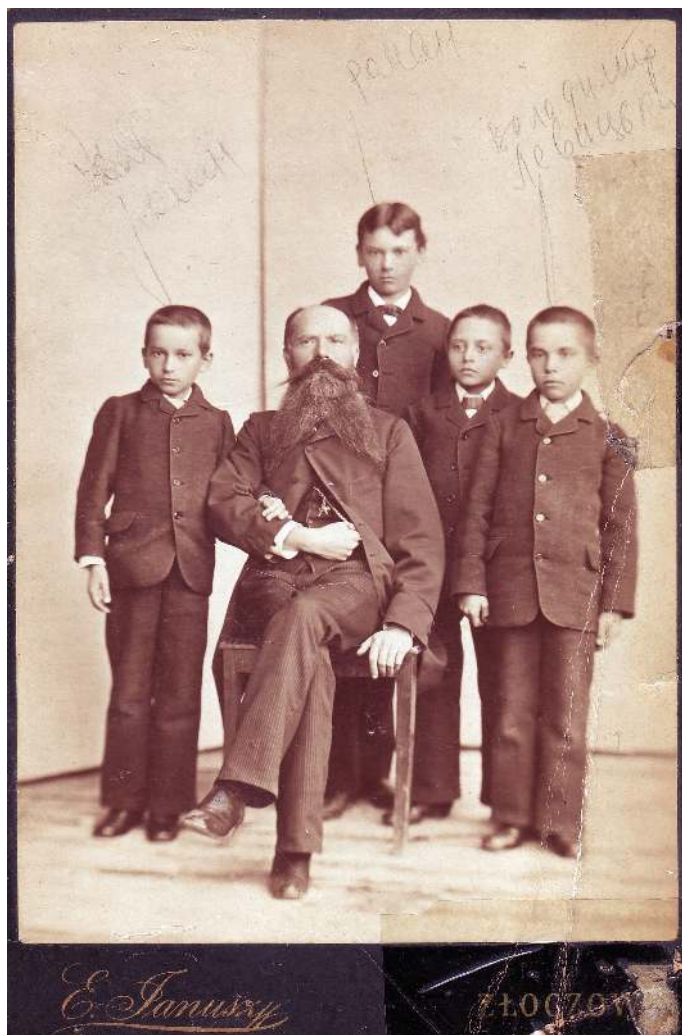
гог, але невисокої інтелігенції, тим більше, що любив часто заглядати до келішка. А все ж таки тодішня народна школа давала багато більше, як нинішня. Ми не лиш мусили знати і польську, і українську граматику, але так само і рахунки, нераз доволі складні, і від 3-го класу німецьку граматику та цілого Коменюша¹⁰ майже напам'ять, не згадуючи вже про основні відомости з історії, географії та природи. Коли нині бачу, а знаю це з довгого досвіду як професор і візитатор, що ученики навіть у найвищих класах не мають поняття про граматику та не знають зложити найпростішого речення німецькою мовою, ані розв'язати найелементарнішого завдання з практичних рахунків, пригадую собі, що при вступнім іспиті до гімназії (нинішній 5 народний клас) ми мусили знати досконало три граматики з усякими виїмками та оперували десятковими та звичайними дробами, що ми в 4 класі народної школи знали усі частини світу з цілою топографією та основами фізичної географії – то хіба це не буде похвалою для нинішньої школи, де знання починає мати підрядну роль. У нашій народній школі звертали увагу також на поправне і гарне писання, а т. зв. «форшріфти», тобто взірці належного писання, були одною з найважливіших точок вселюдного іспиту, яким закінчувався кожен шкільний рік при співучасті запрошених гостей, з роздачею свідоцтв і нагород найліпшим ученикам класу та школи. Тій бідній золочівській школі завдячую багато – основи знання, на яких міг дальше будувати.

Коли я був у 3 класі народної школи, восени прийшла на Золочів страшна пошесть віспи – лютувала вона так страшно, що не було дня, щоби кілька осіб, особливо дітей, не забирала люта смерть. Страшна недуга не минула і нашої хати: перший захворів мій молодший брат Юліан на легшу форму, а пізніше захворів і я. Та в мене виступила недуга в найтяжчій формі, т. зв. чорної віспи, що обняла ціле тіло, а навіть і очі, а до того прилучилася і дифтерія. Цілими тижнями висіло моє життя на волоску, лежав я в страшній гарячці з заплющеними очима і лиш сильній конституції і повній посвяті опіці,

особливо тітки, завдячую, що вкінці поборов недугу. Однак наслідки недуги остали довго: цілими роками ще навіть у вищій гімназії хворів я вічно на сильне запалення очей, пересиджував у затемненій кімнаті, а вчився зі слуху. І з тих часів в мене праве око сильно астигматичне і виробилася передчасна далекозорість. Віспа була переломом для мого організму; від того часу не хворів я аж до останніх часів ніколи і за весь час гімназійних студій не пропустив ані одної години науки. Лиш наслідком віспи остала в мене перфорація носової перегородки, а через те легкість до перестуди та катарів.

До гімназії в Золочеві здав я вступний іспит у вересні 1882 р. і остав у ній аж до кінця I півроку четвертого класу (1888 р.), коли то вітця було перенесено до Тернополя як судового радника. Золочівська гімназія, відкрита щойно в 70-роках, міститься ще й нині в тім самім одноповерховім будинку напроти костела. Її першим директором був звісний польський природник С. Плахетко, другим (за моїх часів) – філолог Т. Малиновський (Поляк). І учеників-Українців (тоді Русинів), і учителів-Українців було доволі багато, як на таку маленьку гімназію, впрочім у тих часах не було ще шовінізму ані нетерпимости зглядом учеників чи горожан-Українців. З-поміж учителів-Українців справжнім свідомим «народовцем» був лиш катехит о. Єзерський, що провадив дім в народнім дусі і все говорив лиш по-українськи*, другі учителі, як історик Саноцький, математик Літинський, філолог Дольницький, Тянячкевич були або москвофілами, або цілком індиферентними. Впрочім, це були часи, коли щойно починало виходити «Діло»¹¹ та видання «Просвіти»¹² (очевидно, етимологічно), коли ціла преса, як усякі «Проломи» та видавництва общества ім. Качковського¹³ були писані незрозумілим язичієм¹⁴, коли русофільська струя (vid. [див.] процес Ольги Грабар¹⁵) огортала майже цілу Галичину, а Золочівський повіт спеціально (центр кацапства було село Ля-

* Він є автором українського перекладу «Останніх днів Помпеїв» Бульвера-Літтона й історії Золочівської гімназії польською мовою.

Брати Левицькі з батьком Йосифом. Ліворуч Юліан, далі батько, Роман, Маріан, Володимир. Світлина зроблена в Золочеві. Збірка Р. Сахно.

цьке Велике). Та і між священством не було ліпше. Парох Золочева о. Чемеринський, далекий наш свояк, дуже добрий співак, шамбелян, целєбс мав високопанські манери і не дуже інтересувався «політикою». У сусідстві священики, як приміром о. Дольницький з Хильчиць, були або полякуючі і вели дім на велику скалю, де гості – Поляки і Русини – не переминалися, або були кацапи, а в найліпшій разі рутенці (їх девіз був: «мова – це дрібниця, коби серце було руське»). У тих часах лиш приналежність до церкви та святкування наших свят були зверхніми ціхами національної відрубности, пам'ятаю, що і в нас, хоча й ми називали себе Русинами, говорилося в ті часи по-польськи (проба батька, що все ще жив німецьким духом, щоби вдома ввести розмовну мову німецьку, не вдалася), а моя бабка і тітка аж до смерти молилися з польських молитовників*. Очеvidно, пізніше все те дорогою еволюції змінилося.

Та, впрочім, що могла дати тоді гімназія для науки української мови та свідомости, коли української мови вчили русофіли з учебників, писаних етимологічним незрозумілим язичієм, а граматика Осадци¹⁶ спиралася на знанні польської мови (правило: «де в польській мові чуєш «у», там пиши «ы», польське rz переходить на «р», а тоді пиши «ѣ» і т. д.)? Ніякої лектури для молоді в тім часі не було.

Коли я переходив до гімназії, перепровадилися ми в Золочеві на т. зв. «губернію» (давня «резиденція» орендатора Золочева) – було це велике обійстя з кількома партеровими будинками, городами, великим подвір'ям над річкою Золочівкою оподалік т. зв. «Кемпи» (останок цеї рудери [занедбаної будівлі] бачив я ще кілька років тому). На губернії мешкало побіч нас кілька родин, між нами згаданий вже о. Єзерський і радник Лонгин Рожанківський¹⁷ з численною родиною. Цей послідний, колишній посол до сойму з Сокальщини, і ціла його родина (його дружина Шухевичівна)

* Від покійної бабки чув я, що її родичі не дозволяли дітям ходити до кухні (пекарні), щоби не говорити «по-хлопськи» (!), та це були часи ще перед-Маркіянові.

Площа Ринок у Золочеві. 1914. Національна бібліотека, Варшава.

були великі патріоти – «тверді», як тоді казалось, в них говорилося виключно по-українськи, в них були всі українські часописи і книжки, що в ту пору виходили, в них вперше побіч таких книжечок, як общества Качковського (руско-турецкая война), бачив я і «Діло», і видання «Просвіти», і книжечки видання Олесницького¹⁸ (приміром, «Запорожці» І. Нечуя, «Сонні мари молодого питомця» В. Барвінського і т. п.). Там стрічалися ми діти не лише з рідною атмосферою, але і з чужими людьми, що пізніше, як приміром Шухевичі, Каракович (зять панства Р., б[увший] гофрат у Відні), мали відіграти роль в українській суспільності*. Та атмосфера, як також часті гостини українського театру в Золочеві, розвивали в мені і в моїх братів несвідому ще українську ідею.

У гімназії йшло мені дуже добре: я та мої брати були все відзначаючими учениками, а доки ще були т. зв. локації

* З молодих Рожанківських старший син Маркил був пізніше лікарем австрійської маринарки [військовий флот], молодший Теодор – судовим радником і комендантом Українських Січових Стрільців.

(знесено їх, як я був в IV гімназійному класі), то мав я все першу локацію, хоча й не дуже напружувався. Моїм першим господарем класу був неіспитований суплент¹⁹ М. Матусяк (вчив латинської, польської та німецької мов), якого вже по роках, як я прийшов до Тернополя на сталу учительську посаду, застав я в Тернополі в тім самім характері (пізніше дістав він т. зв. дар ласки і на емеритурі помер). Найбільше за ті перші чотири роки гімназійної науки скористав я від директора Малиновського, що дав мені знамениті основи грецької граматики, від проф. Сутовича, що прекрасно вчив географію, та від природника Яворського – людини незвичайно строгої, але солідної як учитель і педагог. Взагалі я мав у школі щастя (і пізніше так само в Тернополі), що все мене вчили з-поміж професорів даної школи ліпші, солідніші сили*. У ті часи моєю улюбленою лектурою була «Іліада» й «Одіссея» та твори Жюль Верна, очевидно, в польськім перекладі.

Як далеко відбігли ті часи від нинішніх поглядів! Тоді руханка була другорядним предметом, якого вчив хто-небудь, совганка була майже заборонена (особливо сильно виступав проти неї так образований професор як о. Єзерський), спорт вважався чимось неприличним, а всяке самостійне почиання зі сторони молоді – неможливим. І так ішло життя з дня на день, рано і по обіді (крім середи і суботи) школа, в неділю – церква, де співав добрий гімназійний хор, вліті – забави на подвір'ї «губернії», купіль в річці та прогульки до т. зв. «соснини» (при дорозі до Сасова) або на Вороняки чи Зазулі, до Струтина, Ляцького і Хильчиць, особливо в часі ферій, що тривали від 15 липня до кінця серпня, взимку – совганка на ставі коло церкви св. Миколая. Різдво та Великдень – святочний казковий час, коли в Святий вечір діти тішилися ялинкою, а на Великодні свята – усякими ласощами. Це було таке маломістечкове життя, що нам тоді вповні вистачало, бо іншого ще не знали. Та найбільшу ра-

* З других учителів добрі були між іншими математик Кравчик, д-р Уранович, проф. Барон та др.

дість мали ми хлопці вліті, коли до Золочева на великі маневри з'їжджалися маси усякого війська, піхоти, кавалерії, а головню артилерії: тоді бігали ми дивитися на усякі паради (в Золочеві був постійно лиш один батальйон 80 п. п.) і самі бавилися залюбки у військо. З тих часів пам'ятаю, як відходило військо з Золочева на боснійську кампанію, пам'ятаю однорукого генерала Роґачевіч'а [Пояцевіча], що прощав жовнірів, пам'ятаю також і генераліссімуса австрійської армії арх[икнязя] Альбрехта – побідника з-під Кустоци, що часто бував у Золочеві на маневрах.

З учеників-Українців, що ходили пару літ вище від мене, з моїх часів у Золочеві тямлю геніального ученика Дейницького, що зараз по матурі помер, Стефана Федіва, згодом директора філії української гімназії у Львові, Кирила Трильовського²⁰, пізніших священників Сахна, Луцика, Нестора, Ілевича, згаданих вже Рожанковських, а з моїх товаришів-Українців – пізніших священників Лешньовського, Перфецького, Рейтаровського, молодшого Дейницького, Сиротинського, учителя Хромовського та других. Поміж моїми товаришами-Поляками був пізніший куратор Собінський, проф. Рафаловський, нотар Міске, військовий аудитор Борж, високий урядовець міністерства пошт у Варшаві Гейльман і др. Нижче яких два роки від мене ходив до гімназії К. Стефко²¹ – син заступника прокуратора, тепер відомий професор університету у Львові, бебек²².

* * *

Коли прийшов я до Тернополя на другий піврік IV класу 1886 р., застав я там *interregnum* [міжвладдя]. Дотеперішній директор Селецький помер, а заступав його проф. Погорецький, згодом бурмістр Тернополя. Щойно влітку того ж року директором гімназії став д-р Северин Дністрянський²³ – дотеперішній директор учительської семінарії, мій хресний батько. Був це першорядний педагог, досконалий математик, великий педант, але наскрізь добра й чесна людина, в році 1889 перейшов він до Львова як крайовий інспектор

шкіл і помер перед війною як австрійський гофрат*. У порівнянні з маленьким Золочевом Тернопіль зробив на мене враження великого міста: тут була і гімназія, і реальна школа, і учительська семінарія, і усякі фабрики, була доволі велика ріка і став – річи, яких дотепер не доводилось бачити. Тут у гімназії та серед громади цвіло й розвивалося сильно українське життя. Його головним мотором був проф. Олександр Барвінський²⁴, а його помічниками – проф. Петро Левицький, Лев Рудницький²⁵, Віктор Загайкевич, народний учитель Геців та другі. Він потрапив втягнути в круг українського життя не лиш священничі родини з Поділля, але й адвоката д-ра Лучаківського, пізнішого бурмістра Тернополя, що став головою новооснованої «Бесіди». Про тайні гуртки учеників, про життя в українській бурсі, що оставала під покровом Барвінського, про працю Барвінського серед міщан, про фундацію кн. Островського, про виставу в честь архикнязя Рудольфа й т. п. розповів точно сам Барвінський у своїх споминах, що є першорядним документом тодішнього тернопільського життя. Ближче знайомство з родиною Барвінських, щасливий добір моїх учителів (про що даліше), товариство моїх співсучасників – це були моменти, що угрунтовували мою національну свідомість і вчили дивитися на оточення з критичної точки зору. Додаймо до того часті українські концерти, часті гостини українського тоді першорядного театру Біберовича і Гриневецького²⁶, що стягали на свої вистави усю тернопільську публіку, свою та чужу, і хмару учеників, а будемо мати ту щасливу українську атмосферу, серед якої прийшлося мені пережити кілька, може найважливіших, літ мого життя. Правда, і в Тернополі були «кацапи»: був ним тодішній старий вже парох о. Фортуна, були усякі замісцеві священники, був і місцевий катехит о. Копитчак, були і псевдорусини, як президент суду Криницький, що провалив кандидатуру Барвінського до сойму, але загал молоді та старших – це були вже свідомі одиниці. Що між Поляками й Українцями не було вже таких відносин, як за

* Його син – це відомий учений-правник д-р Станіслав Дністрянський.

перших моїх літ дитинства в Золочеві*, а противно ворожнеча тоді починала поширюватися на всі ділянки життя, про це вистане глянути до «Споминів з мого життя» Барвінського.

Перейду до моїх учителів у Тернополі й почну від катехита о. Василя Копитчака. Була це дивна людина: незвичайно освітлений і очитаний, що вічно пересиджував над книжками, з занедбаним зверхнім виглядом, був це відстрашаний примір найгіршого учителя. Без найменшого впливу на молодь, вимагав буквально дослівного знання лекції напам'ять такими самими словами, як він викладав, а горе було тому, що ошибнувся – безпощадна двійка, а при кінці курсу здавання цілого предмету! Ні з одного предмету не було стільки двійок і поправок, як з релігії, ученики зі страхом приходили на лекції о. Копитчака, тим більше, що питав він щолекції усіх (навіть на екзортах²⁷ у неділю питав зміст екзорти «на клясу»). Пам'ятаю, що навіть я, який мав у о. Копитчака завдяки незвичайній пам'яті все найліпшу ноту, все-таки ішов на лекцію релігії з неспокоєм і був вдоволений, як лекція закінчилася. І ми всі зазирнули товаришам-Полякам, які не мусили цілими днями готуватися до лекції релігії. Внаслідок такої системи молодь щораз більше віддалялася від свого катехита, між нею й ним не було ніякої дотичної точки, а радикальний рух, що якраз почав ширитися, знайшов знаменитий ґрунт серед молоді тернопільської гімназії. Ученики-Українці щораз частіше покидали гімназію, а бодай щонайвище старалися закінчити VI клас та ішли до податкового уряду чи пошти. Досить сказати, що з кільканадцятьох Українців, що їх застав я в IV класі, дійшло нас до VII троє, а коли я відійшов до Львова до VIII класу, залишилося їх лиш двоє. Щойно, коли вже по моїм відході до Львова ученик-Українець Швед застрілив зненавидженого професора німецької мови Гловацького, великого україножера, тоді шкільна влада перенесла о. Копитчака на емеритуру – та для мальтретованої²⁸, нищеної української

* Однак вже і тоді, під час виборів до сойму, тодішній староста в Золочеві Flechner [Флехнер] перевів «правдиві галицькі» вибори.

молоді було це вже запізно*.

Учителем української мови був проф. Гошовський, однак його лекції – це була чиста пародія. Сам неук, нероба, зайнятий вічно домашніми своїми журбами, людина, що навіть не володіла добре українською мовою та що давала поправляти задачі або старшим ученикам, або своїм донькам – такий учитель не мав найменшого впливу на молодь, на його лекціях робив кожен, що хотів. І тому ученики самі закладали гуртки самоосвіти. На щастя, проф. Гошовський вчив мене лиш в VII класі; зате в V і VI класі (про IV мало згадує, бо був у ній лиш в другім півроці) мав я щастя, що вчив мене української мови знаменитий учитель, першорядний філолог Петро Левицький (це не була родина!), один з гуртка патріотів, що групувалися довкола Барвінського. Суворий, сліпий на одне око, вимагав много, але і сам вчив знаменито. В V класі ми переробили і старослов'янську граматику, і хрестоматію О. Огоновського²⁹, а в VI класі, мов для антитези Сенкевичівського³⁰ «Ogniem i mieczem», перечитав з нами проф. Левицький цілого «Богдана Хмельницького» Костомарова³¹ (з історичної бібліотеки О. Барвінського). Цій людині завдячую мій вже спрецизований український (тоді звалося це «народовецький») світогляд та розуміння історії.

У VII класі обняв науку проф. Гошовський. На лекціях було вже лиш троє Українців: я, Романовський (пізніше священик) і Сафіян (пізніше лікар в Копичинцях) і Поляк Нементовський – старший вже хлопець, пізніше суддя. Ми, привиклі до школи проф. Левицького, приневолювали і проф. Гошовського, щоб бодай читав з нами уступи з читанки Лучаківського (оскільки не помиляюсь).

Коли прийшов я до IV класу в Тернополі, був господарем класу вічний суплент Матусяк, той самий, що мене вчив в Золочеві, він і в Тернополі вчив латинську і польську мови. В V і VI класах польської мови вчив мене учитель Вархол, учитель такої самої категорії, що й проф. Гошовський. Його лекції – то була пародія науки, крики і верески учеників (а

* Ще гіршим деспотом-тираном був о. Копитчак для своєї родини і дітей.

було нас понад 40), акомпонували «науці», так що ніхто слова не чув. Нехай би собі дозволив учитель вчити так польської мови нині! Вархол, хворий здається здавна, – це була справді бідна людина, десь по VI класі в часі ферій вмер, а науку польської мови в VII класі обняв у нас проф. д-р Косіба. Це була людина образована, філософ гербертівської школи, автор естетичних та філософічних розвідок, хоча й вчив він з певною ноншальянцією [недбалістю], однак його лекціям і з польської мови, і з пропедевтики філософії завдячую дуже багато. Особливо пропедевтика мені, що від ряду літ залюбки займався математикою, давала нагоду пізнати та примінювати закони логіки на ширшу міру.

З класичної філології я мав кількох добрих учителів. Полишаю на боці тих, що мене вчили у IV класі – Матусяка (латина) і Головецького (Українця, що вчив грецьку мову, пізнішого лікаря), а перейду до вищої гімназії. У V класі обняв науку латинської мови незабутньої пам'яті Едвард Харкевич³², потім директор української гімназії у Львові. Пристійний, елегантний, культурний і образований, дуже спокійний, а при тому чемний, першорядний педагог, мав величезний вплив на учеників. Вже як директор створив цілу школу першорядних учителів-педагогів, які ширили його девіз, що не крик та двійки, але особистий такт, прихильне та культурне відношення до молоді – це головні основи доброго педагога-громадянина. Лекціям з латини проф. Харкевича, а пізніше в VI класі з німецької мови, завдячую охоту до праці, читання книжок, особливо німецьких, та примір на будуче. Він дав мені також початки знання французької мови. Вскорі відійшов Харкевич з Тернополя до Відня на міністеріального референта, а науку філології обняв у мене в VI та VII класі Поляк Єзерський³³. Як філолог він умів багато і багато міг навчити, бо і метод мав добрий, і вимагав працювати так, що вже наприкінці VII класу переклад чи то з латинської, чи з грецької мови *ex abrupto* [відразу ж] не робив мені ніякої трудности. Однак це не була добра людина, у нього вперше зустрівся я з суто польським шовінізмом (він походив із

заходу) і з неохотою (може й ненавистю) до Українців. Мене спеціально дуже недолюблював, і хоча я все був першим учеником у всіх предметах науки, а філології спеціально, то все ж таки проф. Єзерський, де міг, старався мені дошкулювати – та вислід того був такий, що я не лиш виробився для амбіції на першого філолога, але у ще вищій мірі набрав українського духу. Це звучить як парадокс, але не лиш проф. Петро Левицький, але і проф. Єзерський були моїми учителями української ідеї.

Німецьку мову попри проф. Харкевича вчили мене якийсь час проф. Загайкевич і проф. Лев Рудницький – обидва Українці. Проф. Загайкевич, батько відомого посла і адвоката з Перемишля, за фахом історик, подібно як і проф. Рудницький, вчив мене властиво історії, а німецької мови лиш в заступстві. Хоча натура не самостійна, що не виходила поза приписаний учебник Гінделі, й не все як слід приготований до лекції, однак в рамках учебника потрапив навчити історії тих, що хотіли вчитися. За молодих літ їздив навіть за границю і дещо писав. Іншої вдачі був проф. Рудницький, батько відомого географа Степана, літератора Опільського і піаністки п. Дністрянської – це був першорядний учитель і педагог, строгий і вимагаючий, але попри це і справедливий, і людяний. Дім його, як і Барвінського, з яким жив ближче, був ведений в чисто українським дусі. І ще один Українець вчив мене в Тернополі історії й географії (бо тоді це ішло в парі), а саме старий неіспитований суплент Матіяш, та цей з причини вічних родинних журб, з причини свого становища вічного заступника учителя не мав серед молоді ані значення, ані поваги.

Природи «вчив» проф. Солтис. І коли Божа справедливість потягає людину до відвічальности за легковаження обов'язків, то в першій мірі зробила це, певно, з проф. Солтисом. Я ще й нині, по роках, ту кривду, яку робив професор, що природу задавав із книжки «відси доти» і потім перепитував напам'ять; та «жадав» лиш від тих, від яких, зглядно їх родичів, надіявся якоїсь прислуги. Шкода про це говорити! Так

«вчити» природи може лиш людина, що не має Божої іскри в душі і для якої природа – це запечатана книжка. І якби не добрі основи, що я їх виніс із Золочева від проф. Яворського, і якби не те, що я пізніше завдяки добрим людям (про що далі) навчився читати в чудовій книзі природи, то вона на все була би мені може остала чужа. Такі учителі, як Солтис чи Гошовський, може більшу роблять кривду молоді, як убійники, бо ті забивають фізичну, а такі учителі духовну сторону людського «я».

Навмисно залишив я на кінець науку математики й фізики в Тернополі. Навмисно тому, бо якраз мої тернопільські часи стали основою моїх замилювань на ціле життя. І тут я мав велике щастя, що не вчив мене такий заскорузлий «головний математик» тернопільської гімназії, як проф. Дурра, відстрашаючий тип учителя, який не лиш нічого не навчить, але й забере охоту і вб'є прозябаючий талан. Бо мене вчили в Тернополі великі учителі-педагоги, що розвинули охоту до «цариці усіх наук» і відкрили мені очі на світ. Це був директор д-р Дністрянський, а по його відході до Львова (як я був в VII класі) проф. Плешкевич. Директор Дністрянський, батько Станіслава, українського правника, а мій хрестний батько, вчив мене математику через два з половиною року і фізику через півтора року. Він не лиш вчив матеріал, приписаний книжкою (чи то «безсмертного» Мочника³⁴, чи фізика Хлебовського³⁵), але й розвивав самостійну думку в учеників і емуляцію [суперництво] в той спосіб, що добрим ученикам давав спеціальні вправи і квестії для розв'язки. А що то була за сатисфакція, коли вдалося таку вправу розв'язати! Тим більше, що про звичайне відписування у школі не було й бесіди. А коли ще до того в VII класі прийшли лекції з фізики, ілюстровані апаратами і дослідами, то вже тоді мені відкривався новий світ знання та новий погляд на світ! Коли директор Дністрянський відійшов до Львова, науку провадив далі в VII класі проф. Плешкевич («твердий» русин, пізніше професор німецької гімназії у Львові). Це була також наскрізь модерна людина; його лекції з ана-

літичної геометрії та з найновіших теорій термодинаміки – це був взір, як вчити і куди вести думки молоді.

Тому нічого дивного, що я, який коливався між замилюванням до філології та математики, вибрав вже в VI класі математику і остав їй вірний на все. Та не лиш я один в тих часах посвятився математиці: моїм соперником був Жид Мантель, один день молодший від мене, син адвоката, а тепер сам адвокат в Тернополі (великий польський патріот, колись ендек³⁶, а тепер 100%-ий бебек) – між нами все ішла емуляція, хто з нас ліпший математик, і, здається, перемога остала за мною. Третій, також дуже добрий ученик, був Жид Наглер, нині адвокат в Бережанах з маркою «українського» адвоката. Згадую про це тому, щоби дати доказ, який може мати вплив на молодь добрий, совісний, образований учитель.

Попри математику і фізику, якими я в тих часах залюбки займався, попри плани тисячних нереальних винаходів, спеціально займався я астрономією. Притоку до того дала мені стара німецька книжка «Uhle. Wunder des Weltalls»,* яку найшов в гімназійній бібліотеці, як був у VI класі. Я не лиш перечитав її в цілости дуже основно, але і перерисував усі мапи з неї, а вечорами чи то літом, чи зимою годинами вдивлявся в небо і вишукував усякі констеляції. У тих часах я навчився читати в величавій карті небес, сам робив собі примітивні астрономічні знаряди, робив усякі обсервації без ніякої помочі та ніяких вказівок, і відтоді на все остав вірний царині небес і цій науці, яку Кант побіч «морального права в нас самих» вважає за одну, що заслуговує на пошану. І я вже тоді, хоча й мав ледви передчуття, що існує якась математика чи космографія вища від тих, що їх пізнав чи то в школі, чи сам з книжки, почував майже несвідомий жаль, що в такім Тернополі не найшов спроможности заізнатися з тими вищими формами науки. Ще й нині по стількох літах пригадую собі якісь перші проби творення чи відкривання

* Напевно: Отто Уле «Дива світу зір». Справа в тому, що Отто Едуард Вінценз Уле мав дві книги: «Die Wunder der Sternennwelt» (Дива світу зір) та «Weltall» (Космос). – Прим. перекладача.

рахунків інших, як ті, що їх вчився у школі. Коли би я тоді як 15-літній ученик був знав, що є якийсь різничковий³⁷ чи інтегральний рахунок!

От і такий білянс [підсумок] моїх шкільних часів у Тернополі. Та на закінчення кілька слів про наше родинне життя. Воно було дуже тяжке, на нашу родину звалювалися одні нещастя за другими, тяжка недуга мого старшого брата Маріяна, що перележав майже цілий рік хворий, як казали тоді, на левкемію, довга хвороба тітки, недуга молодшого брата Юліана, що зломив на руханці руку, вкінці виїзд найстаршого брата до Львова в університет – усе те спричинило фінансову руйну батька. І я, і молодший брат заробляли лекціями: були вони усякі – і гірші, і ліпші. Та найліпшу лекцію дістав я як ученик VII класу в тодішнім конвікті оо. Єзуїтів³⁸, що якраз звивали тоді свою приватну гімназію і переносили її до Хирова. Тоді діставав я у оо. Єзуїтів за лекцію місячно 30, а пізніше лиш 20 австрійських гульденів, квота колосально велика, як на ті часи, що дуже помагала рівновазі домашнього бюджету.

Попри школу, книжки та лекції присвячував я багато часу руханці, що якраз тоді починала ставати модна. Вчили її тоді приватно в польськiм «Соколі», що щойно почав творитися (він був ще далекий від пізніших вшехпольських тенденцій, а плекав лиш руханку), і там була одинока нагода розвиватися фізично. Руханку я все дуже любив, і ця любов до фізичного образування лишилася пізніше (я ж був одним із основників українського «Сокола»³⁹ у Львові і першим його писарем) і остала донині. А попри руханку літом купіль в Сереті (нераз вже досвіта разом з батьком), а взимі совганка – це були головні прояви спортивного життя у мене і в моїх товаришів. Велику distraкцію [розвагу] приносив нам також великий дорічний ярмарок св. Анни, славний на усе Поділля. Один ще спорт, оскільки так можна назвати, розвивався в гімназії серед тодішньої української молоді, а саме спів. З Тернополя вийшли знамениті співаки й диригенти-Українці, як з гімназії, так і з учительської семінарії: згадаю

лиш славну шістнадцятку, що рознесла славу української пісні не лиш по Поділлі, але і по усяких окраїнах нашої землі, згадаю таких співаків, як мій стрийний брат Микола, диригентів, як о. Садовський, о. Кальба, о. Яросевич і другі*.

Зі старших товаришів-Українців, що ходили вище від мене, пригадую собі Миколу Ганкевича, о. крил. Лужницького, еп. Хомишина, проф. д-ра Дністрянського, о. Кальбу, о. Дерлицю і др., з молодших від мене – рад. Лучаківського, проф. Ластовецького, М. Рибачека**, В. Целевича, Є. Голубовича і т. п.

Літом 1889 р. перенісся мій отець до Львова, а тим самим почався і останній етап мого гімназійного життя. Записався я до VIII класу тодішньої гімназії Франца Йосифа⁴⁰ (нині Баторія) з konieczности, бо ані до української, ані до німецької не міг вписатися з причини незнання термінології. Мої обидва старші брати були вже в університеті, а молодший вписався до VII класу.

Як же скоро я розчарувався! У тій «розхваленій» львівській гімназії, що містилася в прекраснім будинку і мала чудові збірки до науки, наука стояла доволі низько, так що скоро прийшлося мені жалувати за добрими тернопільськими часами. Це ж бо була гімназія для усяких «паничків», що не любили напружуватися, бо їх будуча кар'єра була і так згори запевнена. До того греко-католицької релігії вчили в тій гімназії по-польськи (!), а вчив її «ksiądz radca» Онуфрій Лепкий⁴¹ – один зі стовпів кацапського світу. Ученики греко-католики (годі їх називати Українцями) говорили по-польськи і в будучині з малими виїмками ставали Поляками (лиш кілька були пізніше священиками-кацапами).

У моєму класі були лиш двоє греко-католиків – Топольницький і Василевський (син пароха зі св. Пятниць), решта були Поляки і Жиди (також Поляки). О. Лепкий вчив також

* Очевидно, згадую лиш мої шкільні часи, в пізніших часах слава тернопільського хору і надалі остала.

** М. Рибачек, математик, пізніший директор філії української гімназії у Львові, В. Целевич, виділовий учитель і комісар м. Теревовлі.

Львівська гімназія Франца Йосифа. 1914. Національна бібліотека, Варшава.

надобов'язково й українську мову, як – можна собі представити, зазначу лиш, що для засади я один здавав українську мову при maturі письмово й усно.

Одинокий предмет, що був тоді в VIII класі добре поставлений, була класична філологія. Вчив її добрий педагог Ф. Терліковський⁴², автор звісної книжки «Життя старовинних Греків і Римлян», господар класу, пізніший директор польської гімназії в Станиславові, а що я вже з Тернополя виніс добре філологічне підготування, тож і у Львові став я відразу першим учеником, хоч це не було до вподоби ані учителям, ані новим товаришам, що мене як «русина» вважали інтузом [чужим]. Бо в тій гімназії вже дуже добре цвіло польське патріотичне життя (ігнорування цісарських чи державних свят і т. п.).

Польську мову, історію і пропедевтику вчив відомий польський історик д-р Л. Кубаля⁴³, той самий, про якого самі По-

ляки почали тепер суперечку з приводу трилогії Сенкевича⁴⁴. Людина добра, прихильна молоді, учена, не дбав цілком про науку, те, що сказав, було розумне й інтересне, але вимоги до учеників невисокі, висліди науки малі. На перший план у Кубалі висувалася історія Польщі: від її знання усе залежало, хоча у ті часи історія т. зв. рідного краю була лиш надобов'язковим⁴⁵ предметом науки.

Учитель німецької мови проф. Чернецький, все вбраний у польську чамару, вчив лиш мінімум того, що мусив, і оперував лиш певною, доволі невеликою, кількістю німецьких фраз. Німецьку мову трактував як Поляк – і це підчеркував і він, і ученики: приміром, коли перед матурою прощалися з ним ученики, то виразно казали: «uczyciel nas języka wrogów naszym, dajesz nam broń i t. d.» [навчаючи нас мови наших ворогів – даєш нам зброю]. Який же міг бути вислід такої науки?

Лекції математики і фізики були для мене страшною моральною мукою. У першому півроці «вчив» проф. «радца» Служевський, якого самі ученики називали «блягером» [пустомелею, тим, хто удає, що знає], у другому півроці – проф. Філіповський. Коротко скажу – це була пародія науки, доказ ідіотизму, неробства та неуцтва Служевського (Філіповський був трохи ліпший). Ученики не мали поняття про елементарні речі, а однак діставали дуже добрі ноти, і як же ж могло бути інакше, коли Служевський фізику (електричність!) казав читати ученикам по черзі з книжки, а всякі математичні формули викидав, коли ученики не мали найменшого поняття про основи тригонометрії та навіть логаритми? Коли проф. Філіповський демонстрував відомий радіометр Крукса⁴⁶ і вияснив його дію так, що, мовляв, його оборот є доказом існування етеру, то яке ж поняття міг я мати про таких ігнорантів-учителів?

Весь рік, який перебув я в VIII класі, для школи, крім трохи філології, нічого не вчився, бо не мав потреби, читав багато і залюбки студіював хемію, якою здавна цікавився*. За цей

* Ще в Тернополі мали ми з братом Юліаном хемічно-фізикальну лабо-

рік переробив я цілу книжечку, досить обширну, Фройнда⁴⁷, професора хемії політехніки у Львові, особливо її органічну часть, а це пізніше надзвичайно улекшило мені працю в університетських часах. Попри це далі займався географією і астрономією, що більше – почав навіть писати популярну селенографію (наука про місяць). Крім цього в гімназії континуував [продовжував] науку французької мови, яку почав ще в Тернополі у проф. Харкевича і вчився стенографії (вчив її Полінський, директор стенографічного бюра в соймі).

Сам Львів, хоча тоді ще не був дуже великий (не мав ще й 100 000 мешканців), робив на мене в порівнянні з Тернополем велике враження і трамваями (тоді ще кінними), і газовим освітленням*, і церквами (особливо св. Юром), і обсерваторією в політехніці, і театром, і будинками (як намісництво), і виставами. Тоді мешкали ми на Гончарській вулиці (нині Мохнацького⁴⁸ ч. 26, недалеко університету, на розі нинішньої вулиці Хмельовського⁴⁹), в тім помешканні померла на поч. 1890 р. старенька бабка, тут пару років пізніше помер брат Маріян, тут перебув я весь час університетських студій і рік військової служби. Та хоч як невеликий був тоді Львів, однак під культурним оглядом для таких «провінціалів», як ми були тоді, являвся він якимсь новим світом – мимо смердючої Полтви, яка плила ще тоді незамкнена головними вулицями міста, та мимо певного локального львівського партикуляризму.

30 червня 1890 р. по обіді зложив я матуральний іспит під проводом крайового інспектора д-ра Самолевича, відомого філолога, з відзначенням, і дістав «chlubne świadectwo dojrzałości»⁵⁰, а тим самим закінчив час гімназійної науки – того дня скінчив я якраз 17 і пів літ життя. Був це поганий день: дощ лив, як з відра, так що на мене ніхто з родини не чекав, а однак я вийшов з будинку гімназії вдоволений, серваторію, таку ж мав і радник Т. Лучаківський як ученик.

* Електричне світло бачив я вперше в Тернополі під час приїзду архикнязя Рудольфа в році 1887, тоді поставлено на час його побуту кілька лукових ламп. Газове світло у Львові було в 90-х рр. дуже примітивне, бо ще винаходу сіток Ауера не було.

дечно попрощаний інсп. Самолевичем, що мене бачив при maturі перший раз в житті (решту maturистів він знав особисто, бо ще рік до мого приходу був директором гімназії Франца Йосифа, за мене директором був старенький Бєсядський, що прийшов саме з Дрогобича).

Зазначу на закінчення моїх гімназійних часів, що за весь час науки не опустив я ані одної шкільної лекції, що ніколи ані письменно, ані усно з відповіді не дістав т. зв. двійки, та що ноти на моїх шкільних свідоцтвах були все в усіх предметах найвищі – я все був перший ученик, в якій би школі не вчився.

Мої університетські часи

По maturі вибрався я з ріднею на ферії в першу далеку подорож на Поділля до о. Еліясевича – дальшого нашого свояка, пароха в Чабарівці коло Гусятина, дорогою – на Станіславів, Бучач та Чортків. Хоча родом подоляк – знайшовся я вперше в найкращому центрі нашого чудового Поділля, вперше побачив я безмежні лани пшениці та подільські сади й пасіки, прегарні яри Стрипи коло Бучача, Серету коло Чорткова та Збруч, що місцями пливе, мов гірська ріка, могили – пам'ятки нашої бувальщини, як, приміром, Розрита Могила недалеко Скали. І в Чабарівці, і в сусідніх селах мав я нагоду пізнати розумних священників-патріотів, що уміло вели свою паству, розбуджували в ній національні почування та були справжніми духовними вітцями. Такі священники, як о. Темницький, о. Матковський, о. Лисинецький, о. Лукасевич та другі видавалися мені тоді ідеалом українського духу й української думки. А вже найбільше вплинув на мене побут у Скалі над Збручем, де парохом був далекий мій стрий о. Олександр Левицький, а учителькою – сестра його жінки М. Вояковська⁵¹, пізніше п. Грушевська. І тому вже й пізніше не раз їздив я в тамті сторони, щоби налюбуватися красою природи Поділля та відітхнути рідною чистою атмосферою українського життя. З перших моїх поматуральних ферій вернувся я до Львова вже з вповні скристалізованим національним світоглядом.

Хоча мій отець бажав собі, щоби я записався вслід за старшими братами на право, а коли ні, то бодай вступив до військової академії, де міг би зробити кар'єру, хоча й усякі вчителі відраджували мене записуватися на філософічний факультет, а особливо на математику (бо тоді для кандидатів були дуже сумні гороскопи дістати учительську посаду), однак ще в гімназії стало моєю мрією посвятитися математичним студіям і цю мрію перевів я в діло з повною свідомістю. Вписався я на математичні предмети і не лиш ніколи того не жалував, але й нині, якби мені прийшло знов рішати-

ся, рішився би так само вибрати студії, що, як кажуть німці, не дають «viel Ehre, aber kein Brot» [ні чести, ні хліба]. Та, впрочім, де ж 18-літній молодець думає ще про хліб, коли перед ним щойно втворилося нове, ясне, чудове життя, та коли він чує, що й він стає горожанином і одним коліщатком у суспільній машині.

По вступі до університету (вересень 1890 р.) впровадив мене найстарший мій брат Роман до «Академічного братства» – одинокого тоді товариства українських студентів*, що містилося при Академічній вулиці на розі вул. Зіморівича⁵². І тут буквально першою людиною, яку я стрінув та яка в моєму житті мала відіграти визначну роль, був студент II року філософії, класичний філолог та україніст Іван Копач⁵³. Незвичайно очитаний і спосібний, першорядний бесідник, життєво опитний студент, що від дитинства перебивався через життя власними силами, заімпонував мені з першої нашої стрічі, і я почувався такий малий супроти цієї мужицької бойківської здорової людини! І хоча в пізніших роках, чи то в університеті, чи в час нашого спільного учительства у Тернополі, чи в час берлінських студій, чи вже по війні у львівській кураторії⁵⁴ серед спільної праці, чи шкільної, чи громадянської наші погляди не раз розходилися, хоча пізніше я навчився критично ставитися до людей, і ніхто не був мені в силі так легко заімпонувати, однак тій людині я все остав вдячний за не одну розумну добру раду, за не одну книжку, яку завдяки йому перечитав, вкінці – за його здоровий гумор, якого в мене ніколи не було. І ще друга мужицька людина, також з гір, хоча й не з бойків, але з лемків, мій сердечний товариш, про якого даліше згадаю, відіграла в моєму житті значну роль.

Поки перейду до опису тодішнього українського студентського життя, займуся моїми власними студіями. Тодішній університет ім. цісаря Франца, з якого Поляки вже тоді хотіли зробити університет ім. Яна Казимира⁵⁵ (хоч пов'язаність

* Існував ще москвофільський «Академіческий кружок», де гуртувалися під егідою Народного дому студенти-русифіли.

австрійського університету, заснованого в кінці XVIII ст. з єзуїтською академією часів Яна Казимира, яка ніколи не увійшла в життя, було фантазією без ніякої основи), мав лиш три факультети. Правда, були на філософічному факультеті деякі катедри, як, приміром, анатомії, що в'язалися з медициною, однак медичний факультет засновано в цілості щойно під час крайової вистави восени 1894 р. Будинок університету – це т. зв. нині старий університет коло костела св. Миколая – містив усі три факультети з усіма науковими інститутами й лабораторіями, і лиш згодом побудовано модерний інститут хемічний і мінералогічний, а вже пізніше фізикальний у нових будинках при вул. Длугоша.

Коли я записався на перший рік філософічного факультету у Львові, застав я на математично-фізикальним відділі лиш трьох студентів, з них двох Поляків на другім році й одного Українця Петрика на третьому році. Така мала фреквенція була спричинена тим, що гороскопів на вільні учительські посади в гімназіях не було. Зі мною прийшли рівночасно ще яких п'ять нових студентів, між ними двоє Українців – Труш⁵⁶ і Грицак⁵⁷, обидва вони були членами москвофільського «Академіческого кружка», Труш, що передше студіював філологію, був навіть пізніше головою Кружка*.

Однак найближче зжився я з Петриком Осафатом, сином лемка з Криниці, що студіював два роки вище від мене: тактовний, працьовитий, кілька років старший, по закінченні університету був учителем у Львові і Перемишлі, а опісля – в

* В. Труш, особисто дуже чесна людина, помер як директор I польської державної гімназії в Станиславові, здається, перед двома роками. Михайло Грицак з Лисця, за університетських часів дуже бідний і хворобливий студент, колись москвофіль, пізніше свідомий Українець, незвичайно здібний математик і учитель, учителював у гімназіях в Тарнові, Стрию і Львові (IV гімназія), опісля був управителем українських відділів гімназійних у Стрию, директором української гімназії в Перемишлі й візитатором у Львові, тепер на емеритурі. Грицак був дуже вимогливий, але й дуже совісний учитель і знаменитий педагог; був це один із найліпших українських директорів, хоча може недооцінюваних, великий приятель молоді, автор цілої серії дуже добрих українських підручників з математики. Жертвував не раз більші суми на народні культурні цілі.

українській гімназії в Коломиї. Сильно збудований і фізично здоровий набув у час військової служби як офіцер артилерії тяжкого туберкульозу й помер зимою 1897 р. у Криниці, де й похований. Це була людина, до якої я мав безмежне довір'я і яка з усіх моїх товаришів була мені найдорожча, нераз обговорювали ми усякі найбільш особисті справи, нераз відвідував я його чи то в Криниці, чи на учительській посаді, а востаннє був я в нього в Криниці перед самою смертю. Особисте життя не склалося йому так, як собі мріяв, а любовне розчарування може також причинилося в певній мірі до його передчасної смерті. Пробирав він своїх сил і в науковій діяльності і дещо навіть надрукував*.

У пізніших моїх університетських роках збільшилося дещо число студентів-математиків Українців та Поляків. Поміж Українцями, що прийшли пізніше від мене, було кілька дуже здібних, яких лишив я ще в університеті, як М. Рибачек (помер як емеритований управитель філії української гімназії у Львові), К. Глібовицький⁵⁸ (професор української гімназії в Перемишлі, помер трагічно), були і слабші, приміром, С. Матвіяс⁵⁹ (загинув трагічно як директор державної семінарії в Перемишлі), пок. О. Янів⁶⁰ (професор української гімназії у Львові), пок. О. Прислопський⁶¹. Вже по моїм відході прийшов в університет на математику москвофіл І. Свенціцький⁶², що опісля перекинувся на славістику.

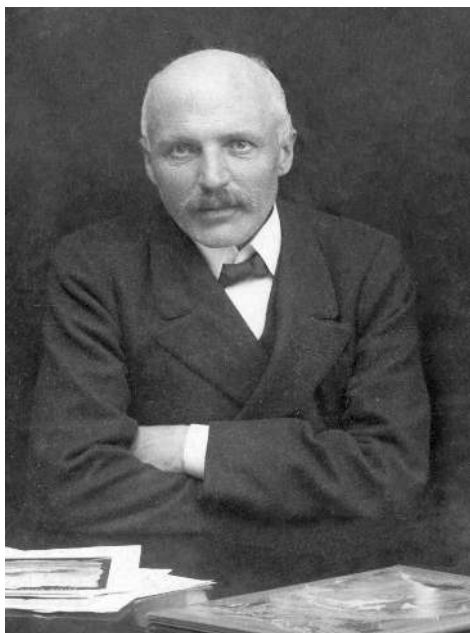
З товаришами-Поляками, крім кількох, як приміром покійний Залуський⁶³, пізніше асистент університету і професор у Львові, та Е. Снопек⁶⁴, нині емеритований професор гімназії у Львові, удержував я лиш доволі далекі зносини. Ближче жив я ще з математиком і хеміком Крузенштерном, що походив із шведсько-російської баронської родини. І він, і його батько – власники Щирця і Немирова – були добрими хеміками (навіть на селі мали власну добре устроєну лабораторію), нині колишній мій товариш став дуже активним Поляком і наші дороги розійшлися.

* Гляди його некролог у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції». 1897. Т. II.

На університеті студіював я в першій мірі математику, а побіч неї фізику і хемію, попри це студіював я через один курс загальну геологію у проф. Дуніковського⁶⁵ (зложив навіть колоквіум з відзначенням) і бактеріологію з вправами у проф. Шпільмана⁶⁶ в Академії ветеринарії, а також польську мову у проф. Р. Пілата⁶⁷, українську у проф. Ом. Огоновського без більшого інтересу, бо його виклад був монотонний та нудний, і німецьку у проф. Р. Вагнера – ті останні з конечности на вимоги при учительським іспиті. Крім цього, через три курси слухав філософію у проф. Раціборського⁶⁸, доброго інтерпретатора Спінози, і у проф. Скурського⁶⁹ (виклад дуже слабенький і неінтересний).

Хемію прегарно викладав професор Радзішевський⁷⁰, знаменитий хемік, ученик славного Kekulé [Кекули]⁷¹, першорядний експериментатор. У мене вже здавна було велике заінтересування до хемії, тож залюбки ходив на виклади проф. Радзішевського, тим більше, що він вже по матурі зацікавився моєю особою і хотів у будучности зробити своїм асистентом. Однак верх взяла в мене математика. Все ж таки вислухав я три курси теоретичної хемії, а три практичні курси відбув у новій, дуже добре урядженій, хемічній лабораторії, де залюбки перебував увесь свобідний час, а що часами трапилася експлозія або знищив убрання, то це були лиш менше або більше приємні епізоди. Тоді ще викладів експериментальної фізики і хемії слухали ми разом з фармацевтами, які приходили до університету після 6-го гімназійного класу. В хемії вишколився я під проводом знаменитого професора до тої міри, що при учительським іспиті дістав без труду відзначаючу ноту.

Та найважливішим предметом моїх студій була математика. Викладав її тоді проф. Пузина⁷², колишній ученик славного Жмурка⁷³ і геніального Ваєрштрасса⁷⁴. Професор не лише приготавляв кожен виклад дуже совісно, але поза викладами дуже щиро інтересувався кожним із нас, подавав літературу предмету, усякі теми й дуже радо гостив всіх у себе вдома, так що між ним і нами – бодай за моїх часів –

Юзеф Пузина. 1904. ЛННБУ ім. Стефаніка.

вироблялося дружне добре відношення. Йому завдячую те знання математики, яке маю дотепер, завдяки йому пізнав я усі модерні теорії та методи, завдяки йому набрав я замилювання до праці та охоти до самостійних дослідів. Крім викладів відбував професор із нами практичні вправи, а опісля на нововідкритому семінарі читали ми всякі реферати та самостійні роботи. Тоді навчився я совісно і радо працювати, я потрапив пересиджувати над математикою майже щоденно далеко поза північ – і завдяки тому вже на IV році успів перечитати теоретичні твори Пуанкаре⁷⁵ (не згадуючи про другі), історію математики Кантора⁷⁶ в трьох томах та багато-багато іншого. Тоді-то, на третьому році, дістав я

першу семінарську нагороду 80 гульденів (за працю про періодичність функцій) та на четвертім році ще двократно нагороду. І вже в грудні 1893 р. написав я і надрукував як студент IV року мою першу оригінальну роботу⁷⁷, признану пізніше докторською. Одною з найважливіших математичних подій був для мене з'їзд польських природників і математиків у Львові, в якому брав я участь як студент IV року: тут пізнав я великих математиків польських, між іншими Дікштайна⁷⁸ з Варшави, з яким опісля як редактором і видавцем лучили мене довгі літа приятні зносини, і Кемпінського⁷⁹, що якраз вернув із Геттінгена. На тім з'їзді виголосив м. і. пок. Петрик виклад про недавно відкриті Герцом⁸⁰ електричні хвилі.

Крім викладів у проф. Пузини слухав я на IV році, а також після закінчення університету теорію різничкових [диференціальних] рівнянь Лі⁸¹ й теорію ймовірности у молоденького, але вже славного доцента політехніки К. Жоравського⁸², пізніше професора університету в Кракові. Ті лекції ознайомили мене з тими партіями модерної математики, яких в університеті я не мав нагоди вповні пізнати.

Як дуже інтересувався професор Пузина моїм математичним вишколенням, може свідчити той факт, що на тему письменого іспиту визначив мені професор теорію еліптичних модульних функцій, якої я не знав, тому, щоби я «ще чогось нового навчився». І тема захопила мене до цієї міри, що вона стала предметом моєї наукової розвідки⁸³, друкованої пізніше, розвідки, яку вважаю одною з найліпших своїх праць. Мою працю оцінив професор словами: «Опрацювання набрало ціхи цінної розвідки, що зібрала коротко, зв'язно і ясно розпорошені висліди новіших математичних дослідів, вона дає свідоцтво про старанність, совісність і замишування п. кандидата і т. д.»

У відношенні до Українців був проф. Пузина дуже справедливий, а що добре знав українську мову, тож часто залюбки розмовляв по-українськи. Пізніше під впливом обставин, а може й деяких своїх товаришів, відсунувся він від Українців, однак його пам'ять остане для мене на все дорога як

того, що сердечно інтересувався мною весь час університетських студій, а навіть і пізніше, хоча мої плани й надії на майбутнє, зв'язані з його особою, не здійснилися. Та це може і не його вина. В родинному житті дуже нещасливий із-за жінки, що розтратила увесь його доволі знатний маєток, проф. Пузина помер в час українсько-польської війни в селі коло Стрия⁸⁴. Поливив по собі велику наукову спадщину, а серед неї обширний двотомний курс⁸⁵ про аналітичні функції польською мовою.

Менш щасливі були мої студії з фізики. Катедра експериментальної фізики по смерті проф. Станецького⁸⁶ пару років не була обсаджена, а теоретичну фізику викладав проф. О. Фабіян⁸⁷ крайньо недбало, неінтересно і, скажімо одверто, несовісно. Весь його виклад – це була репродукція або з його книжки про аналітичну механіку, або з відомого тоді німецького підручника Лянга⁸⁸ (вступ до фізики), репродукція найчастіше неприготована, так що студентам приходилося нераз професора поправляти. Цілий виклад за семестр не обнімав більше, як кілька карток. Ще більшою пародією були його виклади експериментальної фізики, яку викладав кілька семестрів у заступстві пок. Станецького, тож нічого дивного, що його лекції світили пустками, а нераз і бойкотували ми професора. Про його недбалство може свідчити факт, що мою кандидатську роботу⁸⁹ про «електромагнітну теорію світла і електричні хвилі», квестії в тім часі актуальні й нові, дуже обширно і совісно опрацьовану, професор навіть не перечитав, хоча й дав їй дуже корисну оцінку*.

На щастя, як я був вже на III році, прийшов до експериментальної фізики новий професор І. Закшевський⁹⁰, колишній асистент славного Врублевського⁹¹ з Кракова, і від цієї хвилі наука фізики стала високо. Сам Закшевський не був великим ученим, зате викладав дуже совісно, був зна-

* Ту роботу надрукував я в звіті тернопільської гімназії за 1897 р. по польськи, а опісля значно розширену по-українськи в «Збірнику математично-природописно-лікарської секції» 1897. Т. II. Вона діждалася прихильної оцінки зі сторони Натанзона, проф. Краківського університету.

менитим експериментатором і вмів устроїти для студентів дуже інструктивні вправи. Півтора року, які я перевів у нього, дали мені дуже добрі основи фізикального знання, найновіших методів фізики та знання основних одиниць, на яких спирається сучасна фізика. Його курс електричності був під кожним оглядом взірцевий. Завдяки Закшевському пізнали ми найліпший тритомний курс експериментальної фізики проф. Вітковського⁹² з Кракова, і вже не блукали по фізиці без проводу*. Одначе одна риса була у проф. Закшевського несимпатична, а саме сарказм і неохота до студентів-Українців, особливо від часу, як в університеті з приходом проф. філософії К. Твардовського⁹³ почався сильний «вшехпольський» курс. І ця риса у проф. Закшевського була одною з причин, що по закінченні університету я не прийняв його пропозиції обняти місце асистента фізики. Друга причина була та, що я вже на основі мого психічного устрою все був лиш теоретиком, а до продуктивної праці в царині експериментальної фізики недіставало мені того, що німці так влучно називали «manuelle Fertigkeit» [спритністю рук].

Крім студій в університеті, яких вислідом було в мене кількадесятя колоквіїв, учительський іспит, а пізніше докторат, залюбки займався я, як колись у гімназії, руханкою, і перейшов навіть інструкторський курс у польському «Соколі» у Львові, а коли пізніше, вже при кінці моїх студій, заснувався український «Сокіл» у Львові, то в першій його Виділі головою був В. Нагірний⁹⁴, а я писарем. Аж до часу війни був чинним членом українського «Сокола», а ще і тепер цікавить мене руханка і всякий спорт, особливо туризм. До туризму набрав я замилювання ще з часів університету, і коли лиш мав нагоду – чи літом чи зимою – робив довші або коротші тури в ближчі й дальші околиці Львова, околиці, які тоді ще не втратили свого дикого романтичного характеру. А коли прийшли університетські довгі ферії, то проводив я їх або знову в Чабарівці, або волочився залюбки довкола Львова.

* Додам, що підручник Лянга переробив я майже в цілости ще до приходу проф. Закшевського.

Один раз вибрався я на прогулку в скільські гори (тоді перший раз взагалі бачив більші гори), а по третім році перебув цілі ферії у Криниці у Петрика, тут ми обидва читали дещо з фізики або ішли з села від родичів Петрика, де ми мешкали, на променаду до живця, а часто-густо волочився я сам по околиці й доокресних горах із найвищим верхом Явориною (1116 м). Ця далека, як на тодішні часи, подорож дала мені спромогу пізнати найдальші західні окраїни українських земель, зіткнутися з Лемками та пізнати їх мову, обичаї, вдачу та русофільські настрої.

Тепер хочу ще вкоротці описати тодішнє українське академічне життя. Як вже вище я згадав, українська, або як тоді казалось, народовецька, пізніше русько-українська цивільна молодь гуртувалася в «Академічному братстві». Її було небагато, може яких 80 правників і філософів разом, і техніки, яких кількість була все мінімальна («Основи»⁹⁵ ще тоді не було).

Найбільше молоді навчалось на богословії, а студії відбувала вона разом із польськими питомцями в університеті латинською мовою (крім спеціальних викладів по-українськи). Професорами були і Поляки, і Українці (майже виключно москвофіли, як Й. Делькевич, Т. Мишковський⁹⁶, Й. Комарницький, о. К. Сарницький, тоді протоігумен оо. Василіан, професор східних мов і св. Письма був відомим полонофілом). Питомці мешкали в семінарії, спочатку в старім будинку, опісля – в новім (на вул. Коперника), а ректором був о. Бачинський⁹⁷, шкільний товариш мого батька, пізніший мітрат, людина безоглядна і строга, яка, однак, вміла виробити у питомців дисципліну і працездатність, тож з-під його руки виходили якнайкращі характери та взірцеві священики (по о. Бачинським під пізнішими довоєнними ректорами змінилося багато на некористь). Питомці залюбки ходили і на світські виклади, мали свою читальню та прегарний хор, який стягав до св. Юра щонеділі, а вже найбільше на страсні псалми у Велику П'ятницю до семінарської церкви цілі товпи і Українців, і чужих. За моїх часів диригентом хору був

славний музикант Остап Нижанківський, а між співаками вирізнялися П'ясецький (нині пралат), Тупись, Нестор Дмитрів і Стефанович (оба в Америці), Курп'як – феноменальний бас. Та годі спинитися мені довше над питомцями і їх життям – це може зробити куди ліпше якийсь із тодішніх богословів.

Коли я вписався до «Академічного братства», переходило воно зтяжну внутрішню боротьбу між народовцями й радикалами, зглядно соціалістами, між якими провід мали Микола Ганкевич, Володимир Охримович⁹⁸, Євген Левицький та другі (Кирило Трильовський вже був відійшов). Їх симпатиком був тоді Олександр Колесса⁹⁹, що тоді ще й не думав про катедру. До народовців причислялися мій брат Маріян, філософи І. Копач, А. Шахнович, О. Макарушка, О. Колодницький, правники Р. Чайківський, К. Кульчицький, медик Грушкевич (нині окуліст в Станиславові) та другі. З класичних філологів відійшов тоді з університету дуже спосібний Микола Сабат¹⁰⁰, пізніше директор української гімназії в Станиславові й у Львові. Перший рік мого побуту в «Академічному братстві» перейшов ще як так, коли ж на початку другого року прийшли в університет нові абітурієнти, виділ «Академічного братства», зложений переважно з радикалів, не хотів їх прийняти перед загальними зборами, щоби мати запевнену більшість. Наслідком цього прийшло до розділу: народовецька більшість виступила з Братства і заснувала нове товариство «Ватра»¹⁰¹, що протривало довгі літа, аж поки вже по повороті молоді з сецесії¹⁰² уся українська молодь не згуртувалася знову разом в «Академічній громаді». Головою Братства став Володимир Охримович, що пізніше в житті перебув цілу еволюцію поглядів, а в «Ватрі» за мене були головами по черзі І. Франчук, І. Копач, О. Макарушка. Між членами «Ватри» був і я. Одним із найбільших «патріотів» тодішньої «Ватри» був Євген Барвінський¹⁰³, син священника з Постолівки, сестрінок незабутнього Євгена Олесницького, вихованок української гімназії, секретар «Просвіти» і пр., та скоро через особисті амбіції зробився з нього польський шляхтич-рenegат, родина виреклася його, його сини

борилися проти Українців в часи боротьби за Львів, а він є нині «заслуженим» істориком польської слави і директором архіву. Решта української молоді переважно дуже працювала не лиш на університеті, але й брала також живу участь у громадянському житті, в самій «Ватрі» творилися гуртки, відбувалися виклади, що їх виголошували студенти*. Студенти викладали і в товаристві «Зоря»¹⁰⁴, брали участь в новозаснованому «Бояні»¹⁰⁵ (деякі з них, приміром Копач, їздили з «Бояном» до Праги), а деякі навіть причинилися своїм фондами (приміром, Копач) до введення «Дністра»¹⁰⁶ в життя. У час перенесення мощів Маркіяна Шашкевича з Новосілок до Львова**, чи похорону Олександра Огоновського¹⁰⁷, українського професора права, чи пізніше проф. Омеляна Огоновського (в жовтні 1894), чи в якихось студентських маніфестаціях, чи в боротьбі про т. зв. «нову еру»¹⁰⁸, а пізніше русланівський «новий курс» О. Барвінського (до якого молодь ставилася в більшості негативно), чи в пам'ятнім вічі на замку, де молодь протестувала проти спільної політичної акції народоців з кацапами (Романчук¹⁰⁹ – о. Давидяк), чи в прийнятті нового професора М. Грушевського – всюди молодь брала активну участь, чи то греміально [гуртом], чи через своїх відпоручників. Очевидно хтось, хто колись буде писати точну історію українського студентства, змалює усе те життя точно, з його журбами та радостями, сходинами, зборами, комерсами – я лиш вкоротці подаю це, що осталося в моїй пам'яті донині, або де я також мав якусь роль, тим більше, що якийсь час я був членом виділу «Ватри».

З-поміж тодішніх студентів, що або були разом зі мною, або прийшли пізніше, згадаю, крім вичислених вгорі й без огляду на те, чи були в «Академічному братстві» чи «Ватрі» – Філарета Колессу¹¹⁰, що прибув зі Стрия і мав якусь манію на точці бацил, математиків О. Янова, О. Прислопського, К. Глі-

* Один такий виклад про четвертий розмір простору виголосив я, здається, як студент III року.

** Студенти ішли побіч домовини з Підзамча на Личаківський цвинтар з багряними лентами.

Володимир Левицький як студент університету. 1894. Збірка колишнього Музею НТШ, нині в ЛННБУ ім. Стефаніка.

бовицького, М. Рибчака, природника І. Раковського¹¹¹, В. Щурата¹¹², М. Кордубу¹¹³, поета С. Яричевського¹¹⁴, О. Роздольського¹¹⁵, о. Т. Лежогубського¹¹⁶ (що по закінченні теології якийсь час був членом «Ватри»), мого молодшого брата Юліана, пізніше С. Томашівського¹¹⁷, В. Гнатюка¹¹⁸ і цілу школу проф. Грушевського. Та за часів Грушевського я вже, властиво, до університету не належав.

Коли я літом 1894 р. скінчив університетські студії і готовився до іспиту, випала т. зв. крайова вистава у Львові, якій Поляки хотіли надати чисто польський характер. Лиш завдяки енергії проф. Володимира Шухевича¹¹⁹, що сотворив великий етнографічний український відділ, та завдяки укра-

їнським товариством, що здвигнули прегарний український павільйон, ця польська «попитка» не вдалася. Приїзд архикнязя Карла Людвика¹²⁰ на відкриття виставки, а опісля цісаря Франца Йосифа¹²¹, полученний з відкриттям медичного факультету, дала Українцям спромогу для національної маніфестації.

Старша українська громада у Львові, доволі ще тоді нечисленна, не держалася від молоді так здалека, як може нині. Між нею й нами був все ж повний контакт і співпраця, але повного двостороннього порозуміння не було, бо з природи річи це немислиме, тому що старші остають на місці, а молодь іде вперед дальше будувати. А ще в тих часах, де кожний старший патріот був або послом, або директором якоїсь інституції, або головою якогось товариства і тим самим мав уґрунтовану позицію в громаді, чейже його особа вимагала респекту! Пригадую собі, що коли я по університеті восени 1894 р. прийшов до української гімназії як суплент (про це дальше!), вже з виробленою науковою маркою, то тоді такі старі професори, як Романчук чи Вахнянин¹²², а навіть старі неіспитовані супленти, що «засіли вже парафію», ледви зволіли ласкаво привітатися і подати кінці пальців, таж я мав щойно 22-ий рік життя і як інтруз вліз в таке шановне товариство взаємної адорації [вшанування]! Очевидно, не всі були такі «великі», чей же був і Франко, який щойно починався «регабілітовувати» серед української громади, був великий праведник М. Павлик¹²³, був і М. Скородинський¹²⁴, що запрацьовував сам-один як білий мурин в «Просвіті», був і другий такий першорядний робітник Кость Паньківський¹²⁵, були і деякі професори, що вміли до себе притягти молодих – та це були винятки.

* * *

На закінчення моїх споминів про університетські часи загадаю ще про людину, що відіграла велику роль в українському житті, а саме про проф. Михайла Грушевського. Не буду тут говорити про нього як про історика, без сумніву

одного з найбільших у Слов'янщині, ані як про громадянського діяча, бо це не належить до моєї компетенції, а згадаю про нього як про людину «sine ira et studio» [без гніву і пристрасти].

Коли завдяки угодівій політиці О. Барвінського австрійське правительство згодилося заснувати катедру історії Сходу з українською викладовою мовою у Львівському університеті, а намічений кандидат славний В. Антонович¹²⁶ не прийняв катедри, вибір впав на молодого ще тоді ученика Антоновича магістра Михайла Грушевського¹²⁷ в Києві (роджений 1866 р.), відомого вже тоді з численних обширних наукових праць. Молодий професор прибув до Львова восени 1894 р., прийнятий ентузіастично тодішню українською громадою. На його виклади вписалися велика кількість студентів (вписався і я як надзвичайний слухач¹²⁸ по одержанні вже абсолюторії¹²⁹), однак і перший його виклад, і далішні виклади розчарували людей: раз тому, що професор говорив бесідою, якої годі було розуміти як слід, а друге тому, що говорив скоро, тихо і невиразно. Та це були дрібниці в порівнянні з тою великою науковою роботою, яку на львівським ґрунті розпочав молодий учений, він бо згуртував довкола себе молоду генерацію, зреформував «Записки НТШ»¹³⁰ та цілу наукову працю в товаристві, розділяв книжки поміж студентів на рецензії та подавав теми для наукових самостійних робіт. Поляки віднеслися до нього спочатку доволі зичливо, бо вважали його, чужого, добрим знаряддям для польсько-української згоди. Навіть на урядових засіданнях факультету зверталися до нього професори українською мовою (так було лише спочатку). Львівське громадянство, особливо ті, що мали дорослих дівчат, тягнули молодого славного професора до себе надармо, лиш один Кость Паньківський, що все мав зносини з Великою Україною, мав на Грушевського більший вплив. Завдяки йому познайомився Грушевський з учителькою Марією Вояковською, колишньою товаришкою п. Паньківської, з якою і одружився 1896 р. А що п. Вояковська, як я вже згадав, числилася моєю далекою

своячкою, тож я (тоді служив у війську) і Паньківський були проф. Грушевському за свідків при передшлюбнім протоколі в церкві св. Петра і Павла у Львові (завідателем був тоді о. Томович, нині крилошанин). Спочатку мої особисті відносини з проф. Грушевським були якнайліпші, ще в Тернополі, куди я перенісся 1896 р., діставав я від проф. Грушевського листи з дуже похлібною титулятурою (Коханий Влодзуньо і т. п.), ще й тоді радив він мені кинути учительську посаду, перенестися до Львова і обняти якусь посаду в Науковому товаристві ім. Шевченка. Коли ж я на це не пішов та коли ще деякі плани панства Грушевських щодо моєї особи (матримоніального характеру) не вдалися, відносини наші остуджувалися щораз більше. А остудження з мого боку мусило прийти, коли я побачив, особливо тоді, коли 1903 р. перенісся на стало до Львова, деспотичну вдачу проф. Грушевського і його трансплантацію московського сатрапського духу на львівський ґрунт. Він збирав довкола себе молодих кандидатів, головно істориків та літераторів, розділював їм щедро підмоги з багатих тоді фондів НТШ як його голова та нераз платив за них вкладки, щоби мати на загальних зборах готові голоси. А що за постановами статуту НТШ закордонні члени могли голосувати через відпоручників, та такі повновласти масово присилали з Великої України на руки Грушевського, тож він роздавав їх своїм «жовнірам» і на загальних зборах переводив все, що хотів, а навіть голосами повновласників замикав немилу собі дискусію. Що так вироблялася деморалізація у молоді, то очевидно, а до того Грушевський своїх найближчих, нераз ще студентів, іменував дійсними членами товариства і приходило часом до скандалу, коли такий дійсний член провалювався опісля при учительським іспиті. Так вмів він притягнути до себе і Гнатюка, і Томашівського, і Труша, і Залізняка¹³¹, і Джиджору¹³², і Федюшку¹³³ і др. – людей, що опісля його покинули, а подекуди завзято побоювали. Так втягнув він у свою орбіту І. Франка, якому запевнив у НТШ при «Літературно-Науковому Віснику» роботу – і то чорну роботу редакції, коректи та виправлення чужих

скриптів, на що Франко не раз жалувався. Йому вірно секундував лиш дехто із старших громадян, приміром проф. Студинський¹³⁴, та якийсь час Маковей¹³⁵, зате відсунулися від нього скоріше чи пізніше О. Барвінський, властивий творець НТШ, якого Грушевський разом з Гнатюком старалися навіть з НТШ викинути як шкідника, відсунувся давніший його приятель надзвичайно чесний Паньківський, відсунувся від нього і від колишнього свого друга Франка М. Павлик, усунулися Г. Верхратський¹³⁶, відомий лінгвіст і природник, та В. Шухевич, автор капітальної Гуцульщини, яких на приказ Грушевського поборював Гнатюк – не раз дуже ординарно. Так само відчужився і проф. О. Колесса, і проф. С. Дністрянський, і С. Рудницький¹³⁷, і І. Копач, і я, і багато-багато других, яким тиранія і непотизм М. Грушевського добре не раз надійли. І ті всі усунулися не відразу, але по пробах відповідної реформи статуту НТШ, до якої Грушевський не допустив – бо все мав готову більшість (це було в часах довоєнних), та коли завели усі спроби й депутації зі сторони т. зв. опозиції, тоді Грушевський заснував конкурентне Українське наукове товариство в Києві, переніс туди «Літературно-Науковий Вістник», а коли мимо всього опозиція згодилася на дальший його вибір головою НТШ, Грушевський перестав навіть приходити на засідання до Товариства, віддаючи провід заступникові. Що Грушевський мене поборював як редактора «Збірника математично-природописно-лікарської секції» (а разом зі мною і Верхратського) при помочі таких «фахівців» як В. Гнатюк чи В. Щербаківський¹³⁸ (нині дуже заслужений професор археології в Празі), або при помочі п. Ігоря Боднара (нині в Тернополі), про це згадую лиш мимоходом, бо то все було вже так давно, давно!

Таким впертим деспотом остав Грушевський і далі; остав ним як голова Центральної Ради 1917–1918 рр., що мав таку владу в Україні, як ніхто ніколи, коли окружив себе молоденькими людьми, що сліпо його слухали, коли розв'язав армію і не хотів помочі жовнірів-галичан, що хотіли служити йому кров'ю та досвідом («я галичан не потребую» – слова

Грушевського), коли розцілювався публічно з Жидами (Рафес¹³⁹), коли не маючи ще налаштованого державного апарату ані певних границь України переводив соціалізм на практику та всякі соціальні реформи з поділом чужих ґрунтів включно. І його то велика вина, що завалилася українська держава! І та сама людина, що на еміґрації не хотіла обняти професуру в Празі, повернулася як покаючий грішник до Києва, щоби зложити поклін найбільшим ворогам українського духу та української ідеї та виректися перед півграмотною бандою своїх ідеалів та вислідів праці цілого життя. А за те терпить нині нужду, холод і недуги – він, колишнє сонце України і воплощення українського духу! Грушевський – це, на мій погляд, одна з найбільш трагічних фігур України, тим трагічніших, що майже ціла вина по його стороні, бо він мав «золотий ріг, а з нього остав лиш шнур». І тому вважав я konieczним подати тих кілька заміток і для історії, і для того, що польський письменник *Boy-Żeleński*¹⁴⁰ так справедливо називає «*odbronzowaniem*» [відбронзуванням].

По університеті

У вересні 1894 р. прийняв я місце помічника учителя математики в Академічній (українській) гімназії у Львові на спеціальне бажання тодішнього крайового інспектора шкіл славнозвісного Івана Левицького (мій іменник – але не свояк) з платнею 25 гульденів місячно з обов'язком вчити 10 годин тижнево. Директором був тоді Е. Харкевич, мій колишній учитель, людина, від якої мав я нагоду багато скористати під педагогічним і дидактичним оглядом; учительський збір складався із старих заслужених професорів, як о. Торонський, А. Вахнянин і Ю. Романчук (оба посли), д-р Лучаковський, д-р Савицький¹⁴¹, С. Громницький, І. Верхратський, Петро¹⁴² і Гіляр¹⁴³ Огоновські, д-р Мандибур, д-р Калитовський, Матіїв, Білецький, Р. Цеглинський¹⁴⁴, і старих неіспитованих суплентів, як Наливайко, д-р Коцовський, Грицевич, Полотницький і др. У цей збір, що складався з людей, які зжилися між собою та творили немов одну родину, попав я як 21½-літний молодець, чужий майже всім і незнайомий, тож спочатку трактовано мене згори, а деякі великі громадяни відносилися до мене майже протекціонально. Це були люди заслужені в громадянській роботі (дехто, як Савицький, кацапи), але від науки переважно вже відсталі, тож такий молоденький учитель, як я, що прийшов з повного розгару наукової роботи, почувався (особливо спочатку) дуже чужий в тій чужій для себе атмосфері. Щойно в другім півроці, коли я дістав повну суплентуру, а ще більше від хвилі, коли навесні 1895 р. зложив я цілий учительський іспит, а тим самим серед старих суплентів висунувся на перше місце, позиція моя в учительськім зборі поправилася. Вчив я, очевидно, в найнижчих класах математику й географію, а вже в березні та квітні 1895 перейшов першу в житті візитацію крайового інспектора І. Левицького з добрим успіхом.

Цей перший рік моєї учительської служби, тяжкий для мене особливо з огляду на чужу мені українську термінологію, зв'язаний з особистими справами мого життя (в лютім

1895 р. помер по дуже тяжкій недужі мій старший брат Маріян), а 27 травня 1895 р. одержав я повну учительську кваліфікацію з математики і фізики для середніх шкіл з українською і польською викладовою мовою. Зазначу тут, що повний учительський іспит складався з трьох письмових праць (у мене – з математики, фізики й філософії*, з дводенних письмових іспитів під клявзурою [наглядом] та з усного іспиту, який зложив я з математики, фізики, хемії, викладових української, польської та німецької мов).

Цей мій учительський дебют 1894/1895 р. зійшовся з часом великого політичного між українською громадою напруження: з одного боку стояли принципіалісти з Ю. Романчуком на чолі (якого якраз на виборах 1895 р. провалив уряд графа Бадені¹⁴⁵), а з другого – угодовці з О. Барвінським і Н. Вахнянином, що в цілі промощення дороги до кар'єри своєму будучому зятеві К. Студинському вирікся колишньої славної діяльності. Хоча О. Барвінського українська суспільність відсунула тоді від себе (крім малої горстки, що під його омофором шукала наживи і кар'єри), однак як посол до австрійського парламенту і галицького сойму та член галицької Крайової шкільної ради мав він вирішальний голос, так що учителі страху ради юдейського або його попирали, або трималися осторонь – це мене нераз дуже драгувало. Подам один характеристичний факт з Академічної гімназії 1895 р. Коли одного разу професор української мови Ружицький зробив Богданові Барвінському**, тоді ученикові V класу, якусь заувагу, цей відізався до старого професора словами: «Нехай пан професор уважають, бо як скажу татові, то пан професор вилетять з посади», – а коли справа опинилася на конференції під проводом о. Торонського (директор Харкевич був хворий) і господар класу проф. Р. Цеглинський зажадав ексклюзії ученика зі школи, учительський збір під

* Про письмнні мої праці з математики і фізики згадував я передше, з філософії мав я як тему опрацювати поняття простору з психологічного й історично-філософічного погляду. Додам ще й те, що при клявзуровім іспиті з математики дістав в ноту «znakomicie».

** Др. Богдан Барвінський, історик, дійсний член НТШ.

пресом о. Торонського вирішив передати цю справу батькові, щоби хлопця вдома покарав. Як справа скінчилася остаточно, вже не тямлю. А коли пізніше, вже по моїм відході, молодий Степан Рудницький і, здається мені, Осип Роздольський дали одному з молодших Барвінських при кінці курсу двійку, тоді О. Барвінський забрав обох наймолодших синів, Василя¹⁴⁶ (музика) і Олександра¹⁴⁷ (лікаря) з української гімназії до V польської гімназії, де вже ходили аж до матури.

У тім саме 1894/1895 р., коли восени 1894 р. вмер професор Омелян Огоновський, професор української літератури університету, а про катедру старався доктор Іван Франко, якого габілітація¹⁴⁸ у Львівському університеті, а саме його знаменитий виклад про Шевченкову «Наймичку», знайшла серед професорів повний аплявз [схвалення], тоді-то граф Бадені, тодішній галицький намісник, не допустив за ініціативою кардинала С. Сембратовича¹⁴⁹ і партії О. Барвінського до затвердження габілітації Франка. Вскорі став професором української мови в університеті О. Колесса, колишній радикал, автор пісні «Шалійте, шалійте, прокляті кати!». Якими дорогами це ішло, про це далше, тут згадаю лиш, що О. Колесса, ставши професором, осів на лаврах і закінчив свою наукову працю (О. Колесса габілітувався в Чернівцях 1895 р., прийшов як доцент до Львова, 1896 р. був заступником професора в університеті, від 1898 р. – професором). А прецінь колись дав він і граматичну студію про життя св. Сави і обширну, хоча й опортуністичну, монографію про Шевченка й Міцкевича, і студію про Федьковича¹⁵⁰. Як професор викладав постійно українську літературу до Шевченка і, крім кількох дрібніших речей, нічого більшого не написав. Невдовзі перекинувся він на політику: став послом до австрійського парламенту (тоді, очевидно, майже ніколи не викладав) і в час війни остав у Відні. Нині є професором університету в Празі. Людина колись безперечно спосібна, а при тому амбітна (*próżny*, як *przestrzeń wszechświatowa* [порожній, як простір всесвіту]), як писав колись Щипавка в брошурі «*Wiz i prewiz*»), у науці не довів Колесса ні до чого. Найліпше, що

ще Колесса дав, то обидві доньки: Любку (піаністку) і Христю (віолончелістку), але поза артистичним значенням для української нації як віденські вихованиці вони без значення (Любка і так вийшла заміж за німця!).

Між професорами Академічної гімназії згадав я і про Наталя Вахнянина. Колишній голова і творець «Просвіти», визначний музикант, пішов на старші літа під команду угодців О. Барвінського і став послом на те*, щоби своєму зятеві К. Студинському промостити дорогу до катедри. Про спротив університету і проф. Ол. Колесси згадую далі, однак завдяки владі імушим К. Студинський *via* [через] Краків (в Кракові габілітувався 1896 р., а 1899 р. став професором університету у Львові) дістався врешті до Львівського університету як професор української літератури з особливим узглядненням староруської граматики (з огляду на богословів). Студинський самотній з українських професорів не пішов дорогою посольської кар'єри (як О. Колесса, С. Дністрянський, С. Смаль-Стоцький¹⁵¹), і треба йому признати, що обов'язки професорські сповняв як слід, хоча й не був це творчий чи образований ум, і для науки, крім оглядів з часів Берестейської унії, мало що дав, бо чейже видання чужих листів, чим залюбки займався Студинський, навіть з коментарем, або довжезні монографії про

* Як відбувалися вибори в Галичині, подаю оповідання, що виглядає на анекдот. В окрузі Жовква–Сокаль, де кандидатував Вахнянин, попіраний правительством, був старостою славний Ляникевич, що приготував все до виборів, так що вибір Вахнянина був певний. У день перед вибором кілька польських панків, щоби дошкулити намісникові Бадені, вислали до Ляникевича депешу з наказом, що послом має бути Ляникевич, і депешу підписали «Maut» (Mauthner був тоді шефом президіального бюро в Бадені). Ляникевич, діставши депешу, порушив увесь свій службовий апарат і на другий день майже односторонньо вийшов послом. Зчинився крик, вибори уневажено, і за кілька днів вийшов у тій окрузі Н. Вахнянин. Яким великим було обурення українців, нехай свідчить факт, що такий зрівноважений політик, як д-р Е. Олесницький, написав тоді травестію відомої пісні «Помарніла наша доля», де посла із Сокаля назвав скотиною, що хоче зятя без науки і труду вбрати в тогу. По іменуванні Студинського професором Вахнянин видофався з політичного життя і посвятився виключно музиці й українському музичному товариству ім. Лисенка.

третьорядних поетів, як приміром Леонтович, великої ваги для науки не мають. Студинський цілою душею пристав до Християнсько-демократичної партії Барвінського, редагував із Барвінським та Маковеєм довгі літа «Руслань»¹⁵² та був як відпоручник українського університету (проти волі університету) побіч Барвінського довгі літа членом Ради шкільної крайової, де разом із Барвінським попирав [підтримував] лиш тих, що або були його учениками, або приклонниками християнських демократів. У час польсько-української війни і по її нещаснім висліді Барвінський і Студинський перекинулися в принципалістів, майже революціонерів, а Студинський закінчив як приклонник радянської України, яка зробила його для своїх цілей членом Всеукраїнської Академії Наук, використала (особливо в час процесу Єфремова¹⁵³ і товаришів), а опісля безцеремонно викинула (звісно, «*der Mohr hat seinen Dienst gemacht*» [мавр зробив свою справу...]). Про сумну роль Студинського у справі Юрченка, його уступлення з голови Наукового товариства ім. Шевченка не згадую, бо це занадто ще свіжі події.

* * *

У жовтні 1895 р. покинув я Академічну гімназію і пішов на рік до війська як однорічний доброволець 32-го дивізійного полку артилерії у Львові. Цей рік відірвав мене і від педагогічної, і від наукової праці, одначе він, кинувши мене в інші обставини, між інших людей, дав нагоду пізнати инше життя та приніс багато нових вражень. А хоча нераз було тяжко, бо служба при артилерії, муштра і піша, і з гарматами, і на коні, усякі варті день та ніч, а до того ще й тяжкий артилерійський однострій не раз добре наділи, однак я військовій службі багато завдячую – фізичне здоров'я, пристосування до трудів і невигод життя, дисципліну зглядом самого себе. У школі добровольців, що тривала до 1 травня, де моїми товаришами були і Німці, і Чехи, і Поляки, і Румуни, і Жиди (а лиш один Українець Савчинський, найгірший ученик школи, який не став навіть капралем) – деякі

В. Левицький в мундирі четаря артилерії. На звороті напис: «На памятку моїх вправ (військових). Львів, 26/8/1899». Збірка Р. Сахно.

щойно по матурі гімназійній або семінарійній або з т. зв. *Intelligenzprüfung*¹⁵⁴ – я як математик і до того самотній, що покинув усі університетські студії, став без труднощів першим і при усіх госпітаціях школи усіма генералами *Freiwilliger Lewicki* [доброволець Левицький] все мусив рятувати гонор школи. Комендантом нашим був капітан Ресслер – хо-

лерик, але золота людина, добра й виrozumіла, особливо для простих жовнірів. На жаль, життя йому не складалося як слід, тож кілька років пізніше наложив він на себе руку. Другий офіцер школи, поручик Годорський, Поляк, нескінчений академік гірничої школи в Леобем, запивався не раз до нестями, так що за довги невдовзі його усунули (мене спеціально він, польський патріот, дуже недолюбливав, однак за мною все стояв авторитет коменданта школи). У травні перейшов я на другу часть служби до батареї, де комендантом був капітан Баллек – старша вже людина, Німець, дуже гострий до жовнірів, переважно Українців, з якими ніяк не міг порозумітися. Вічні суворі кари, яких капітан не щадив, відчувували від нього жовнірів щораз більше. Для мене як першого ученика був він все виrozumілий і навіть зичливий, особливо від хвилі, як в червні 1896 р. міністерство іменувало мене в віці 23 з половиною літ дійсним учителем, тоді в т. зв. IX ранзі, такій самій, яку мав старий капітан. Полковником був обершт А. Гляс, також Німець, людина недобра, криклива, без такту, яка сама не знала, чого від бідних людей хоче. Хоч і яка тяжка була військова служба, хоч і яку прикру перейшов я піврічну школу [верхової] їзди т. зв. Reitschule під проводом злобних інструкторів-офіцерів (як приміром, оберлейтенант Фурлян), однак я любив артилерійську службу. Коли виїхали ми далеко за Львів і погнали галопом вперед у терен, або коли їхали ми з гарматами зі Львова на вправи в стрілянні під Бурштин, чи Рогатин, чи Тисменицю та обстрілювали далекі об'єкти гострими стрільнями, або коли (чи то ще як доброволець, чи вже пізніше в часі військових вправ як офіцер) їхав я далеко на ма[рш?], а опісля, приміром з-під Коломиї, повертався на коні через усе Покуття і Поділля аж під Підгайці і Бережани, або иншим разом під Мостиська, тоді почувався я так добре! Тоді пізнавав я ближче мій рідний край, пізнавав життя по селах і містечках і любив таке волокитство, коли не знав, де буду ночувати – чи в stodолі, чи на возі, чи побіч мого доброго товариша-коня в стайні, чи під голим небом. І тоді набирав я щораз більше замилуван-

ня до туристики, яке остало мені вже раз на все. А до того в часі маневрів, особливо т. зв. цісарських, де мав я нагоду бачити старенького цісаря Франца Йосифа, найліпшого їздця в Європі, всякі роди війська і вправи, ведені на военний лад, тоді набирав я і знання різних людей, і різних обставин життя, і панування над самим собою, і вчився орієнтації та рішучости. Не даром старий Баллек написав мені в кваліфікації при відході «äusserst gehorsen und gediegen, arbeitet mit Hinansetzung aller Kräfte; er ist ein gutter Reiter, aber manchmal zu wenig energisch» [надзвичайно метикуватий і ретельний, працює на повну віддачу, він – вправний вершник, однак іноді недостатньо енергійний]. Військову службу я все вважав знаменитою школою життя і був вдячний судьбі, що міг служити в війську та що не був ніякою т. зв. офермою [нездарою]. При кінці вересня 1896 р. здав я дуже добре офіцерський іспит, зараз опісля взимі став іменованим кадетом (хорунжим), а вже рік пізніше став офіцером (четарем) у резерві при моєму полку. Касарні, де я служив, на вул. Городоцькій, Янівській¹⁵⁵ і Театинській¹⁵⁶ остали без зміни донині, лиш змінили власників, прапори та герб – ще і тепер міститься у них польська артилерія.

Мій другий побут в Тернополі

Іменований дійсним учителем в садинокій тоді гімназії у Тернополі прибув я туди просто з війська 1 жовтня 1896 р., представився директорові д-рові М. Мацішевському¹⁵⁷ і зарозтаки обійняв обов'язки. Правда, мене впевняли в тодішній шкільній крайовій раді, що за рік-два повернусь назад до Львова, та з тих двох років зробилося їх сім. І знову повторилася та сама історія, що передше у Львові, що я 23 і пів-літній майже ще дітвак попав між старших професорів і старих суплентів без іспиту (між ними був ще мій господар з першого класу Матусяк), однак моя позиція як дійсного учителя була вже инша, як колись початкуючого учителя у Львові. А хоча й рада шкільна в письмі до дирекції зазначила, щоби мені з приводу молодого віку не давали господарки в класі, однак я таки взяв господарку в VII класі, де було чимало учеників, мало що молодших від мене, обняв там науку математики й фізики і, заправлений свіжо до військової дисципліни, давав собі добре раду. З учителів-Українців, що їх я застав у гімназії, були: о. Е. Громницький, катехит по о. Копитчаку, філолог Константинович, германіст Дмитрів (обидва в дійсності лиш греко-католики*), неіспитований суплент П. Рибчук, що вчив українську мову в вищих класах, і молоденький математик К. Глібовицький. П. Рибчук, вічно запитий, у відношенні до молоді брутальний і формаліст, не мав майже ніякого впливу на молодь, пізніше вже завдяки жінці склав іспит і був учителем у Коломиї**. Клим Глібовицький, з яким я сердечніше зжився, добрий математик, автор кількох цінних монографій, людина дуже культурна, з добрими манерами дістав по іспиті учительську посаду в українській гімназії в Перемишлі, пострілений смертельно фанатиком-учеником помер по довшій недужі в Куликові з великою шкодою для

* Син б. п. Дмитрова був у час українсько-польської війни гарячим польським патріотом, як шпигун розстріляний українською владою в Тернополі.

** Нині живе десь коло Кракова, умово хворий.

Учительський збір Тернопільської гімназії 1897/8 ак. р. Підпис на звороті світлини рукою В. Левицького: «Українці-професори. Горішний ряд від лівої руки: 3) проф. К. Дмитрів – германіст, 4) проф. П. Рибчук – україніст, 7) проф. О. Терлецький – історик, 10) др. В. Левицький – математик, 12) др. І. Копач – філолог, 15) Л. Гнатішак – філолог. Долішний ряд від лівої (сидять): 1) проф. П. Ріпнийський – філолог, 5) о. Е. Громницький – катехит, 6) проф. М. Константинович – філолог. Директор: др. М. Мацішевські – історик. Терціян: славнозвісний Франц Ковальчик». *Збірка колишнього Музею НТШ, нині в ЛННБУ ім. Стефаника.*

української науки 1907 р.*

Пізніше кількість учителів-Українців збільшилася: рік по мені прийшов І. Копач, що відразу підніс науку української мови по Рибчуку на дуже високий рівень, прийшов до реальної школи історик О. Терлецький, прийшов пізніше до гімна-

* Пор. його некролог у «Збірнику мат.-природ.-лік. секції». 1908. Т. XII.

зії мій брат Юліан, рівно ж історик, вже перед моїм виїздом за границю, д-р Ст. Рудницький та другі молодші ще учителі. Завдяки молодим Українцям-учителям почалося живіше громадянське життя, почався і рух між українською молоддю, якої кадри, розбиті колись о. Копитчаком, знову почали доповнюватися. І в учительську семінарію прибули нові українські сили: побіч старого історика Вагилевича, що про науку і про молодь не дбав, і катехита о. Вацика прийшли до школи вправ Д. Дмитерко, ставленик Барвінського, добрий бесідник, але малоінтелігентний демагог та знахар (курував людей на туберкульоз і другі недуги) та Я. Миколаєвич, першорядний учитель, інтелігентний, начитаний, незвичайно совісний і працездатний, автор обширного статистичного опису кам'янецького повіту*.

Моїм директором у Тернополі був весь час д-р М. Мацішевський – історик, людина незвичайно інтелігентна й культурна, великий приятель та опікун молоді, хоча залагідний та замало енергійний, може із-за сильної короткозорости. Я мав все щастя до першорядних директорів: таким директором був бл. п. Е. Харкевич, такий був бл. п. Мацішевський, а пізніше, вже за моїх львівських часів у V гімназії, два знамениті директори і великі педагоги, обидва вже давно померлі, Ф. Прухніцький і Й. Ногай, про яких ще прийдеться мені пізніше більше сказати. І коли бачу нинішніх директорів гімназій, з яких деякі навіть іспиту чи кваліфікації не мають, які не мають ані досвіду, ані такту, ані педагогічного хисту, ані самостійности, а лиш сліпо виконують приписи згори, переважно адміністраційного та політичного характеру, то почувуюся щасливий, що вже з теперішньою школою нічого мене не лучить, а з давнім шкільництвом зв'язали мене найкращі спомини. Та й нічого дивного, коли по великих крайових інспекторах австрійського автораменту [типу, походження], що тримали руку на живчику шкільного життя, знали і школи, і учеників, і учителів та мали точно означені

* Пізніше, з заснуванням української гімназії в Тернополі, кількість українських учительських сил, очевидно, збільшувалася з року на рік.

ну лінію праці, велике знання життя і людей, прийшли нині люди неопитні, без ширших горизонтів, без досвіду, декуди навіть без студій, люди малі та дрібничкові, що ще менше мають самостійности, як директори, та що не зігрівши навіть місця скоро щезають із овиду.

А над цілою школою, побіч кураторів, що мають лиш адміністраційні й політичні функції, далекі від правдивої педагогіки, які також скоро уступають місця другим, стоїть невидна т. зв. персональна, а радше поліційна, система, для якої інтерес школи має лиш другорядне значення та яка оцінює учеників лиш з політичної точки зору та з точки т. зв. *wychowania państwowego* [державного виховання]*. Давніше було інакше, і тому школа, хоч і мала хиби, але давала знання та виробляла характери.

Очевидно, за сім літ мого побуту в Тернополі змінювалися учительські сили, однак більшість їх оставала на місці. Учителі-Українці, про яких я вже згадував, сповнювали свої обов'язки, за малими виїмками, солідно і точно, те саме можна сказати і про учителів-Поляків. Такі учителі, як латинський катехит о. д-р М. Курись, філологи Струтинський, Данец і Дуткевич, історик Добржанський справді могли чогось навчити, зате такий історик, як Гавалевич або математик Рафаловський (з яким доля казала мені працювати разом ще й у Львові), крайний шовініст, антисеміт і україножер, притому і не дуже совісний учитель, добре нашоїли нераз і ученикам, і нам, учителям-Українцям. Жидівської релігії вчив рабин д-р Таубелес, що склав один із перших присягу українській владі, а опісля став великим польським патріотом і виголошує ще й нині при усяких нагодах патріотичні проповіді.

Короткий начерк тернопільського шкільного життя не був би повний, коли б я не сказав дещо про свою особу. Як

* Про тих кураторів, як Питляковський, та візитаторів, як нескінчений технік Опаля, зварйована істеричка Яворська і т. п. ще пізніше скажу. Одне лиш вже тут зазначу, що завдяки таким «педагогам» я, що все дуже любив школу, дивлюся нині на неї майже з ненавистю.

ентузіаст математики я все далекий був від тої сухої бездушної методи навчання математики і фізики, яка всеціло панувала по школах, тому дбав про живий, ясний виклад, про естетичне писання на таблиці, про добрі прозорі рисунки (це особливо в фізиці вважаю половиною успіху науки), та, що найважливіше, не допускав ніколи до найбільшого ворога школи – нудьги. Лекції фізики ілюстрував я по змозі завжди експериментами і притягав до помочі учеників на велику їх радість. І коли я в пізніших літах не раз чув, як деякі учителі питали при maturі, як в школі затроювали ученикам всяку радість науки бездумливими проблемами та рахунками без сенсу, то все був вдячний судьбі, що мені в школі дала таких добрих педагогів та дидактиків, як Дністрянський та Плешкевич. Я дбав про те, щоби ученик вперед обняв увагою цілість питання і дорогу, що веде до розв'язки, а технічне переведення вважав лиш шляхом до цілі, і тому в школі мав я все найкращі висліди праці і стрічався лиш з признанням шкільної влади. І ще одне: у школі всіх учеників трактував я однаково, без огляду на їх спосібності, без огляду на те, чи вони Українці, чи Поляки, чи Жиди, та вистерігався грубих слів, ординарности в трактуванні молоді (бо мав на тямці, що найліпшим психологом та обсерватором є якраз молодь). Тому-то за стільки літ мого вчителювання не мав ніколи найменшої сцисії [сутички] з учениками, ані навіть якої-небудь прикрости з їх сторони, все тішився довір'ям молоді та ще нині радо сходжуся з колишніми моїми учениками. Очевидно, найщиріше моє відношення було до моїх перших учеників Тернопільської гімназії, яких як господар класу провадив я через VII і VIII класи до першої моєї maturи, а між якими були хлопці, небагато молодші від мене. У тому класі було велике число Українців, дуже свідомих національно і пильних, як приміром пізніший прокуратор Онуферко, проф. Микола Мельник¹⁵⁸ (відомий природник), проф. Гаванський, проф. Примак (десь на Великій Україні), проф. Гусак (досконалий математик), прокуратор Гриневецький, судді Крвавич і Мартинюк та другі – я їх майже не

З'їзд матуристів 1898 року Тернопільської гімназії. Львів, травень 1929. Підпис на звороті світліни рукою В. Левицького: «Українці. Сидять від лівої [руки]: 1) Володимир Гусак (проф. гімназії Бережани), 2) Євген Гриневецький (прокуратор Львів), 4) Др. Володимир Левицький (тодішній господар кляси). Стоять від лівої: 2) Григорій Онуферко (прокуратор Станіславів) – від правої: 2) Микола Мельник (професор акад. гімназії Львів)». *Збірка колишнього Музею НТШ, нині в ЛННБУ ім. Стефаніка.*

вважав учениками, а ближчими товаришами, що ділили зі мною свої журби і радості. Дуже добрі були в тому класі й деякі ученики Поляки і Жиди, з яких нині багато дійшло до високих становиськ чи то в урядництві, чи в суспільности. Ученики пізніших моїх тернопільських часів, де я мав їх щороку сотками, протягом стількох літ трохи затерлися у моїй пам'яті, все ж таки багато з них пам'ятаю, особливо Українців, що відіграли велику роль у розбудові українського

життя в Тернополі та в розбудові української державности, що брали участь у Січових Стрільцях і Визвольній війні, та з яких нема вже многих між живими.

Багато праці мусив я присвятити в Тернополі лекціям фізики й фізикальному кабінетові. По старім професорі математики Дурі прийшлося мені порядкувати і монтувати усі апарати, а що, як я вже давніше згадав, не мав під тим оглядом ані відповідного досвіду, ані достаточної рутини, тому й багато мав з тим усім мороки, особливо спочатку. А до того – це був час великих і нечуваних відкриттів у фізиці, що мали змінити весь фізикальний світогляд – це ж бо 1895 р. Рентген відкрив нові лучі, 1896 р. відкрив Беккерель радіоактивність, а вслід за тим п. Кюрі з жінкою відкрили радій і лучисті первні, 1897 р. построїв Марконі перший іскровий телеграф. З усіма тими відкриттями, з новою теорією електронів треба було і самому запізнатися, і ученикам про це розказати, а навіть і дещо демонструвати. Тому й багато часу приходилося мені пересиджувати в кабінеті. І одна ще річ тягнула мене до себе: в кабінеті була велика астрономічна люнета ще з давніших езуїтських часів, і при її помочі нераз довгими вечорами обсервував я небо, планети з місяцями і далекі мраквини та поширював тим способом своє астрономічне знання. Восени 1899 р. я був на тижневім курсі для учителів математики й фізики в Кракові і там багато нового довідався з викладів найбільших польських фізиків Вітковського, Натанзона¹⁵⁹ і Рудзкого¹⁶⁰, пізнав лабораторію проф. Ольшевського¹⁶¹ до скроплювання газів і воздуха (метод Лінде) та відновив давні зносини з проф. Жоравським. Історія цього гімназійного кабінету в'яжеться з катастрофою, що мене постигла, а саме в листопаді 1898 р., коли одного вечора робив я в кабінеті порядки, експлодувала мені в руках 10-літрова банка азотної димної кислоти, так що ледве вийшов я з цієї катастрофи живий, тяжко попарений і поранений по цілому тілі. Довгі місяці минули, поки аж я навесні вернувся до здоров'я і то лиш завдяки сильному організмові та старанній опіці моєї родини й товаришів, але до давніх сил

Володимир Левицький (1897) та Софія Левицька. Збірка Р. Сахно.

вже не повернувся ніколи. Під час недуги щиро пильнувала мене моя дальша своячка Софія Левицька (про яку я вже вище згадував), молоденька початкуюча учителька в Тернополі, що перед роком здала семінаріальну матуру у Львові. Її знав я вже давніше, так як і її родину (її мати вдовиця по священнику мешкала стало в Тернополі), а що між молодими людьми прийшло скоро до порозуміння і глибшого чувства, тож у червні 1899 р. побралися ми до дальшого спільного життя.

За весь час мого побуту в Тернополі не кидав я наукової праці: читав багато з різних ділянок наук, писав і друкував багато українською, польською і німецькою мовами та зредагував з пок. Ів. Верхратським і д-ром Е. Озаркевичем¹⁶² (обидва у Львові) кілька перших томів «Збірника математично-

природописно-лікарської секції НТШ». Про мою промоцію на доктора і дальші студії за границею розкажу обширно в дальших уступах.

1898 р. приніс для українського громадянства в Тернополі велику подію, а саме в жовтні того ж року створено I клас державної української гімназії ім. цісаря Франца Йосифа¹⁶³. Історія цієї гімназії така інтересна, що бодай вкортці її згадаю. Коли в Галичині польські державні гімназії австрійське міністерство просвіти засновувало без найменшої трудности, то відкриття української гімназії вимагало і опінії повітової ради, і згоди крайового сойму, а що ці інституції мали все подавляючу більшість польську, тож ніколи не годилися відразу на українську школу, і треба було всяких митарств, вічної боротьби українських послів у соймі, що би врешті вирвати українську паралельку або клас по класу повну гімназію. Так було з українською гімназією у Тернополі, Станиславові та Коломиї, причому тодішній намісник і президент Ради шкільної крайової Бобржинський все так заряджував будову нової гімназії, що би разом з польською, що вже давніше існувала, містилася «pod jednym dachem» [під одним дахом]. Ті митарства і шикани [перешкоди] були якраз причиною, що «Рідна школа» (тоді ще Українське педагогічне товариство¹⁶⁴) почало оснóвувати приватні українські школи. Митарство з заснуванням української державної Тернопільської гімназії тривало так само літами, аж поки посол О. Барвінський не заскочив польського сойму внесенням, що би з огляду на ювілейний рік цісаря Франца Йосифа (50-ліття вступлення його на престол) заснувати українську державну гімназію імені цісаря в Тернополі. Поляки, що все голосили «przy Tobie, Panie, stoimy i stać będziemy» [при тобі, пане, стоїмо і стояти будемо], заскочені внесенням посла Барвінського, не могли його відкинути. Так постала тернопільська українська гімназія, однак на початок відкрито лиш перший клас, і то в жовтні, що би якнайменше дітей могло вже записатися до школи, а директором став директор польської гімназії д-р Мацішевський аж до часу, коли гімназія

не буде мати повних 8 класів. Офіційне відкриття відбулося з великою парадом, з українськими промовами крайового інспектора І. Левицького і директора Мацішевського. Господарем класу став старий проф. Петро Ріпнійський (філолог), що рік тому прийшов до Тернополя з Дрогобича після злочиння учительського іспиту вже в старшому віці. В тому класі вчив я математику, остаючись, очевидно, й надалі на етаті [в стані] польської гімназії. Гімназія з року на рік щораз краще розвивалася в міру, як прибували дальші класи та збільшувався учительський збір. Та все ж таки довгий час не мала вона свого директора. Пару літ був її управителем д-р Калитовський, германіст львівської Академічної гімназії, пізніший директор в Ряшеві, аж врешті (вже по моїм перенесенні до Львова) став дефінітивним директором д-р О. Савицький, професор математики Академічної гімназії, член шкільної крайової ради, москвофіл, добрий, але острій педагог. По нім був аж до війни директором Р. Цеглинський, рівно ж із Академічної гімназії, що в час приходу Москалів до Тернополя струїв себе і свого сина. За російських часів вегетувала гімназія за дозволом російської влади під проводом проф. Ріпнійського, а коли літом 1917 р. Тернопіль вернувся під австрійську владу, директором став мій брат Юліан, що аж по цю хвилю був управителем еміграційних курсів у Відні. В час української влади, коли в листопаді 1918 р. правительством разом з президентом д-ром К. Левицьким¹⁶⁵ перенеслося до Тернополя, був будинок української гімназії осідком українського правительтва аж до переходу до Станиславова. Прийшла польська влада і почалася мартирологія української гімназії, реквізиція будинку й т. п. шикани. Та доки ще жив мій бл. п. брат, доти він і особистими зв'язками в кураторії і великим тактом та культурою все потрафив рятувати гімназію перед усякими напастями, і школа розвивалася нормально, тим більше, що візитатором цієї гімназії остала ще своя людина д-р І. Копач. По несподіваній смерті брата (1925 р.), коли директором став М. Губчак, а візитаторство перебрали шовіністи-Поляки, недовге вже бу-

Юліан Левицький – директор гімназії в Тернополі. Збірка Р. Сахно.

ло життя гімназії. Польське тернопільське громадянство на чолі з директором польської гімназії д-ром В. Ленкевичем, пізніше бурмістром (що колись був ендеком, а тепер став бебеком), Фодлевою, жінкою емеритованого директора, великою патріоткою-шовіністкою, за всяку ціну рішило зробити Тернопіль чисто польським (!) містом, а з другого боку стала очевидна тенденція, щоби тернопільське воєводство як «кресове» мало польську більшість за всяку ціну. Ішли до політичних властей і кураторії донос за доносом, бідний директор хоч і як лояльний, робив що міг, щоби рятувати школу. Надармо! Поліція використала відомий час пацифікації, поарештувала учеників гімназії за протидержавну акцію, а хоча

пізніше суд виправдав і звільнив арештованих, міністерство просвіти в Варшаві, очевидно, за ініціативою кураторії (без слідства, без дисциплінарного доходження) розв'язало гімназію на превелику радість тернопільської польонії, а будинок віддала до вжитку державної, цілком злишньої, жіночої гімназії. Так отже по тридцять кількох роках загасили Поляки огнище, з якого ішла наука, культура й українські ідеали на усе наше Поділля. Великий польський патріот єпископ Бандурський, якого Поляки цінять як святого, голосив в проповіді «*ducha nie gaście*» [не гасить духу], та коли ходить про українську молодь, то було «*co innego*» [що інше]. У промові, яку я виголосив раз до митрополита Шептицького, сказав, «що історія має час» і думаю, що мав рацію, бо колись прийде відплата, а тоді стане на суд Господній і бідна українська гімназія, і бідні учителі, яких позбавлено хліба, і найбідніша зі всіх українська молодь з мого рідного Поділля!..

* * *

На закінчення того уступу споминів ще кілька слів про тодішнє українське громадянство в Тернополі. По виїзді Барвінського та відході людей, що з ним колись працювали, Тернопіль заснув. Життя товариське в «Бесіді» завмерло: адвокат д-р Лучаковський, колишній голова «Бесіди»¹⁶⁶, хворий усунувся від усього українського життя, а інтелігенція – це були або кацапи, або полякуючі, або індиферентні, що часами ходили в «Бесіду» на карти, але найчастіше належали до польського казина, що мало характер пів цивільний, пів військовий, багато з них навіть вдома говорили по-польськи. Колишнє міщанство, зорганізоване Барвінським, стало знов заскорузлим, дбало лиш про особисті інтереси, а національна свідомість жила хіба лиш у їх синів, що в гімназії творили гуртки самоосвіти. Дещо почало змінюватися на ліпше вже невдовзі до мого приїзду до Тернополя. Парохом став о. Володимир Громницький, людина дуже гладка у формах, повна планів, що вибудував дім для Української Бурси¹⁶⁷ і почав

організувати міщанство і збирати фонди на будову церкви, якої нема ще й донині. Сотрудниками були о. Володимир Гарасимович, б[увший] співробітник «Діла», людина освічена й високоїдейна (нині він є парохом в Терпилівці), і бл. п. о. Петро Нижанківський, тоді управитель бурси, з незвичайно енергійною і свідомою дружиною. Був ще лікар д-р Вітошинський, далі – катехит народних шкіл о. Леонід Лужницький, якого жінка походила з патріотичної родини Кузьмів, був ще катехит гімназії о. Євген Громницький і старенький емерит народний учитель Л. Кручковський (Поляк з роду), людина виїмково чесна, якого жінка Марія була одною з нечисленних тоді свідомих жінок-патріоток*. Майже рівночасно зі мною прибули до Тернополя згадані вже Дмитерко і Миколаєвич, рік по мені Копач і другі. Ми рушили з місця і «Бесіду», і Бурсу, і «Просвіту», і міщан. Життя в «Бесіді» попливло широким руслом, почалися концерти, звичайно в честь Шевченка, почалися цикли викладів для інтелігенції, і в Міщанському братстві для міщан. Ми привчили інтелігенцію говорити вдома по-українськи, у «Бесіді» заснували бібліотеку, а недобитків-кацапів приневолили усунутися з товариства, особливо коли москвофільські часописи почали паплюжити університетську молодь, що покинула університет і пішла дорогою сецесії. А коли пізніше заснувався «Боян» завдяки головно д-ру Копачеві й проф. Терлецькому, коли вдалося стягнути до «Бояна» добрі співучі сили, як приміром із родини Крушельницьких, Калитовських і других, коли втягнуто до товариського життя і інтелігентних міщанських дівчат – нераз мимо спротиву пань з т. зв. інтелігенції, хоча й образуванням не стояли вони вище від т. зв. міщанок, коли концерти «Бояна» ставали щораз частіші, а «Боян» виїжджав навіть на дальшу провінцію, приміром до Теробовлі, тоді дійсно прийшло відновлення колишньої славної тер-

* Ще жив один з товаришів праці Барвінського старий вже Ю. Ґеців, ще жили зі старшого покоління радник Мидловський (автор Тимка Капралі), купець Стахевич, довголітній голова «Бесіди», його наслідник секретар суду Гриневецький і ще дехто.

нопільської традиції. Заснування кружка Українського педагогічного товариства, зорганізування проф. Миколаєвичем курсів для анальфabetів при допомозі головно п. Солтисової зі славної на Поділлі родини Рибачків (на тих курсах вчила і моя дружина), покликання до життя українських фінансових установ, а опісля збільшення з року на рік української інтелігенції завдяки розростові української гімназії – усе те давало запоруку, що Тернопіль скоро стане одним із центрів українського культурного й духовного життя. А додаймо до того піднесення української свідомости у провінції по селах і містечках Поділля, особливо в час виборів, коли то заарештовано і священників, і свідомих селян, актуальні квестії університету, української молоді, будови театру і т. д., то будемо мати образ тодішньої тернопільської атмосфери в час мого побуту. Та може колись хто другий, особливо з приводу 50-ліття тернопільської «Бесіди», розкаже точніше про це, як в тих часах бив сильно живчик українського життя в Тернополі, я ж мушу обмежитися лиш до тих кількох завваг і висловити радість, що і я колись в тім житті брав живу участь «в юних днях моєї весни».

Історія моєї промоції і габілітації

У марті 1900 р. склав я останній докторський ригороз¹⁶⁸ із відзначенням і відразу вніс просьбу до цісаря про призначення промоції¹⁶⁹ «sub auspiciis imperatoris»¹⁷⁰. Був в Австрії закон, що про таку промоцію міг старатися лиш той кандидат, що всі свідоцтва від I гімназійного класу та всі іспити (ригорозів було три – один письмовий, два усні) мав з відзначенням, що його родичі були для держави заслужені та що він відбув військову службу. А що в мене були усі ті вимоги, бо і все був у школах і в університеті перший, був резервовим офіцером артилерії, батько – довголітній судовий урядник (якраз вже тоді став у Відні при найвищим трибуналі гофратом), тому і вніс я це подання, мимо неохоти і невдоволення професорів-Поляків, особливо декана д-ра Твардовського*. Така промоція відбувалася все у приявности намісника як заступника цісаря, причому кандидат діставав від цісаря дарунок, приміром брильянтовий перстень, сам кандидат мав тоді наукову кар'єру запевнену. Додам, що у Львівському університеті це був би перший випадок. Воно так зложилося, що пару тижнів по мені зложив ригорози Іван Копач, а що і він мав усякі вимоги, як і я (приміром, його батько селянин був інвалід з угорської війни), тому й він вніс подання о промоцію «sub auspiciis». Треба зазначити, що в тім часі і я, і Копач мали друкованих вже кілька оригінальних праць. Однак професори-Поляки старалися за всяку ціну недопустити до призначення такої надзвичайної промоції Українцеві – тим більше, що кандидат при промоції був би виголосив

* Пригадую собі момент, що коли по моїм ригорозі з математики і фізики вертали ми з проф. Пузиною з університету, і цей послідний, незвичайно гарна людина, вихвалював мене перед проф. Грушевським українською мовою. Присутній тоді проф. Твардовський – великий пропагатор ендеції і ворог українців – почав робити закиди проф. Пузині, що говорить з нами по-українськи. Ворогом українців був також тодішній декан проф. Закшевський, однак все згадую його з респектом за його солідну працю та знаменито ведені лекції фізики.

Львівський університет. 1912. Національна бібліотека, Варшава.

подяку цісареві по-українськи і був би так замаркував утраквістичний¹⁷¹ характер Львівського університету – і тому вишукали третього кандидата, Поляка Негруша¹⁷² (був пізніше професором фізики університету у Львові), а коли цей через пару місяців по мені і Копачеві зложив ригороз із хемії, подали його до затвердження цісарської канцелярії. А не треба забувати, що всякі галицькі справи переходили все через руки міністра-родака для Галичини, яким завжди був Поляк (тоді був проф. Львівського університету Пентак¹⁷³). Щоби і на будуче бути безпечним, університет приготував собі на наступний рік ще одного кандидата – Поляка Лукасевича¹⁷⁴ (пізнішого вже польського міністра освіти у Варшаві). Такі митарства з промоцією тягнулися довше, як рік. Вкінці і мені, і Копачеві відмовили в промоції «sub auspiciis», а признали її Негрушеві (який пізніше ніколи не займався хемією), а промоція моя і Копача відбулася щойно в жовтні 1901 р., причому і мій промотор проф. Пузина і промотор Копача д-р Цвіклінський¹⁷⁵ виголосили, щоби дати нам сатисфакцію,

похвальні промови в нашу честь. Проф. Твардовський мав ще відвагу сказати нам, що університет пропонував усіх нас трьох до промоції «sub auspiciis», але цісарська канцелярія не згодилася на трьох кандидатів. На це я доволі грубо йому відповів, бо знав, що це не є правда. Це була невдача, що в великій мірі зменшила шанси моєї будучої наукової кар'єри. Правда, я міг здавати докторат на які два роки скорше, але по-перше, по закінченні університету* мусив скласти професорський іспит¹⁷⁶ і піти на рік до війська, а звідти у жовтні 1896 р. прийшов я до Тернополя на посаду дійсного учителя гімназії. Нові обставини життя, невідрадне фінансове положення, робота в школі, опісля тяжкий випадок у листопаді 1898 р. (попівся я майже смертельно азотною кислотою і перехворів до весни 1899 р.), опісля моє подружжя відтягнули справу. Що мимо цього склав я ригорози надзвичайно скоро, завдячую моральній підпорі зі сторони моєї дружини Софії.

Від закінчення університету не залишав я наукової роботи, а коли вкінці вніс подання до докторату (українською мовою), дістав я дуже сердечний лист від мого професора математики д-ра Пузини, де він написав, що «pańskie rygorozum będzie dla nas obu bardzo miłą pogadanką [ригорози пана будуть для нас обох дуже милою бесідою]». Той сам професор, що все відносився щиро до мене, коли перед виїздом за границю 1902 р. відвідав я його недужого у Львові, заявив мені, що буде мене габілітувати, а коли пізніше вже з Берліна прислав я йому ще одну роботу¹⁷⁷ німецькою мовою, написав мені, що «вправді тих робіт, які я вже надрукував, до габілітації вистане, однак добре, що ще одну роботу присилаю». А мимо того, на пару місяців пізніше, коли деканом став д-р Олександр Колесса, до габілітації¹⁷⁸ мене не допущено, про що до Берліна написав мені проф. Дністрянський. Які тут інтриги грали роль, про це лиш по літах згадав мені

* По закінченні університету пропоновано мені асистентуру фізики у Львівському університеті (проф. Zakrzewski [Закшевський]), однак я пропозиції не прийняв і пішов на студентуру до академічної гімназії (рік 1894/95).

проф. Студинський, складаючи вину на проф. Колессу. Досить, що я обурений вицофав своє подання¹⁷⁹ про габілітацію і більше його не подавав.

Коли навіть приймемо, що деякі з моїх робіт були без вартости, однак були там і добрі річи, що удостоїлися прихильних рецензій, навіть у наукових польських видавництвах, а впрочім я мав за собою опінію і обітницю одинокого компетентного професора Пузини. Та, на жаль, тут ішлося про нову українську доцентуру. І ще подам один цікавий епізод з моєї «наукової» кар'єри. В році 1900, коли я був ще професором у Тернополі і готувався до докторату, оголосив ректорат політехніки у Львові конкурс на доцентуру¹⁸⁰ вищої математики. Тому, що я хотів дістатися до Львова і знайти там верстат праці, вніс я за відомістю і проф. Пузини, і професора математики на політехніці Дзівінського¹⁸¹, мого доброго знайомого, подання до ректорату, певний попертя. Після року (в вересні 1901) прийшла відмова, ніби-то тому, що: 1) ця посада мала би бути зарезервована для техніка, для якого це мала бути квестія хліба, а 2) тому, що годі, щоби я, будучи в Тернополі, мусив доїжджати до Львова, бо це була би перепона. Тимчасом дістав доцентуру Криговський¹⁸², учитель гімназії у Перемишлі (тепер професор університету в Познані, раніше в політехніці у Львові). Отже тут відпала і квестія хліба для «бідного» техніка, і справа доїзду до Львова, – та Криговський був Поляк, а я лиш Українець.

Наукові стипендії та габілітація

Коли в часах коло 1900 р. справа українського університету у Львові ставала щораз більше «асут» [гострою], тоді українські політичні круги, особливо ті, що були згруповані коло радника О. Барвінського, поробили заходи в австрійському міністерстві освіти про призначення стипендій для молодих Українців, що могли б в майбутньому стати доцентами університету. Міністерство згодилося на висилання щороку відповідних кандидатів за границю і додержувало своєї обітниці, однак Львівський університет, хоча й у ньому були системізовані українські катедри, за всяку ціну не допустив до габілітації українських кандидатів. І так не допущено до габілітації історика д-ра Мильковича¹⁸³, зятя проф. Шараневича, який опісля габілітувався в Чернівцях і там дістав катедру, не допущено правника д-ра М. Зобківа, який габілітувався на основі тої самої праці в Загребі і там став професором, недопущено д-ра О. Колессу, мимо клерикального попєртя, студії на католицькому університеті у Фрайбурзі і мимо студії «Мицкевич а Шевченко» (дуже угодової), так що Колесса доперва віа габілітація [через габілітацію] в Чернівцях міг дістати катедру у Львові по пок. проф. О. Огоновському. Лиш один Франко перейшов геєнну львівської габілітації щасливо, та зате перевернули його наші українські клерикали при помочі намісника К. Бадені. Навіть д-р Студинський, для якого утворено проти волі Поляків другу катедру української мови у Львові, за яким стояв всесильний тоді О. Барвінський, та для якого його тєсть заслужений Н. Вахнянин пішов на угодову політику проти опінії суспільности, не міг габілітуватися у Львові (найсильніше проти нього виступив д-р О. Колесса), а дістався на катедру віа [через] Краків і то на основі праць, друкованих у краківській Академії Наук. І так було з усіма. Оскільки не помиляюся, і д-р С. Дністрянський, хоч за ним стояв тодішній намісник Бобржинський, мусив габілітуватися у Відні, щоби дістати українську катедру права по смерті Олександра Огоновського. Про мою

невдачу згадую деінде. Лиш вже пізніше, перед війною, коли Українці почали мати голос в державі, вдалося з трудом габілітуватися д-ру С. Рудницькому, д-ру С. Томашівському з австрійської історії і д-ру І. Свенціцькому зі славістики.

Та повертаюсь до стипендій. Рік чи два переді мною дістав відпустку і стипендію д-р Іван Копач, що вже був перенісся з Тернополя до Львова до Академічної гімназії, на виїзд на дальші студії. Він поїхав до Відня, а опісля – до Берліна, де був 1901 р. австрійським міністром освіти професор віденського університету, славний класичний філолог Hartl [Гартль], що прихильно ставився до Українців*.

У році 1901 дістав і я на II шкільний семестр від 1 лютого піврічну відпустку і стипендію міністерства на виїзд на дальші студії. Цю відпустку завдячую, як і всі українські стипендисти, головно заходам пок. радника і посла О. Барвінського (того самого, якого проф. Грушевський, що йому завдячував катедру, і В. Гнатюк хотіли пізніше «викинути» з Наукового товариства ім. Шевченка як «зрадника»).

* Лиш його об'єктивності завдячую, що 1903 р. дістався я з Тернополя на звільнене місце математика в V гімназії у Львові проти волі тодішньої крайової шкільної ради, дирекції гімназії і крайового інспектора Дворського («Lewicki muss nach Lemberg kommen» [Левицький повинен прибути до Львова] – слова Hartl'a.)

Мій виїзд в Німеччину

Коли мені признано стипендію на виїзд за кордон, мав я на вибір Берлін або Геттінген – найславніші два центри тодішньої математичної науки. Я рішився на Геттінген, а чому – мушу ближче пояснити. У Берліні панував все ще дух пок[ійного] Ваєрштрасса – великого математика, що своєю т. зв. «mathematische Strenge» [математичною строгістю]¹⁸⁴ дав основу для глибокого логічного уняття математичної дисципліни та був представником «логічної математики». У тім дусі і я у Львові перейшов математичні студії під проводом проф. Пузини, колишнього ученика Weierstrass'a [Ваєрштрасса], і з теорією функцій того математика був я добре обізнаний. Та вже в другій половині моїх львівських студій пізнав я другий математичний метод, який внесли до науки французький математик Poincaré [Пуанкаре], норвезький Lie [Лі] та Німець Klein [Кляйн]¹⁸⁵ – т. зв. інтуїційний метод. Найвище розвинув його Кляйн, якого берлінці з сарказмом назвали «Regenschirm-Mathematiker» [парасольковий математик] за його графічне представлення автоморфних функцій¹⁸⁶. Саме в 1900 р. був Кляйн професором у Геттінгені, куди перенісся із Ляйпцігу. З методом і творами Кляйна стрінувся я у Львові, частково завдяки працям варшавського математика Дікштайна*, якого 1894 р. пізнав особисто, та завдяки молодим математикам польським Жоравському** та Кемпінському***, що якраз 1894 р. повернулися з Ляйпцігу та Геттінгена. Елегантне легке представлення найтяжчих математичних проблем у Кляйна при допомозі інтуїції зро-

* Samuel Dickstein [Самуель Дікштайн], редактор «Prac matematyczno-fizycznych» і «Wiadomości matematyczne» (жид), нині професор університету в Варшаві, людина дуже інтелігентна та культурна, автор численних праць з педагогіки й математики.

** Казимир Жоравський, доцент політехніки у Львові, що в 1894 р. познайомив мене з теоріями Лі в циклі прегарних викладів, автор капітальної праці в «Acta Mathematica», пізніше професор університетів у Кракові та Варшаві.

*** Stanislaw Kępiński [Станіслав Кемпінський], професор політехніки у Львові, дуже спосібний математик, погіб трагічно.

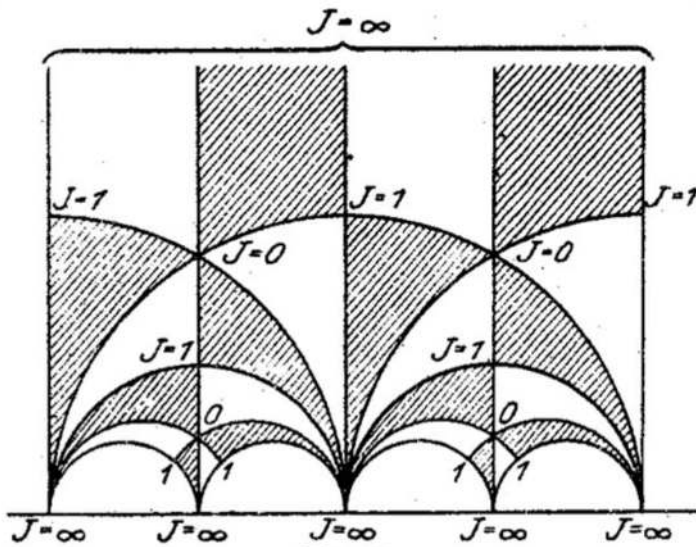

Fig. 7.

Ілюстрація зі статті Ф. Кляйна 1878 року в журналі «Mathematische Annalen»: графічне представлення автоморфних функцій.

було на мене таке враження, що навіть як тему професорської іспитової праці¹⁸⁷ взяв я опрацювання теорії модульних функцій – цього архитвору Кляйна (працю, майже найліпшу з усіх, оголосив я пізніше друком). Коли ще до того познайомився я з проф. Толочком¹⁸⁸, тоді професором реальної школи в Тернополі, а пізніше професором хемії університету у Львові, який щойно повернувся з-за границі і дав мені дуже точні інформації про університет і життя в Геттінгені, тоді рішився я на доповнення моїх студій вибрати Геттінгенський університет.

У перших днях лютого 1901 р. виїхав я з моєю дружиною з Тернополя на Краків, Прагу та Дрезден до Німеччини. Була це друга більша моя подорож поза межі Галичини. Перша

моя подорож 1900 р. мала характер чисто туристичний – тоді побачили ми з дружиною Краків, Відень, Земмерінг, відбули з пок. моїм батьком, що тоді стало мешкав у Відні, цілоденну подорож кораблем із Відня до Пешту, а звідси через Карпати повернулися в Галичину. Однак подорож до Німеччини для студій не мала характеру туристичної прогульки, а вимагала і підготування, і знання світу, і людей, якого в мене тоді ще не було. Тож і не раз прийшлося заплатити добре «фрицове»¹⁸⁹ (приміром у Празі) – та таких подробиць не буду згадувати.

Прага зробила на мене велике враження історичними пам'ятками, Градчином, який оглянули ми основно, катедрою св. Віта, мостами, вежами, дівадлом [театром] та тою старовинною, а разом новітньою атмосферою чеського та німецького культурного життя, що її чується на кождім кроці. Однак без порівняння більше враження зробив на нас Дрезден, куди прибули ми з Праги вздовж Лаби через невисокі романтичні гори та краєвиди чесько-саксонської Швайцарії. І чудове положення міста над величавою Лабою, і збірки мистецтва по світової слави музеях дрезденської галерії – Zwinger'a [Цвінгер], Albertinum [Альбертінум], Johanneum [Йоганнеум], збірка старовинної порцеляни, тераса Брюля, опера, де потрапили ми на «Bajazza» [Паяци] Леонкавалло і прегарний балет «Сильвія», спортовий зимовий рух у парку і т. д. – усе те врилося у мою пам'ять раз на все як щось прегарне, як якась незвичайна краса, доступна лиш щасливим вибранцям судьби. А до того добробут, слідний на кождім кроці, вірцевий німецький порядок, злучений з ввічливістю і добросердністю сакського племена, так далекою від галицької ароганції [зарозумілості] й некультурности, вигода і чистота в вагонах залізниці – ті чужі нам Галичанам прояви німецького духу – мусили викликати в мене респект для німецької душі й культури.

По кількох днях побуту в Дрездені дорогою на Липськ, Галле вздовж полудневої сторони Гарцу, попри Kyffhäuser [Кифгойзер], де, як каже легенда, спить цісар Фрідріх Бар-

Дрезден, площа Альтмаркт. 1902. Австрійська національна бібліотека.

баросса (а радше Фрідріх II) зі своїми рицарями, приїхали ми до Геттінгена. Здається мені, що я перший з Українців був тут на студіях, в пізніших роках кількість Українців, що тут студіювала і закінчила студії, ніколи не була велика, але Геттінген вже не був «terra ignota» [незвіданою землею] для Українців*.

* Після мене якийсь короткий час був тут математик д-р М. Чайківський, а вже після війни закінчили тут студії та промувалися тернополяни д-р Р. Миколаєвич (фізик), його сестра д-р Марія Миколаєвич (лікарка), д-р О. Смакула (фізик, тепер у Гайдельберзі), із закордонців п. Шемет і може ще дехто.

Геттінген

Очевидно, не маю наміру описувати самого тоді 30-тисячного міста з його пам'ятками із середновіччя, духовно-науковим життям і типовим буршівським духом, що тут заховався в цілій повноті – це можна знайти в усяких путівниках та проспектах. Подам лиш особисті мої враження, переживання та студії. Ніодне з німецьких університетських міст не є так сильно зв'язане з університетським життям, як Геттінген: нема студентів (приміром в часі ферій) – то завмирає в місті усе, Privatlogis [пансіони] стоять пусті, величаві дома для усяких студентських корпорацій (приміром «Hannoverana» за моїх часів) замкнені, одним словом, у місті царствує нудьга. Тут мимохить і місто, і його горожани підтягаються під форми та норми університетського й культурного життя. Тому є і свій театр, і добрі концерти, і відчити, і товариські сходини, і висока культурна атмосфера. І нічого дивного – Геттінген має за собою великі традиції, тут ще нині пієтизмом окружене місце, де під деревами збирався Göttinger Hainbund [спілка поетів «Геттінгенський гай»], звідси вийшов сильний протест проти реакційних замахів ганноверського короля (Göttinger Sieben), тут ще й нині є помешкання Бісмарка¹⁹⁰, що тут колись студював. Однак найбільшим генієм, що тут жив і вчив, був безсмертний Gauss¹⁹¹, якого традиція живе ще й нині, бо тутешня alma mater все ясніла та ясніє найяснішими зірками математичних і фізичальних геніїв, як Ріманн¹⁹², Веллер¹⁹³, Вебер¹⁹⁴, Діріхле¹⁹⁵, Планк¹⁹⁶, Кляйн, Гільберт¹⁹⁷ і легіон других. Нераз і я в покорі духа клонив голову перед пам'ятником Гаусса і Вебера, геніального хеміка Веллера, перед могилою Гаусса, могилою першого німецького романтика Bürger'a¹⁹⁸, автора «Ленори», та переходив з пошаною перед невеликою обсерваторією, де ціле життя трудився «mathematicorum princeps» [примат математики].

Геттінген – це було колись місто, що належало до ганноверського королівства, яке 1866 р. зліквідували брутально

Прусаци, однак нехить до Прус остала донині, і я не раз чув в Геттінгені вислів «wir sine keine Preussen, wir sind Hannoveraner» [Ми не прусаци, ми – ганноверці], а про правдивість цього говорить і ніжна прегарна німецька вимова, майже літературна, у мешканців Геттінгену, і їх симпатична вдача, далека від поліційної аrogантської [погірдливої] системи і поведінки, приміром у Берліні.

А додаймо до того і прегарне положення міста у підніжжя Гарцу над рікою Leine [Ляйне], де усе місто – то майже вілли і городи, старовинні вали й парки (приміром, Kaiser Wilhelm Park), то зрозуміємо, що тут могла постати своєрідна духовна атмосфера, що надається для спокійної наукової праці, хоча дещо може філістерська, з якої так сердечно кепкував великий німецький сатирик Heine [Гайне] (як от «Harzreise» [текст-репортаж Гайнріха Гайне «Мандрівка по Гарцу»]).

Та повертаюсь до часу моїх кількамісячних студій.

По приїзді до Геттінгена замешкали ми на Friedländerweg, № 7 у старій вдовиці по пастору Frau Pastorin Ina Bock, geb. Quat-Faslem [пані пасторової Іни Бок, в дівочтві Кват-Фаслем], що вела пансіон. Крім нас збиралося тут міжнародне товариство: був один лікар з Канади, один Шкот [шотландець] – фізик, старенька німкеня Frä. Vogel [пані Фогель], що студіювала класичну філологію та працювала над грецьким словником, був якийсь час американець містер Мотт, що невдовзі поїхав до Парижа, був вкінці японець д-р Окумура, що доповнював тут свої економічні студії (додам у скобках, що в Німеччині, а спеціально в Геттінгені, було тоді на студіях багато японців, яких правительтво висилало за границю – це було невдовзі перед російсько-японською війною). Стара пасторова, особа дуже культурна і з добрими манерами, образована, трохи літератка, при обіді та вечері займала перше місце і висказувала все сакраментальні слова «Komm, Herr Jesu, sei unser Gast und segne, was Du uns bescheret hast» [Прийди, Господи Ісусе, будь нашим гостем і благослови те, що Ти нам подав], а на закінчення: «Gesegnete Mahlzeit» [Благо-

словенної трапези], а зараз опісля кликала служницю «Mathilde, präsentieren Sie unseren herrlichen Braten» [Матильдо, подавайте, будьте добрі, нашу чудесну печеню] – все ту саму, на англійський спосіб роблену напівсиру печеню (аж до змудження)*. А хоча п. пасторова старалася в це міжнародне товариство ввести фамільярний настрій, то це ледве вдавалося, особливо з огляду на штивних самовпевнених Англіїців, що саме чванилися перемогою на бурському фронті. І ми, пара Українців, неосвоєних ще з життям, почувалися у тій атмосфері самотні, чужі. Бо хто знав тоді в Геттінгені щось про Українців? Одні думали, що ми Хорвати, другі вважали нас Мадярами, і лиш одному проф. Кляйнові не було чужим ім'я нашої нації**.

Зараз по приїзді до Геттінгена звернувся я до професорів Кляйна і Гільберта про дозвіл ходити на їх виклади мимо дуже вже заавансованого семестру. Обидва вони з найбільшою ввічливістю прийняли мене, а Кляйн як директор математичного Lesezimmer [читальні] зараз видав мені ключ до цього інституту***, де я міг працювати, коли хотів і як довго хотів. Кляйн викладав тоді метову [проективну] геометрію, Гільберт – аналітичні функції. Високий, пристойний, все елегантно одягнений Кляйн обертався в «Auditorium», де відбувалися математичні виклади, як якийсь пануючий: дуже чемний, дещо саркастичний в розмові, мимохіть тримав людей далеко від себе, так що відчувалося нераз глибоку інтелектуальну пропасть між ним і собою. Зате у себе вдома, в прегарно уладженій віллі з багатою бібліотекою

* Додати мушу, що у пасторової побачили ми вперше інституцію т. зв. Hausstülzen, тобто дівчат з інтелігентних домів, що під проводом досвідченої господині вчать усіх господарських робіт, у пасторової було їх за нашого побуту двос.

** Однак і в його домі були про українців дивні поняття, приміром його донька, дуже симпатична і образована на англійський лад панночка, просила мене о «Galizische Briefmarken» [галицькі поштові марки], думаючи, що Галичина – то окрема українська держава (18 літ заскоро!).

*** Цей інститут мав величаву математичну бібліотеку, з якої міг скористати кожний член, а також прегарну збірку моделей, якої не мав ніодин університет.

Біля пам'ятника К. Гауссу та В. Веберу в Геттінгені стоять львів'яни Ярослав Притула (праворуч), Олена Гринів та Тарас Банах. 2018. Збірка *О. Гринів*.

при Wilhelm-Weber-strasse [Вільгельм Вебер-штасце], був дуже милий і веселий; а в товаристві ввечері, коли запросив гостей на Punschbowle [келих пуншу], де поміж ученими світової слави, панями та запрошеними студентами був як король серед свого двору, вмів цей великий учений бавитися, як дитина. У викладовій залі його кожний виклад був архитвором методики, кожне слово обдумане, виклад переплетений історичними датами і літературою, підкреслене все, що важливіше, до того – знамените використання таблиці й прегарне естетичне письмо додавало краси живому слову. Такого естетичного письма не бачив я у ніякого з професорів, крім може Шварца в Берліні, і це мені особисто було

дуже симпатичне, бо і сам у школі приневолював учеників *si parva licet componere magnis* [порівнювати малі речі з великими] до естетики письма і до використання таблиці, бо це, на мій погляд, половина успіху в навчанні математики. Цього вимагав я й пізніше як візитатор, тож іритує [дратує] мене ще й нині, коли бачу, що серед молодого покоління українських математиків, серед гуртка студентів за ряд літ не стрінув я ані одного, навіть серед дівчат, який розумів би, що математика мусить іти разом в парі з естетикою.

Вертаю до Кляйна. Коже його слово записував стенографічно асистент – тоді д-р К. Міллер, а опісля опрацьований і справлений професором виклад лежав у *Lesezimmer* [читальні] для вжитку слухачів. З року на рік збиралися такі виклади, а опісля багато з них, автографованих, ішли у світ накладом славної фірми *V. G. Teubner* в Липську*. І для мене спеціально вийшла з того величезна користь, бо не лиш міг доповнити всі виклади метової геометрії від початку курсу, але й переписати цілий ряд викладів Кляйна і Гільберта з попередніх років**.

Крім викладів Кляйна в аудиторії, сходився я з ним щотижня в математичнім гуртку, де збиралися професори, вчені та старші студенти з цілого майже світу (очевидно, із студентів лиш дуже високо заангажовані в математиці): тут щораз хтось виголошував реферат про свої досліди, а опісля по дискусії подавав Кляйн огляд найновішої літератури останніх днів. Приходив тут і Гільберт, і славний геофізик Віхерт¹⁹⁹, і астроном Брендель²⁰⁰, і електротехнік Лоренц²⁰¹ (для якого створено було окрему катедру прикладної електротехніки в університеті заходом Кляйна), доцент Зоммер (пізніше професор в Данцігу), доцент Абрагам²⁰², геніальний Швайцар Цермело²⁰³, а з молодих – Фітер (Fucter) зі Швайцарії, Schuh [Шуг] з Голландії, Гамель²⁰⁴ (пізніше професор політехніки в Брно), словенець Plemelj²⁰⁵ [Племель] (профе-

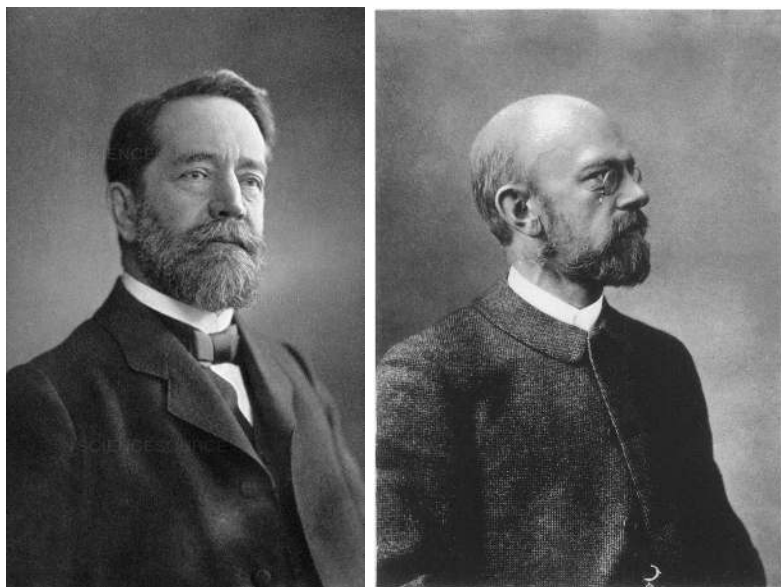
* Подібно робив з своїм викладом Гільберт, хоча не в таких розмірах, як Кляйн.

** Нині всі вони є в бібліотеці НТШ.

сор в Чернівцях, тепер в Люблянi) і т. і. Бачив я тут Бохера²⁰⁶ з Америки і Лінделефа²⁰⁷ з Гельсінґфорсу, усяких шведів, фiнів і плеяду жінок-математиків, головнo з Америки. З москoвок пізнав я тут Софію Гернет, пізніше учительку вищих жіночих курсів у Петрограді, родом десь із Саратова, з вигляду занедбана, але образoвана і як типова російська студентка ліберально настроєна (докторизувалася якраз у Гільберта). Цей гурток – то було царство Кляйна. Одначе його Glanzperiode [період блиску] був уже за ним. Геніальний ум, що побіч Poincaré [Пуанкаре] та Lie [Лі], розкидував за часів найкращої молодості жемчуги прегарних математичних відкриттів, які в великій мірі були вислідом його інтуїції*, в другій половині 80-років ХІХ ст. розумово знесилився і перейшов довгу нервову недугу, що підкопала його інвенцію раз на все; остав лиш геніальний учитель і організатор, першорядний знаток літератури, що забирав голос в усіх квестіях математики і фізики і то все глибоко уґрунтований (навіть вже перед смертю в теорії гравітації Айнштайна), але геніальні його відкриття остали зв'язані лиш з першою частиною його математичного життя.

Другим моїм учителем був Гільберт (Давид) – один з найбільших математиків сучасного світу. Під час мого побуту в Геттінгені Гільберт, що недавно переселився з Бреслау, був вже європейською славою, звісний як геніальний Zahlentheoretiker [фахівець з теорії чисел], як дослідник теорії форм і т. п. Як раз в Геттінгені заклав він основи сучасної геометрії та нової аксіоматики, пізніше як один із основників теорії інтегральних рівнянь, рахунку варіаційного і пр., став він одним із найбільших математиків усіх часів. Невисокого росту, з русявою бородою, нервовий, але дуже чемний у відносинах з людьми, прийняв мене дуже ввічливо, особливо коли я йому сказав, що я слухав виклади Жоравського (ach, Zorawski, den kenne ich, er hat eine ausgezeichnete

* Багато з його теорій строго доказано аж пізніше, приміром т. зв. «Uniformierungsmethode» [метод уніформізації], яку щойно останніми роками повні обґрунтував Коебе [Пауль Кьобе].

Фелікс Кляйн (праворуч) і Давид Гільберт орієнтовано в період, коли у них навчався В. Левицький.

Arbeit in Acta Mathematica veröffentlicht» [Ах, Жоравський, я його знаю, він опублікував прекрасну працю в журналі Acta Mathematica]*). Однак виклад Гільберта, хоч і як цікавий, не робив того враження, що виклад Кляйна – професор нервовий, бігав все від кінця таблиці до другого кінця, а й письмо лишало багато до бажання. Але виклади були і належно обдумані, і інструктивні.

На викладах та праці в Lesezimmer [читальні] і вдома минав скоро час, минула зима і почалася гарна весна, така гарна і лагідна, якої в Тернополі ми не знали. І ми з дружиною багато ходили, то над канал Ляйни, то до прекрасного Kaiser Wilhelm парку, то до Rohns'a, то робили прогульку на вежу

* Велика праця про інваріанти у зв'язку з теорією Лі (Lie).

Бісмарк, звідки гарно малювався вид на Гарц та найвищий його верх Брокен. Або ішли в сусіднє село та оглядали там культуру і порядок, гарні дороги для пішоходів і наколесників, обсажені овочевими деревами і думали, як далеко нам Українцям з примітивним трибом життя до культури, яку в німців виробили віки.

А в неділю ішли до самотнього тоді католицького костела (нині вже є два) і бачили, як управа костела мимохіть примінювалася зверхньо до протестантського способу відправи. Часами стрічали в костелі громади мазурських робітників, що ішли на «Сакси» аж з Галичини, часами бачили декого з Поляків – та, на жаль, ніде не бачили Українців, і було нам сумно і тужно.

Наближалися Великодні Свята і ферії, усі студенти роз'їхалися, пансіони позамикалися, зачинила свій і пасторова, і ми перенеслися до старого ресторану Ашоффа з характеристичними малюнками і цитатами*. Я даліше пересиджував у Lesezimmer, а моя дружина, позбавлена товариства навіть старої пасторової, впадала в щораз сильнішу ностальгію. Проходи, оглядання міста, його старовинних пам'яток, протестантських величавих святинь, інтересного музею (для мене були цікаві пам'ятки по Гауссі), часами театру, лиш в часті могли заповнити нам свобідний час. І тому радо привітав я новий семестр, що почався по Великодні, однак і курс Кляйна про примінення рахунку різничкового й інтеграль-

* Пам'ятаю один з них:

Das Noah Wein erfand,
Ist uns allen gut bekannt.
Gambrinus war der Bier-Erfinder,
Das merkt's euch, Ihr Menschenkinder.
Wer aber Schnaps erfand,
Ist uns leider unbekannt.
Нам усім добре відомо,
що Ной винайшов вино.
Гамбрінус був винахідником пива,
це ви також знаєте, людські діти.
Хто однак винайшов шнапс,
нам, на жаль, невідомо.

ного до всяких питань математики (цей курс вийшов пізніше у Teubner'a), ані виклад Гільберта не приніс мені спеціально нічого нового. Тож коли д-р Копач, що був тоді в Берліні, написав до мене, щоб ми перенеслися до Берліна, де товариство є своє, і де життя пливе іншим руслом, вирішив я перенестися до Берліна, хоча і тут і там курс вже на добре почався. Жаль мені було тихої доброї атмосфери Геттінгена з його гарними математичними споминами, з його Lesezimmer, але потягала мене до себе і можливість побачити щось нове, новий світ та життя. І тому розпрощався я з професорами Геттінгенської almatater, котрим стільки завдячував.

У першій половині мая виїхали ми з Геттінгена раз на все і залізницею вздовж північного берега Гарцу, через князівство Брауншвайг з його синьо-жовтими прапорами, опісля через Магдебург над величавою Лабою, через Бранденбург приїхали до Берліна, що мав бути другим етапом в моїх заграничних студіях.

Часи побуту в Берліні

Мій перший побут у Берліні обнімає літній семестр 1901 р., опісля по річній паузі, яку перебував я в Тернополі знову як професор гімназії, приїхав я на основі нової відпустки на рік 1902/03 вдруге в Берлін і був тут через осінь і зиму 1902 р. до Різдва, а опісля втретє через літній семестр 1903 р. до липня – перший і третій раз в товаристві моєї дружини. Тому весь час мого трисеместрального побуту в Берліні зберу тут в одну цілість.

Почну від студій в університеті. Зазначу відразу, що дуже розчарувався від першої вже хвилі. Не було тут безпосередньої сердечної лучности між професорами і студентами, як в Геттінгені, а зате строгий поліційний режим та мертва буква закону, що обняла всі ділянки громадянського пруського життя від дітей почавши (про це скажу дальше). Коли звернувся я до професора Шварца²⁰⁸ з просьбою, щоби я як чужинець, але вже доктор, міг ходити на його виклади як гість, він, правда чемно, але зимно заявив мені, що цього не зробить, бо «ich muss amtlich vorgehen» [є офіційні правила], тож лиш на його *privatissimum*²⁰⁹ як доктор можу свобідно ходити. А що аналогічні відповіді почув я і від других професорів, тому мусив за кожний раз мого побуту іматрикулюватися і платити високі такси, причому зі здивуванням я констатував, що усякі педелі та ренданти [наглядачі та бухгалтери] прибирали собі дуже урядові міни та переводили контроль слухачів на поодиноких викладах в капральський нечемний спосіб. Але бо і вони були «Beamten» [службовцями], так само як «Beamte» [службовцем] був і Schaffner [кондуктор] від трамваю і листар, і Lokomotivführer [машиніст]. Виняткову чемність стрінув я лиш у декого з професорів, як приміром у ректора в 1901 р. проф. Гарнака²¹⁰, у декана Ленца та ректора 1902/03 р. професора прав Gierke [Гірке]²¹¹. І ця пруська поліційна система (навіть у святині науки) була мені все осоружна, хоча й визнаю, що може якраз із-за неї був у Берліні на кожному кроці взірцевий лад і порядок. Як же далеко бу-

ло тим пруським урядовцям-професорам від ганноверської чи то надрейнської «Gemütlichkeit» [затишок], не згадуючи вже про Відень.

Але була й друга причина мого розчарування. Коли в Геттінгені панував у математиці новий свіжий подув та відкривалися нові величаві горизонти, то в Берліні царювала заскорузлість, а більшість професорів жило ще старими ідеями зі своїх «героїчних» часів, або повторювало (як прикладом Knoblauch [Кноблаух]²¹² чи Hettner [Геттнер]²¹³) теорії свого великого учителя пок. Weierstrass'a [Вайєрштрасса]. Це були справжні епігони 90-х років, або вчені, що осівши на лаврах, доживали тут свого віку. Щоби не бути голослівним, подам усіх берлінських професорів математики, з якими мені прийшлося зіткнутися, а саме: слухав я викладів Fuchs'a [Фукса]²¹⁴, Schwarz'a, Frobenius'a [Фробеніуса]²¹⁵, Schottky [Шотткі]²¹⁶, Knoblauch'a, Hettner'a, Landau [Ландау]²¹⁷, і зазначу, що лиш один Landau, з походження Жид (імовірно з Галичини), пізніше професор в Геттінгені, своїм викладом про ріманівську функцію $\zeta(s)$ дав мені багато цінного, нового й цікавого матеріалу. Старий, колись великий Фукс, звисний з геніальних дослідів у теорії диференціальних рівнянь, викладав так, що ніхто зі слухачів не лиш не розумів, але і не чув ніодного слова: увесь виклад до того ще й неналежно приготований, лишався на бороді професора. Коли додати крайньо недбалий спосіб писання, то нічого дивного, що під час викладів Фукса в залі було пусто, невдовзі Фукс перейшов на емеритуру. Цілком подібно невдалий і непорядно писаний був виклад Schottky з теорії автоморфних функцій. Мене жаль збирав, що якраз ця улюблена мною партія математики так нужденно виходила у викладі людини, що саме в тій царині зробила стільки цікавих відкриттів. Старий Шварц, колишній друг Вайєрштрасса, був за моїх часів високим кремезним дідуганом із сивою, широкою мовлопата, бородою; його виклад, писаний каліграфічно на таблиці, міг вдовольняти естетично, але елементарний його характер не міг вдовольняти людини, що шукала щось ве-

ликого у цього математика, що дав колись такі прегарні математичні відкриття. Також і його *privatissimum* оберталось виключно довкола обговорення колишніх праць професора, які щойно вийшли з друку у двох томах як цілість. Між учениками Шварца вибивався тоді молоденький Коебе [Кьобе], про якого згадував я вище. *Privatissimum* Шварца закінчилося все на *Bierschoppen* [кухлі пива] у кнайпі під аркадами міської залізниці «*Zum Franziskaner*» [До Францисканця]. Якби я був трафив на виклади Шварца яких десять літ скоріше, був би певно не одно з них зискав, а так трафив вже лиш на епігона.

Швайцар Frobenius, що якраз 1901 р. був деканом, звісний зі своїх праць з алгебри і різничкових рівнянь, за моїх часів викладав елементарний курс про визначники, але і виклад, і недбале письмо (я все підношу це як велику хибу в математиків!), і ординарні дотепи навіть у присутности студенток відібрали мені скоро охоту слухати того професора.

Совісно, хоча й дуже скоро, викладав еліптичні функції колишній ученик Ваєрштрасса Knoblauch [Кноблаух]: сам виклад не давав мені нічого нового, але я мав вдоволення, що і у Львові вже кілька літ тому мав нагоду пізнати ту теорію. Рівно ж і виклади Гетнера про потенціал не були для мене новиною.

Як бачимо, за весь час мого довгого побуту в Берліні з викладів математики, крім одного Ландау, з яким увійшов я у ближчий контакт*, не зискав я в дійсности нічого. Однак праця в університетській бібліотеці та в величавій надвірній бібліотеці, де я мав нагоду розглянутися у математичній літературі цілого світу, давали мені достатню компенсацію за маловартні виклади колишніх берлінських математичних майстрів.

Далеко більше користи виніс я з викладів других наук – і природничих, і гуманітарних. З викладів фізики інтересні

* Завдяки йому вибрано мене членом міжнародного товариства «*Circolo matematico*» [Математичне коло] в Палермо.

були виклади великого Планка, пізніше – геніального творця теорії квантів, а далі з електричності молодого доцента Н. Starke [Старке]. Так само дуже цікаві були виклади метеорології старенького Йоганна Фрідріха Вільгельма Бецольда²¹⁸, ученого європейської слави, та одноденний тижневий курс (1902/03) голландця Van't Hoff'a [Вант-Гоффа]²¹⁹ – геніального творця стереохемії і фізикальної хемії, якого нарочком спровадили до Берліна та якому побудували окрему лабораторію. Другим геніальним хеміком моїх часів був Е. Фішер²²⁰, що перший систематично зробив цукор.

Астрономію і геодезію слухав я у Ферстера²²¹, Баушінгера²²² та Гельмерта²²³. Ферстер, тоді вже старенький директор обсерваторії в Берліні, як учитель вже був донічого, його виклад теорії похибок – це була січка без найменшої варто-сти. Великий геодет Helmert [Гельмерт], директор інституту в Потсдамі, викладав один раз у тиждень про фігуру Землі дуже совісно й інструктивно. Та найбільше скористав я від Bauschinger-a [Баушінгера], родом Саксонця, що відразу пізнати було по вимові: високий, з чорною довгою бородою, професор астрономії викладав дуже інтересно та ясно – його виклади про теорію затмінь місяця і сонця, а також про теорію двократних звезд (1902/03) – це були найліпші виклади, з яких я найбільше скористав на математичнім факультеті в Берліні.

Та я не обмежився під час побуту в Берліні лише вищезгаданими викладами і працею по бібліотеках. Завдяки д-ру Копачеві я заінтересувався також іншими викладами в університеті й виніс із них величезну інтелектуальну користь.

Вже згадав я про геніального геолога-історика Harnack'a [Гарнака], пізнішого президента інституту цісаря Вільгельма, що якраз за моїх часів був ректором. Завдяки тов. Копачеві вже давніше перечитав я книжку Гарнака «Über das Wesen des Christentums» [Про суть Християнства], а також капітальний його твір «Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten» [Місія та поширення християнства впродовж перших трьох століть], тож незвичайно

В. Левицький на початку ХХ ст. ДАЛО.

був радий, коли міг лиш мати нагоду бачити цю велику людину і слухати його слів, з яких кожде можна було цінити на вагу золота. Другою такою людиною, яку пізнав рівно ж завдяки д-ру Копачеві, був педагог і філософ Паульзен²²⁴. Низенький сивий професор, що виглядав на пастора, з роду шлезвігських Фризів, викладав тихо, але так милозвучно, що під час його викладів заповнена була все по береги найбільша зала університету. І цій людині завдячую дуже багато: його твори, вступ до філософії, який і нині ще не втратив вартости, його етика та другі твори, а вже найбільше його ніжно писана автобіографія – ще й по нинішній день є моєю улюбленою лектурою, в якій не раз шукаю розради серед злиднів буденного життя. Нині і Гарнак, і Паульзен, і третій Едуард Меєр²²⁵ відійшли на все, але праця їх духу є безсмертна так, як і вони всі.

Третім великим ученим Берлінського університету був Едуард Меуер [Meer], історик. Вже в Тернополі перечитав я дуже основно його капітальну кількатомову історію старовинного світу, і вже тоді набрав я величезного респекту для цілої глибини його знання. І цей респект остав у мене, коли я чув його виклади, коли бачив, як цей великий, а при тому дуже скромний, учений в староегипетським музеї відчитував старі ієрогліфи з нечуваною легкістю, або коли пізніше читав його великий архитвір про постання християнства. І може якраз Меєрові завдячую великим інтересом до історії старовинного світу, може якраз завдяки йому я залюбки пересиджував у Берліні в єгипетським, вавилонським та пергамейським музеях, які пізнав так докладно, як певно мало хто другий. А якраз в час мого побуту в Берліні розгорілася була боротьба о «Babel und Bibel»²²⁶, яку почав славетний ассириолог Delitzsch²²⁷, а вели Winkler [Вінклер], Jeremias [Джереміас], Gunkel [Гюнкель] та інші. Ця боротьба кинула яскраве світло на початки нашої культури, а що вона тоді якраз була найголосніша, тому нічого дивного, що і я нею заінтересувався. А цей інтерес до початків людства і нашої культури остав у мене на все. Не стратив я в Берліні часу надармо!

Останнім великим вченим, якого пізнав я завдяки Копачеві, був Williamowitz-Moellendorf²²⁸ – геніальний еллініст і поет. Його виклади заповнювали найбільшу університетську залу, бо його геніальні, повні поезії та елліну, інтерпретації грецьких трагіків, його прямо класичні переклади мусили полонити душу слухачів.

Попри це ходив я тут і там на поодинокі виклади інших професорів, бо добре знав, що знання, якого тут наберу, мусить мені вистачити на решту життя.

Крім викладів інтересували мене музеї та ті безчисленні скарби мистецтва й науки, які збрала висока багата культура німецького духу. Старий і новий музей, національна галерея з творами безсмертного Бекліна та Менцеля, єгипетський і ассирійський чудо-музей, музей Фрідріха з пер-

гамським жертovníком, музей етнографії, акваріум, зоологічний і ботанічний сади у Далемі, обсерваторія в Трептові, цісарські палати і т. п. – усе те були місця мого перебування у вільних хвилях, де набиравсь я артистичної і наукової культури. І тут нераз я собі думав, як далеко ще нам, Українцям, до того рівня, що в житті Німеччини був самозрозумілим елементом для усіх верств. І тому ще й нині, коли дивлюся ретроспективно на дорогу мого життя, яку за стільки літ перейшов, і коли бачу ту бездонну зарозумілість наших людей, ніби вчених, ніби літераторів, що в житті мало чого навчилися, а однак видають авторитетний осуд про все, що вважають себе знатоками штуки, науки і поезії* і всім хочуть накинути свою думку, – тоді страх мене збирає за майбутність нашої великої бездержавної нації, що такі люди накидаються [претендують] на духовних проводирів. Колись мене доводило це до пересердя, нині викликає в моїй душі лиш жаль і безнадійність. Недарма жадав старий Платон, щоби державою керували філософи – Німеччина їх мала і тому стала могутньою державою. Росія мала лиш поліцію та чиновників, і тому псевдофілософи, як Маркс і його ученики, довели її так скоро до більшовицької руїни. Нині по великій війні Німеччиною заволоділи демагоги, що нищать нерозумно здобутки науки, її позем обнижується на очах, а що принесе майбутність? Гітлер – це не Фіхте²²⁹, а його товариші – це ані Кант, ані Гете²³⁰! А що доперва говорити про нас Українців з такими проводирями, як Грушевський – учений-демагог, найбільший шкідник української держави,

* Маю на думці редакторів, що для них Die Ostsee є Східне Озеро, staatlicher Jüngling – державний молодець, для яких двомільйонна метрополія Південної Америки Buenos Aires є містечком в Бразилії, для яких жидів у Польщу прийняв король Ян Казимир, тих професорів-академіків, що не знають ніякої європейської мови, політиків, яким географію заступає розклад їзди і які в часі Берестейського миру резигнують з Криму і поступу до моря, бо вони не «імперіалісти», взагалі усіх цих крикунів, що неучтвом, анальфабетизмом та неробством покривають криком та пустомеллям, а їх ім'я «легіон». І тому велику має заслугу др. Назарук, коли безпощадно нищить таких менерів [проводирів] української нації.

або порнограф Винниченко²³¹, з такою академією, як ВУАН і з такими провідниками нації, як у Галичині Петрушевич²³² та Коновалець²³³ – провідниками без ширших горизонтів з чисто рутенсько-галицькою заскорузлістю?

* * *

Стільки про мої студії в Берліні. А тепер розповім ще дещо про тодішній Берлін та наше в ньому життя. Велике кількामільйонне місто було в тих часах одним з найважливіших центрів світу. На це складалася недавня перемога над Францією, яка принесла об'єднання Німеччини й великий добробут, далі – інтенсивна колоніальна політика, завдяки якій німецькі кораблі під червоно-біло-чорним стягом опанували всі ринки світу й почали випирати Англію, а вслід за тим – почування сили та могутності. Мозком усього того життя був Берлін з його династією, новітніми будівлями, величавими інституціями і колосальною сіткою залізничних та водних доріг, що йшли на всі сторони світу. Великий добробут спричинив дешевість і комфорт у найнижчих навіть верствах: за одну марку (тоді 60 австрійських сотиків) можна було дістати обід з п'яти страв, з пивом та білим хлібом досхочу, а в ресторанах Ашінгера, розкинутих по цілому місті, кожда страва коштувала лиш 50 фенігів. Ми мешкали і в північній робітничій частині міста, ніби то найбіднішій, і на Августштрассе, і на Лінієн, і на Акерштрассе, а однак наша мебльована кімната, яку винаймали від робітників (чи то муляр, чи кельнер) мала повний комфорт, а родина нашого господаря жила достаточо і тримала, приміром, для своєї дитини учительку музики.

Однак, з другого боку, страшний пруський Drill [муштра], унормування життя поліційними приписами аж до найдальших подробиць, хоча в засаді регулювало весь спосіб життя і хоронило його від несподіванок, те все було для наших слов'янських натур не раз неприємне та прикре. Тут вже й дитина знала, що їй не вільно зайти на моріг парку, бо для неї є окремий Spielplatz [ігровий майданчик] та окремі лавки, на яких

старшим не вільно було сідати, тут навіть у святинях підкасаної²³⁴ музи, від яких аж кишла і Фрідріхштрассе і Шоссе, була приписана поліційна міра чи то на декольт чи на довжину костюму. Однак це не перешкоджало, з другого боку, що в Берліні все жило нічним життям, що усякі Amorsäle [любівні салони] під оком поліції були все набиті публікою, а в нічних годинах усі алеї та лавки парків, в першій мірі Tiergarten'у, були обсаджені парами, нераз у дуже драстичних позах. Цей пруський Drill був слідний не лиш по бюрах і в університеті, де завдяки йому панував взірцевий лад, але він був слідний і в будові міста, і в алеях парків, витягнених в одну просту лінію, і в деревах, стрижених під один лад, і навіть у лісах підберлінських (в Груневальді, Грінав чи деінде), де лісами бігли просто витичені лінії, де під деревами не було сліду підшиття, ніякої зайвої квітки чи корчика. Тож такий, приміром, величезних розмірів Грюневальд – це були ялиці та смереки, уставлені в довжезні ряди, мов військо, на твердій почві без клаптика зеленої травички. Взірцевий лад і порядок, життя, унормоване до подробиць, сильно розвинене Nachtleben [нічне життя] з усіма його додатними та від'ємними сторонами, колосальний рух день і ніч усяких авт, автобусів, трамваїв, Stadtbahn'ів [міських електричок] і т. д. – і все під омофором поліцейської пікельгавби [каска] – це був характер німецької метрополії.

Сам Берлін, хоч і як колосальний, не був гарним містом. Положений на рівнині серед пісків та озер, що їх творять Гавель і Шпрее, місто нове, що розвинулося щойно протягом останнього століття, Берлін робив враження парвенія [вискочки], який нагло розбагатів. Не було в ньому старої традиції, як приміром у Відні чи в Празі, а все було нове, гарячкове, неспокійне. І славна Unter den Linden [бульвар Під липами] і Lustgarten [парк розваг Люстгартен] з музеями та цісарською палатою, і колосальний Tiergarten [парк Тіргартен] з шаблоновою Siegesallee [Алеєю перемоги], і Бранденбурзька брама, і парламент – усе те було занадто свіже, без традиції і без вчора, що виросло на слов'янських землях та

Пам'ятник О.Гумбольдту перед Берлінським університетом. 2015.
Світлина О. Петрука.

слов'янських вандейських кістках. Та слід слов'янщини не вповні тут загинув – ще не раз на *Kurfürstendamm* [бульвар Курфюрстендамм] чути було слов'янські слова у перекупок зі Шпревальду, на Шільдгорні над Гавелем стояв ще пам'ятник останнього вендейського князя, а назви станцій під Берліном Новавес і Добрілюгк давали наглядний доказ, що це колишня слов'янська земля. Пам'ятники в Берліні мали шаблонний характер, а пам'ятники цесарів, королів і вчених (як, приміром, Гельмгольца і Гумбольдта) переважно тяжкі та штивні. Лиш один чудовий пам'ятник Гете долата Шапера в *Tiergarten* і Амазонка Кісса перед музеєм – це справді щось глибоко артистичне, повне глибокої думки і сили. Та досить цієї характеристики Берліна.

* * *

З Українців мало хто давніше приїжджав до Берліна, а ще рідше писав про нього. Лиш один проф. Е. Мандичевський, колись учитель української гімназії в Тернополі й письменник, опісля – ренегат і шкільний інспектор, помістив свого часу, ще перед моїм побутом у Берліні, в «Ділі» кілька фейлетонів про місто, що були майже дослівним перекладом Бедекера. Перед нами гостив тут д-р Я. Окуневський²³⁵, д-р Зобків, д-р Студинський і д-р Дністрянский (та може ще дехто, особливо з закордонців) довший чи коротший час. За нас була тут невеличка українська колонія: крім мене і дружини був на студіях д-р І. Копач, лікар д-р М. Вахнянин та відомий автор «Україна-irredenta» Юліан Бачинський²³⁶. Постійно мешкав тут п. Ганаковський з околиць Рогатина – власник електротехнічного заведення, жонатий з дуже симпатичною Німкенею, та його молодший брат-монтер, цей послідній вже був майже знімчений*. Часами приїжджав до Берліна радник О. Барвінський з Відня, д-р Макарушка, переїздом був тут укінчений богослов Гарасевич, що їхав на студії молочарські до Данії (здається, нині він визначна фі-

* Пізніше Ганаковський мав досить велику фабрику в Берліні, що з ним сталося по війні – не знаю.

гура в Москві), то знов студент-наддніпрянець Козиненко, раз лікар-окуліст д-р М. Кос з Перемишля та ще дехто. З Поляків ставився до нас симпатично лікар д-р В. Чернецький зі Львова, тепер примар шпиталю у Львові. З інших слов'ян був тут Хорват лікар д-р Гнєзда, людина очитана, але дуже зарозуміла. Стрічали ми тут і Жидів з Галичини, кандидатів на рабинів*, запізналися з деякими Німцями та набирали погляду на буденне міщанське життя німецьких горожан.

Попри виклади та працю у бібліотеках Берлін давав нам багато distraкції. Сам прохід по довжезних вулицях серед людського муравлиська, де стрічалися типи з усього світу – від Мурунів до Китайців та Явайців, багаті вистави, магазини Tietza чи Weitheim'a, що робили враження малого містечка з усяким крамом, рухомими хідниками, зимовими та літніми городами, та інші багаті склепи, театри, концерти, ресторани, буйне нічне життя з вічним гамором великого міста, проходи по численних парках – те саме вже достатньо займало уяву та давало відпочинок по праці. А лагідна зима, де майже снігу не було, давала можливість обсервувати всякі зимові спорти молодого покоління. У неділю чи свята ходили ми або до католицького костела св. Гедвіги, оригінальної будови, або до російської амбасад, де співав чудовий церковний хор. А опісля їхали в дальшу чи ближчу околицю Берліну на прогульку самі або в гуртку знайомих, про яких я згадував. Груневальд, Трептов, Сансусі з ближчих околиць, а Потсдам, Біркенвердер, Грінав, озеро Müggel, Тегель з російською колонією та гробами безсмертних Вільгельма та Александра Гумбольдтів²³⁷, Шпандау із славною вежею, де переховували німці національний скарб з контрибуцією з 1871 р. з дальших сторін – це були часті етапи наших мандрівок. У Потсдамі, Шарлоттенбурзі, в Сансусі та Бабельсбергу оглядали ми палати Фрідріха Великого та цісаря Вільгельма з прегарними парками, а часом сідали на маленький

* Завдяки одному з них були ми раз на богослуженні реформованих жидів, що замість суботи святкували неділю, що в синагозі мали органи, та де побіч себе сиділи мужчини і женщины.

пароплав і пливли чи то Шпревою, чи Гавелею, причалювали до якого прибережного ресторану чи городу з характеристичним написом «Hier können Familien Kaffee kochen» [Тут родини можуть готувати собі каву]. Однак найгарніша прогулька за час нашого побуту в Берліні була на Зелені свята 1903 р. у Штеттін кораблем до Балтійського моря і острів Ріген: тут вперше побачив я те, за чим тужив цілими роками, а саме безмежне безкрає море*. І хоча пізніше в житті не раз, не два перебував я місяцями над синьою Адрією, і хоч бачив Балтійське і Північне моря, Атлантичний і Льодовий океани, але ніколи вже не мав у житті такого ентузіазму та піднесення духу, як тоді, коли вперше зі скал Рігену (колишньої слов'янської Ругії) дивився у вічну гру хвиль морського еленту.

* * *

На закінчення моїх споминів про Берлін та Прусаків подам ще кілька заміток. Коли вгорі згадував я, що в Берліні та Прусах поліційний режим обняв усі ділянки буденного життя, то не мав на думці лиш від'ємних сторінок цієї системи, тим більше, що вона увійшла так в кров і кості пруських горожан, що вони не в силі уявити собі інакших норм життя. Противно, в Німеччині приписи були строгі, але ніхто їх не ламав – ані горожани, ані влада, і тому життя було там наладане так, що тамошнім можна лиш було завидувати. Коли щось було «verboten» [заборонено], то нікому ані снилося обійти в який-небудь спосіб цю заборону. Розказують ось, наприклад, що коли під час революції 1918 р. у Берліні йшла юрба демонстрантів серед криків під якийсь державний будинок, нараз чоло походу задержалося, бо на схрещенні вулиць була таблиця з написом «Durchgang verboten» [прохід заборонений] – цього вистачало, щоби похід звернув із дороги. Це може анекдот, та на всякий случай характеристичний для почуття і пошани приписів, до яких німецька

* Сю прогульку описав я в «Часі» 1931 р. під заголовком «Камяна степениця».

душа була заправлена від дитинства.

Для характеристики хочу навести декілька прикладів з мого життя. Коли на пошті в Берліні надавав я лист чи яку другу посилку рекомендовано до Галичини та жадав від урядника посвідки, він мені сказав «nicht nötig» [немає потреби], а на мою заувагу, що посилка ж може в дорозі загинути, почув я самопевну відповідь «ausgeschlossen» [виключено]. Так само, коли еспедитором послав я з Берліну великий кіш з речами до Тернополя, не дістав я ніякої посвідки, а однак кіш дійшов на точно означений час. Та зате вже «наші» (австрійсько-польські) митарі в граничній стації Щаковій без ніякого уповажнення поперетинали завіси коша, знищили його і ще казали заплатити кілька корон нібито як винагороду слюсареві.

Другий факт почуття обов'язковости в Німеччині ще більше характеристичний. Вибух світової війни 1914 р. заскочив мою дружину на курації [оздоровленні] в Марієнбаді – вона мусила залишити курацію і повертатися до Львова в липні останнім потягом, що йшов не через Австрію, а на Дрезден, Бреслау та Краків. У Бреслау, де треба було скоро пересідати з потягу на потяг, не було вже часу забрати речі, надані як «Mitgut» [багаж зі собою] без рецесу (такого в Німеччині не давали), і моя дружина з бідою серед натовпу повернулася до Львова. На письмо, вислане мною під адресою «Herr Speditour X. (без назвиська), Bahnhof Breslau» [пан еспедитор, вокзал Вроцлав] з просьбою про пошук та зберігання коша, наспіла відповідь від еспедитора К. (назвиська вже не тямлю), що клунок серед маси других багажів знайшов і переховає в себе. Щойно при кінці 1917 р., коли моя дружина вибралася з Тернополя, де була весь час російської окупації, і написала зі Львова до Бреслау, клунок повернувся у цілости. Та знов, на жаль, у Галичині по дорозі польські залізничники викрали з нього все вартісне, а лишили лиш речі без значення для них*. Чи це не характеристично для

* Аналогічний випадок трапився мені, коли в час війни попав я в Карпатах у полон, а мій офіцерський куфер остав у Мукачеві при трені, дістав

німецького духу?

Коли в Німеччині пасажир сів у купе з написом «für Nichtraucher» [для некурців], то нікому на думку не спаде увійти в купе чи то з папіросою, чи то взагалі курити в вагоні. Однак ледве потяг переїхав німецько-чеську границю, в тій хвили австрійський кондуктор зривав напис «для некурців», і до вагону впадала юрба пасажирів із криком та з запаленими цигарками в губі. Де ж у Німеччині було би можливе те, що тепер діється у Польщі, щоби в вагонах для некурців, мимо протесту пасажирів, курили і Жиди, і жінчини, а навіть поліціанти й кондуктори, та ще й обкидали грубою лайкою людей, хворих нераз на груди, усякі вивішені погрози про грошові карі висять хіба лиш на глум.

Правда, коли пишу це нині (в листопаді 1933 р.) може і під тим оглядом змінилися відносини в Німеччині, бо взагалі по війні настала «Umwertung aller Werte» [переоцінка всіх цінностей]. Однак коли бачу, як Німеччина по страшнім дебаклю [поразці] двигнулася завдяки праці та зусиль усіх верств (крім комуністів), та коли бачу, що такий Гітлер як виразник правдиво німецької ідеї²³⁸ потрапив за собою пірвати майже всі шари народу, то вірю, що й нині в Німеччині є і лад, і порядок, і віра в майбутність, яка заведе всю велику націю до відродження та першорядної ролі в світі. І якраз тому може Німці є так дуже зненавиджені у світі, бодай тими суспільностями, що не мають ані почуття ладу, ані закону та які лиш завдяки щасливій констеляції грають нині роль в історії.

У липні 1903 р. покинули ми Берлін і вернулись додів, а вже в серпні того самого року перенісся я на стало до Львова на учительську посаду до V гімназії і оставав там аж до світової війни 1914 р.

я його назад від польської вже влади 1919 р. з замкненою колодкою, але всередині «порожний», – знов завдяки галицьким залізничникам

У Львові до Великої війни

Учительські обов'язки в V державній гімназії у Львові (нині ім. Жолкевського) обняв я у вересні 1903 р. і сповняв їх без перерви аж до часу Великої війни 1914 р. Спочатку гімназія мала приміщення в старім бернардинськiм монастирі при Валовій вулиці, пізніше, в році 1907/08, перенесено її до нового величавого будинку при бічній Замарстинівській вулиці (нині – вулиця Кушевича²³⁹) за залізничним шляхом. П'ята гімназія, що постала з філії III гімназії Франца Йосифа, доки знаходилася в центрі міста мала переважно дітей інтелігентних родичів (урядовців, адвокатів, банківців), переважно Поляків і дещо Жидів з ліпших верств, однак і Українців, згідно греко-католиків, було доволі багато, головню тому, що заведення Змартвихвстанців²⁴⁰, що мали конвікт для греко-католицької молоді (концепція славного кс. В. Калінки), всіх вихованців посилало до V гімназії. У часах мого прибуття до Львова було в гімназії понад 100 Українців – число як на польську гімназію доволі значне. А були між ними, наприклад, два сини радника О. Барвінського, Василь і Олександр (гляди вище), були три сини відомого лікаря д-ра Коссака²⁴¹ (нині усі спольщилися), був Ст. Габінський (нині польський письменник, лавреат Львова), була певна кількість Українців, що є нині або священиками, або лікарями, або адвокатами, були і кацапи, й індиферентні. Все ж таки було їх стільки, що могли устроювати власними силами, при допомозі Українців з других польських гімназій, Шевченківські вечорниці. Радикально змінилося усе, коли гімназія перенеслася на Замарстинів. Побудовано величавий будинок і обширну каплицю для молоді, але вже за рік-два щезла інтелігентна польська молодь, до гімназії прийшов пролетаріат (найвища суспільна позиція родичів був кондуктор трамваю чи залізниці), а зате зросла кількість Жидів і то з найгіршого гетта до 70% молоді. Число Українців меншало щораз більше, так що перед самою війною греко-католицький катехит не мав більше учеників, як 12–15 в цілій школі, по війні кате-

хитуру звинули, і нині нема в тій школі жодного Українця.

Заосмотрення школи в научні середники було перворядне: і бібліотека, і усякі кабінети (фізика, природа, географія) були прегарно уладжені. Особливо знаменито представлявся кабінет фізики завдяки тому, що за мого попередника проф. Москви²⁴² (пізніше директора в Мельці), першорядного вчителя, австрійське міністерство вивінувало кабінет в найновіші та найліпші прилади. А вже в новому будинку була обширна амфітеатральна зала для фізики з наймодернішим уладженням, для учителя фізики (побіч приладів) була окрема окрема наукова робітня, так що під тим оглядом V гімназія була майже унікатом в Галичині*. Тому-то я як учитель фізики мав спромогу ще до війни творити гуртки охочих учнів, улаштовувати їм робітню, де вони і працювали під моїм проводом, виголошували виклади і т. п. (річи, які по війні польські програми впровадили як обов'язкові в усіх типах шкіл).

Директором гімназії в 1903 р. був Франц Прухніцький²⁴³ – один із найліпших директорів і педагогів, яких я мав нагоду пізнати. Першорядний полоніст, автор знаменитих читанок, хоча й робив враження бюрократа, був людиною наскрізь чесною і справедливою. Вимагав праці від учителів, але і себе ніколи не жалював, педант у праці, кохав молодь, тішився нею і не дав їй зробити кривди: у нього не було Поляка, Українця, Жида, була тільки дитина, яку треба було вчити та виховувати. Де була молодь, там був і пок. Прухніцький. І такий директор, яких вже нині нема, мав повагу і в молоді, і в суспільности, мав загальну пошану і любов. По бл. пам'яті Харкевичу це був другий директор, до якого мав я і довір'я, і симпатію, і якому як учитель багато завдячував. Це була людина великого характеру: коли звільнилася директорура в гімназії Франца Йосифа, і про ту посаду старався Прухніцький – найліпший і одинокий кандидат, тодішній на-

* Війна знищила кабінет цілком, в будинку гімназії містилися постійно вчителі, а всі прилади до фізики та хемії знищили або забрали Москалі, а опісля – Німці.

місник гр. Потоцький форсував на це місце посла Томашевського²⁴⁴ – директора з Самбора, і зажадав від Прухніцького, щоби вицофав [забрав] своє подання, а за це дістав би особистий більший додаток до платні. Пок. Прухніцький на це не пристав, а коли посаду дістав Томашевський, зараз же подався на емеритуру і навіть не підняв особисто у намісника високого ордеру, який дістав як «рекомпензату». Де є нині такі директори? Скоро помер великий педагог, а жалували за ним ми усі без різниці.

По Прухніцькім директору обняв 1907 р. Йосиф Ногай²⁴⁵, теж полоніст, передше – директор у Ряшеві, і на тій позиції остав він і через війну, і по війні вже за польських часів аж до смерти. Це був третій директор, якого ім'я згадую з найбільшою пошаною. А згадую не лиш я, але й усі, що з ним коли-небудь стрічалися: і молодь, і учителі, і родичі, і ті бідні жінки, що їх діти або мужі (як, наприклад, учителі) пішли на війну і нераз вже не вернули – бо для них усіх це був і батько, і опікун. Слабкого здоров'я, хворий на груди, директор Ногай рідко підносив голос, а вже ніколи не іритувався, однак вистачало одного його погляду, в якому проявлявся чи то жаль, чи невдоволення, вистачало одного характеристичного перекиривлення голови, щоби учень зрозумів, що зробив прикрість людині великого серця і великої душі. А скільки добра зробив він для молоді потайки, скільки разів прийшов з поміччю неодному бідному учневі, що не мав у що вбратися, скільки разів вистарався про лекції для бідного молодця – те все записано, напевно, там вгорі! І він вимагав від учителів праці, як його попередник, і він знав сказати, як було треба, рішуче слово, але це вмів він зробити з повним тактом і делікатністю, і тому осягав завжди те, що хотів. Нині вони обидва – і Прухніцький, і Ногай вже відійшли, але вони обидва своєю працею, серцем, справедливістю та безсторонністю побудували для себе в серцях тисяч людей, без різниці релігії та народности, «monumentum aere perennius» [пам'ятник, міцніший від міді] – бо це були великі люди!

Задержався я довше над особами обох директорів, бо во-

ни надавали напрям і тон цілому шкільному життю, бо з ними і з їх гадкою числилася шкільна влада, бо вони не були лиш адміністраторами школи, але й педагогами, яким усякі недоуки титулом своєї вищої позиції не посміли би накидати своєї волі й поглядів, як це нині, на жаль, є насущним хлібом у школі. За 11 років мого учителювання в V гімназії пересунулася через гімназію ціла фаланга учителів, тому схарактеризую лиш учителів-Українців (зглядно греко-католиків), що зі мною служили, і декого з Поляків, що їх образ задержався в моїй пам'яті.

Греко-католицьким катехитом був спершу о. д-р Степан Юрик²⁴⁶, а коли він по кількох роках відійшов, став на його місце о. Дем'ян Лопатинський²⁴⁷ – теперішній парох Успенської церкви. О. Юрик – римський вихованець, папський шамбелян, тепер – парох Золочева, целебс – був це великий український патріот, що все ішов вповні свідомо й послідовно тою самою лінією і в українських справах не знав компромісів. На молодь мав великий вплив і не один став завдяки йому свідомим Українцем. З попереднім латинським катехитом Гнатовським, людиною дуже культурною і високоосвіченою, жив о. Юрик якнайкраще, коли ж прийшов до V гімназії з Тернополя латинський катехит др. Цемневський – людина, без сумніву, інтелігентна, але нарвана, без такту, антисеміт, що поза Польщею та Поляками нікому не признавав права до життя, що людину признавав остільки, оскільки вона працювала «ad maiorem Poloniae (не «Dei») gloriam» [для більшої слави Польщі (не Бога)], тоді почалися вічні сцисії [конфлікти] між ним, о. Юриком і мною, які лиш завдяки тактові директора не доводили до одвертих авантур (хоча й д-ра Цемневського все попирали такі самі шовіністи-учителі, як він)*. У час Визвольної війни о. Юрик відіграв, особли-

* Особливо проявилось це в час університетських авантур та з приводу вбивства намісника гр. Потоцького Мирославом Січинським. Др. Цемневський остав таким самим нарваним ексклюзивним шовіністом до нинішньої пори – під тим оглядом він є психопат. На молодь не мав ніякого впливу, його екзорти – то була комічна суміш усяких непов'язаних з особою квестій і нісенітниць. Такі баламутні є і його друковані книжки на теми

во в станиславівському соймі, визначну роль, а зв'язаний без найменшої основи як парох Золочева з засудом 16 Поляків українським полевим судом перейшов зі сторони Поляків цілу геєнну мук та наруг, так що передчасно постарів і втратив колишню енергію. Пізніше мені як візитаторові української гімназії Рідної Школи в Золочеві нераз доводилося стрічатися з о. Юриком та завдяки йому неодне зробити для цієї школи (та про це скажу дещо пізніше).

Наслідник о. Юрика о. Лопатинський, пізніше – катехит гімназії в Тернополі, прийшов до V гімназії тоді, коли вона в новім приміщенні мала щораз то менше учнів греко-католиків (між ними Українців було ще менше), та коли кс. Цемневський і його adlatus-и [помічники] неодного хлопця перетягнули на латинське. О. Лопатинський небагато вже міг зробити, тим більше, що в деяких класах мав нераз одного учня, а часом жодного. Війна змінила і цей стан: греко-католиків у гімназію вже по війні не приймали, катехитурю знесено, а о. Лопатинський мусив перейти на емеритурю.

Між старими учителями застав я з 1903 р. двох греко-католиків: Тадея Левицького (мій іменник, але впрочім цілком чужий) і д-ра Витовта Баревича²⁴⁸. Перший, класичний філолог, що якраз повернувся з річної подорожі до Греції та Італії, говорив ще тоді по-українськи, сина охрестив йому о. Юрик, а він сам ладив навіть роботу для «Записок НТШ». Однак вскорі покликаний на референта до Ради шкільної крайової, а пізніше іменованій крайовим інспектором, став Т. Левицький Поляком*, змінив обряд та став обертатися в римо-католицьких кругах («Католицька Читальня»), що гуртувалися коло монастиря оо. Бернардинів, тоді вже про українство й бесіди не було. Як інспектор неодному з учителів-Українців добре дошкулив; та по війні, коли прийшли інші суспільні і філософічні.

* Спочатку Т. Левицький був десигнований [призначений] на місце бл. п. крайового інспектора Івана Левицького, бо все один «Rusin» мав бути крайовим інспектором для гімназій, однак як ренегат не міг вже фігурувати як «русин», тож на місце І. Левицького іменовано крайовим інспектором д-ра Івана Копача.

люди до кураторії, Т. Левицький, наражений на усякі прикроки, повернувся звичайним учителем VI гімназії і невдовзі перейшов на емеритуру. Так змарнувалася людина, без сумніву спосібна, що для кар'єри покинула своє рідне, та Поляки по засаді «*der Mohr hat seinen Dienst getan, der Mohr kann laufen*» [Мавр зробив свою справу, Мавр може йти] викинули його без пардону поза скобки.

Др. Витовт Баревич – це була непересічна, майже геніальна, людина. Германіст і філолог, незвичайно прочитаний у всесвітній літературі і філософії, вчений, що володів кількома мовами, змарнувався, розпився та марно скінчив. Син греко-католицького священика, що був довгі літа директором державної гімназії в Самборі, людини, що була тираном для всіх, учителів і учнів, а вже найбільше для своїх дітей, др. Баревич змарнував і свій великий талант, і своє особисте життя. Як учитель незвичайно строгий, але в дійсності для молоді добрий, вчив прегарно і міг багато навчити, та, на жаль, його вічні абсенції [відсутність] в школі з причини пиятики, про яку і директори, і учні дуже добре знали, підкопали його авторитет цілком. Однак ті учні, що змогли скористати з його великого знання, ще й нині згадують його пам'ять з пошаною. Національно він був індиферентний, може навіть радше ворожо настроєний для Українців.

Короткий час був разом зі мною ще один Українець – філолог, др. І. Дем'янчук – молодий, незвичайно здібний, що пробував свої сили і на полі письменства. Скоро перейшов Дем'янчук на учителя української державної гімназії в Станиславові, якої директором був Микола Сабат (про це я згадував вище). Коли молодий філолог був якраз на стадії габілітації в університеті в Чернівцях, прийшла світова війна, Дем'янчука вивезли Москалі в глибину Росії, десь над Волгу, і звідти вже не повернувся живим.

Інші Українці-учителі пересунулися через гімназію лиш ефемерично, тож і не полишили в моїй пам'яті більшого сліду.

Між учителями-Поляками за так довгий час мого побуту в V гімназії були всякі люди: були і вчені, були люди великого серця, що усіх учнів трактували однаково без огляду на віросповідання і народність, але були також, особливо вже в останніх часах, шовіністи, поблажливі для Поляків, а вороги Жидів і тої невеликої горстки Українців, що ще залишилися. З-поміж учителів першої категорії радо згадуо філологів тої міри, як пізніший директор III гімназії Schneider²⁴⁹ [Шнайдер], як пізніший професор університету др. Єзеніцький²⁵⁰, як незвичайно культурний і освічений Гомме, як проф. Млодніцький, полоніст Фр. Конарський²⁵¹ – поет-сатирик, людина незвичайно дотепна, за якою молодь була би пішла в огонь*, молоденького філософа д-ра Бандровського, що трагічно загинув у Татрах, знаменитих математиків Москву, пізнішого директора в Мельці, і мого ближчого товариша Залуського, що несподівано передчасно помер. Крайніми шовіністами був добрий зрештою філолог Нагуржанський, математик Рафаловський (яким судьба мене переслідувала і в Тернополі, і у Львові, а який лиш завдяки великій протекції «здав» професорський іспит і все діставав найкращі посади), історик Фрідберг, що цілою душею ненавидів Австрію (це був pendant [пара] до кс. Цемневського) і Українців, другий історик др. Осецький, пізніший директор, та може ще дехто. Перед самою вже війною польської мови вчив др. Марек Пекарський, що в часі війни як австрійський офіцер залишився у Львові до приходу Москалів, був тут за московської влади директором приватної гімназії, а опісля пішов з Москалями до Харкова, по війні вплив як візитатор на правах куратора в Крем'янці й пішов як візитатор у Торуні на емеритуру. Майже аналогічну кар'єру зробив філолог пок. д-р Т. М'яновський – поет, людина дуже здібна, непосидюща, що в час війни крутився десь по Росії на те, щоби по війні стати візитатором і професором університету (мабуть, у Вільні). Дуже слабеньким природником був проф. Лісінський, дуже

* Конарський довгі літа вчив перед тим польську мову в українській гімназії у Львові.

чесна і працююча людина, але марний учитель.

Ось так представлявся учительський збір V гімназії за моїх часів. Щоби образ став повний, згадаю ще про т. зв. інституцію аплікантів²⁵²: були це молоді стипендисти, покінчені філософи, що були віддані на рік під опіку директора і дотичного старшого професора, що прислухувалися до лекцій даного професора, час до часу замість нього провадили лекції, брали участь в конференціях і госпітаціях²⁵³, а після року ставали самостійними заступниками учителя. Такі аплікантури (з усяких предметів) були лиш у Львові в V і VI гімназіях, а кількість їх була річно 5 або 6. Коли по відході директора Москви я став головним математиком і фізиком V гімназії, тоді щороку мав я такого аплікатора (а нераз і двох), з такої молоді людини мав я, безперечно, і велику поміч, особливо в фізикальнім кабінеті, але совісне вишколювання такого адепта педагогіки спричиняло і багато праці, тим більше, що крім моральної відповідальності за ведення аплікатора дотичний учитель діставав і ремунацію [винагороду], доволі на ті часи високу*. З-поміж моїх аплікантів згадати мушу С. Лешія – колишнього мого учня з часів першого мого року суплентури в українській гімназії у Львові, теперішнього візитатора львівської кураторії, і д-ра К. Сосницького, що як начальник середнього шкільництва львівської кураторії за польських часів записався дуже негативно в пам'яті всіх учителів, а вже найгірше – учителів-Українців, яких безпощадно нищив (та про це пізніше!). Найсимпатичніший мені аплікант Дуткевич загинув на сербському фронті 1914 р. з руки австрійських жовнірів-мародерів.

Та час вернути мені до моєї власної особи. Одинадцять літ, що їх перебув я до війни в V гімназії, минули мені щасливо серед праці без глибших потрясінь і невдач. Одиною ненадійною катастрофою, що мене стрінула за увесь час, була несподівана скоропостижна смерть мого вітця у Відні в

* Тодішніх аплікантів не слід рівняти з нинішніми безплатними практикантами, що по закінченні практики звичайно не мають ані найменших виглядів на одержання посади.

жовтні 1905 р.: помер він так, як і жив, на постерунку праці при бюрку серед актів, серед яких пережив майже усе своє життя. Служба в гімназії, коли не згадувати деякі тертя зі сторони шовіністів учителів, давала мені повну сатисфакцію; з директорами, яких я високо цінив, не мав ніколи найменшої сцисії, з більшістю учителів зжився я як товариш з товаришами, молодь мене шанувала і доволі радо вчилася. З її сторони не мав я ніколи прикrostи, а протинво багато хлопців радо працювало зі мною в кабінеті або ходили, зглядно їздили роверами, на ближчі чи дальші прогульки. З колишніх моїх учнів, що чверть століття тому або й більше покінчили V гімназію, багато хто зайняв визначні місця в сучасній Польщі, а коли час до часу стріну котрого з них, то бачу, що їх відношення до мене як колишнього учителя по стількох роках, миморізниці поглядів, різниці народности та зміни ситуації, остало і дальше сердечне і зичливе.

Та вже найбільшу приємність знаходив я, коли в свободних хвилих міг працювати для себе в фізикальному кабінеті, одному з найкращих в колишній Галичині, де побіч апаратів була зорганізована і добірна фахова бібліотека.

На V гімназії не закінчилася моя педагогічна праця у Львові. Побіч гімназії вчив я увесь час і в приватній жіночій гімназії п. Камерлінг²⁵⁴, і в новозаснованій жіночій семінарії Українського Педагогічного Товариства. Жіночу приватну гімназію, першу того рода школу не лиш у Львові, але і в Галичині, заснувала Жидівка п. І. Камерлінг, родом з Ряшева, що одна з нечисленних тоді женщин закінчила університет в Цюріху й Відні та одержала професорський диплом з історії. Невелике спочатку заведення розвивалося щораз краще, мимото того, що почали у Львові поставати щораз численніші польські жіночі ліцеї і гімназії*. До школи ходили майже виключно Жидівки, переважно, особливо спочатку, незвичай-

* Одиноку українську гімназію сс. Василіанок у Львові засновано кілька років пізніше, першим її директором став о. д-р Степан Кархут, а по його уступленню мій брат Юліан, тоді професор державної української гімназії у Львові. Пізніше провадив її о. Лежогубський, а по війні, з деякими перервами, др. Василь Щурат.

Фотографії сестер Якобсон, яких В. Левицький навчав у школі І. Камерлінг, з дарчими написами професорові. 1908. Збірка Р. Сахно.

но спосібні й пильні, так що наука в тій школі давала повну сатисфакцію і була розривкою по праці в мужеській гімназії. Пізніше, коли школа дістала повні права прилюдности, і коли фреквенція [відвідуваність] щораз збільшувалася, ставав і матеріал учениць нерівний, щораз слабший. Однак в перших роках мого побуту у Львові, вийшли з цієї школи першорядні одиниці, з яких багато є лікарок і учительок; найспосібніші, майже геніальні, мої учениці були три сестри Jacobsohn [Якобсон], з яких найстарша, доктор права і філософії, є адвокатом у Цюріху, друга – лікарем в Північній Америці, третя – знаменитим хеміком і директором фабрики в Сполучених Державах. Інші рівно ж талановиті учениці записалися на стало в моїй пам'яті, та недостача місця не дозволяє мені їх тут вичисляти.

З українок вибилася на одно з перших місць М. Лучаківська, пізніша п. Стельмахова²⁵⁵, учителька історії в школах Рідної Школи в Стрию, О. Ставнича, яка скоро відійшла, нині – учителька державної семінарії в Яворові, сестри Парфанович і др. Додам ще для характеристики, що заки гімназія п. Камерлінг дістала повні права, дівчата мусили здавати ма-

туру як екстерністки в гімназії Франца Йосифа (нині Баторія), де професор математики, відомий антисеміт і україножер Рафаловський, старався за всяку ціну дівчат «нищити» або бодай занижувати їм ноту.

У гімназії Камерлінг, крім самої властительки, що вчила історію, людини дуже інтелігентної і культурної, вчили переважно вчителі-Українці. Крім мене вчили довгі літа з української державної гімназії проф. Р. Цеглинський, мій брат Юліан, що рік по мені прийшов з Тернополя до Львова, О. Роздольський, Г. Наливайко, д-р Т. Мандибур, якийсь час д-р І. Копач, вчив А. Аліськевич, тоді проф. VI гімназії, д-р В. Баренич. Професорів-Поляків було небагато, особливо в останніх роках, коли учительські посади в тій школі почали займати колишні учениці тої школи – Жидівки.

По війні за польських часів візитатори шкіл з рамени кураторії, як згаданий вже Сосніцький, Горват і другі, старалися усякими шиканами довести ту взірцеву колись, але Жидівську школу – мимо лояльності властительки – до фінансової і моральної руїни, це їм частково вдалося, і нині та школа мимо зусиль директорки ледви вегетує.

Приватну українську дівочу учительську семінарію Українського Педагогічного Товариства (нині – Рідної Школи), в якій вчив я довгі довоєнні літа фізики та хемії, покликав до життя якраз 1903 р. пок. др. Михайло Коцюба²⁵⁶, тоді ще учитель державної мужеської семінарії, пізніше – крайовий інспектор шкіл. І та українська школа, як усі наші школи, мусила переходити цілу геєнну шикан зі сторони австрійських, а на ділі польських, шкільних чинників. Крайовий закон, що зобов'язував впрочім лиш українські школи, а не польські, постановляв, що в Східній Галичині учительські семінарії мусять бути утраквістичні, а хоча в державних, особливо жіночих семінаріях, утраквізм – це була пародія*, бо

* Багато винні були й учителі-українці. Такий, приміром, др. В. Коцювський, що вчив по пок. великім учителю О. Партицькім, довгі літа українську мову в жіночій державній семінарії у Львові, усім полькам-ученицям давав ноту дуже добру, хоча й багато з них ледве вмiли читати. Те саме,

він обмежувався виключно до термінології, однак до української приватної семінарії ставила влада такі вимоги, на які українське громадянство ніяк не могло пристати, семінарія права прилюдности не діставала, а матуру мусили здавати дівчата як екстерністки в державній (на ділі польській) дівочій семінарії в Перемишлі. Мимо тих перепон завдяки др. Коцюбі школа розвивалася не найгірше: спочатку містилася вона разом з українською виділовою школою Українського педагогічного товариства, яку провадила п. Білецька, при Стрілецькій площі²⁵⁷, опісля – при горішній Сикстуській вул.²⁵⁸, недалеко українського Товариства ім. Лисенка. З тої школи вийшло багато гарних і свідомих одиниць, що нині самі учителюють в різних сторонах нашої рідної землі, а хоча нині та школа знаходилася завдяки шиканам львівської кураторії по війні в дуже невідрадних обставинах, і хоча з огляду на нові польські шкільні плани в найближчому часі щезне вона з поверхні землі, однак довгі літа сповнювала вона свою високу культурну та патріотичну місію, і тому ім'я першого її основника й директора пок. д-ра М. Коцюби записане золотими буквами в історії нашого шкільництва.

На закінчення згадки про мою учительську та педагогічну довоєнну працю згадаю ще, що я довгі роки був членом комісії для учительських кваліфікаційних і виділових іспитів, де нераз доводилося зводити з членами Поляками завзяту боротьбу за кандидатів-Українців, а також був членом мішаної військово-цивільної комісії для т. зв. *Intelligenzprüfung*, що надавала кандидатам без матури право однорічної військової служби. В останніх двох роках перед війною Крайова шкільна рада віддала мені (заслуга д-ра Копача) також т. зв. імприматуру [рекомендація чи дозвіл на друк] математичних та природничих шкільних підручників.

як знаю з автопсії [власного досвіду], діялося при т. зв. кваліфікаційних іспитах, де учителькам давали такі наші люди патент з української викладової мови – мови їх комплетної ігнорації. Без усякої вартости були такі учителі-українці державної семінарії, як «математики» Бичай, Тисовський, «історик» Слоневський та другі.

* * *

Так виглядала моя шкільна праця в передвоєнних часах, а тепер скажу кілька слів про мою наукову і громадянську працю в тих часах.

Вже на перших зборах Українського педагогічного товариства по моїм приїзді до Львова вибрано мене секретарем Товариства, й ті функції сповнював я довший час за головування крилошанина о. Чапельського – людини патріотичної, зрівноваженої, члена Ради шкільної крайової, що вміла дати належний напрям українській педагогічній ідеї. Касиром був проф. А. Алиськевич²⁵⁹, тоді – професор VI гімназії у Львові, германіст, пізніше – директор державної української гімназії у Перемишлі, а по війні – неприйнятий до польської служби директор гімназії в Берегові й Ужгороді на Закарпатті. Була це людина незвичайно працьовита, що мимо тяжких шкільних обов'язків в гімназії вміла щоденно пересиджувати в УПТ, нераз поза північ, що, як було треба, провадив управу виділової школи ім. Шевченка, людина, що дала ініціативу до заснування Взаємної помочі учителів народних шкіл. Разом з Алиськевичем довгі літа редагували ми безплатно «Учителя»²⁶⁰ та поміщували там ряд різних артикулів на наукові й педагогічні теми. Що в нашій праці стрічали ми перепони з різних боків, приміром, від пп. Білецьких, що були неумолимими ворогами О. Барвінського, і тих, що з ним стикалися (приміром, д-ра Коцюби), та що на загальних зборах нераз приходилося слухати усяких претензій від непокликаних людей – це на нашій Україні чейже був і є хліб насущний. Попри УПТ приходилося мені довгі літа працювати і в Товаристві наукових викладів ім. Петра Могили²⁶¹, покликаним до життя проф. О. Колессою: як касир мусив я особисто збирати вступи на поодинокі відчити, часто і сам мусив виголосити цей або другий виклад (деякі з них вийшли опісля друком) та старатися про усякі потрібні прибори до відчитів.

В Науковому товаристві імені Шевченка, як це я вже вище згадував, ішла в тих часах затяжна боротьба проти са-

мовільної влади проф. Грушевського та його кліки. Некультурне поведіння «сольдатески» проф. Грушевського проти т. зв. опозиції, що бажала лиш добра Товариству і певної реформи його господарки, усунення старого Михайла Павлика з посади в бібліотеці, а О. Барвінського з членства, імпертинентський [нахабний] «виступ» пок. Гнатюка проти таких заслужених учених, як І. Верхратський і В. Шухевич лиш тому, що вони не йшли під команду Грушевського і т. п. приневолило старших і молодших, як приміром, І. Верхратський, В. Шухевич, М. Павлик, С. Дністрянський, К. Левицький, О. Барвінський, Ст. Рудницький, І. Копач, я і другі стати в опозиції до господарки і непотизму Грушевського і зажадати зміни статуту. Боротьба тягнулася аж до війни. М. Грушевський, хоча все оставав головою, перестав приходити до Товариства і цілу діяльність старався перенести до Києва. Про ці сумні справи згадував я вже передше, зазначу лиш ще, що найближчі *adlatus*-и [помічники] Грушевського, як Гнатюк, Томашівський, Труш вкінці також усунулися від нього, усунувся і Франко, якого вислав Грушевський для своїх цілей, остав лиш вірний Студинський, і ті юргельтники [найманці], що Грушевському як президентові української республіки «помогли» завалити ту державу. Попри цю внутрішню боротьбу в НТШ ані я, ані математично-природописнолікарська секція не залишили наукової праці. Під спільною редакцією пок. І. Верхратського, пок. д-ра Е. Озаркевича та моєю вийшов цілий ряд томів Збірника секції, де гуртувалися молоді робітники науки, як С. Рудницький, І. Раковський, С. Сидоряк (нині – большевицький комісар, що добре дошкулив професорам університету в Кам'янці Подільській та в 1921 р. населенню Тернополя), Г. Боб'як, М. Чайковський, [Ф.] Примак, Н. Гаморак та др.

Це були би важніші українські установи, в яких доводилося мені працювати у Львові перед війною. Що попри це брав я живу участь і в других наших товариствах, про це не потребу згадувати. Так само працювала і моя дружина і в Клубі русинок²⁶², і в «Бояні» довгі роки, і в Виділі, і як діяльний

член співацького хору навіть ще й по війні. Ми брали участь у всяких українських маніфестаціях, з'їздах, концертах, виступах українського театру – всюди там, де того вимагало тоді українське життя, що було в тих довоєнних часах сильно і живо, не так мляво, як нині.

Та у Львові жили ми не лиш патріотичним українським життям, ми брали рівно ж живу участь і в культурному житті, яке тоді у Львові високо стояло. Завдяки першорядній управі міського театру артистів тої міри, як Павликовський і Геллер, тоді мав театр перворядні сили, а опера стояла на такому рівні, як ніколи пізніше. Управа театру важилася на такі імпрези, як виставу цілих циклів творів Ріхарда Вагнера, із співаками-артистами тої міри, як Бандровський та наш Менцинський. Львівська філармонія давала концерти таких світових зізд, як співаки Слезак, Шмедес, Демут, артистки Вейда і Курц, іспанський челіст божеський Казальс, як віденська симфонічна оркестра Недбаля і т. п. І тоді ми жили повним артистичним життям; не було концерту ані опери, де би ми (я і дружина) не явилися. І це легко приходило, бо життя було тоді дешевше, а гріш мав вагу иншу, як нині. А коли у Відні були цілотижневі ювілейні свята співацького товариства, тоді моя дружина без труду могла поїхати до Відня для заспокоєння своїх артистичних уподобань. Додам ще, що кіно тоді щойно почало ставити перші кроки, і про якусь його конкуренцію для театру не було ще й мови.

Згадаю тепер дещо про моє наукове життя в тому часі. Моя наукова праця в роках 1903–1914 розвивалася головно в напрямі популяризування знання та в педагогічно-дидактичним напрямі. В тих роках оголосив я друком багато популярно-наукових розвідок з фізики, математики, дидактики математики, а навіть економії в «Учителю», «Нашій Школі»²⁶³, «Економісті»²⁶⁴; рівно ж помістив я ряд перекладів наукових фізикально-хемічних розвідок, головно з німецької мови, переважно в «Учителю» – це ж бо якраз був час (роки 1903–1910), коли в фізиці висунулася на перше місце наука про матерію, електрони, радіоактивні тіла, нові погля-

Дружина В. Левицького Софія. Збірка Р. Сахно.

ди і теорії, з якими слід було познайомити ширші круги учительства. Це був також і час нових реформ в навчанні математики в школах, тож і цій важній справі присвятив я декілька розвідок*. При різних нагодах, як приміром з приводу загальних зборів УПТ, чи з рамени Товариства наукових викладів ім. Петра Могили виголошував я не раз виклади на ті актуальні тоді теми.

Як редактор «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ» помістив я в різних томах в тих роках не одну рецензію чи бібліографічну нотатку та провадив відділ математично-фізикальної хроніки аж до 1909 р., в якому цей відділ Збірника припинено за «старанням» М. Грушевського.

Однак найважливіші мої праці в тім часі дотичать підручників до науки математики і фізики в українській мові, яких дотепер майже не було. Кажу «майже», бо старих перекладів алгебри і геометрії Мочника, а фізики Йохманна, зладжених ще в 70-тих роках ХІХ ст. д-ром Е. Савицьким етимологією і страшним язичієм, в ХХ ст. не можна вже було ніяк вважати модерними книжками.

Почну від алгебри. Коли щораз більше поставала пекуча потреба української книжки, звернувся 1905 р. тодішній крайовий інспектор пок. Іван Левицький до професора української гімназії Петра Огоновського з пропозицією написати українську алгебру для вищої гімназії. Проф. Огоновський вічно хворий та зайнятий громадянською роботою (головно в «Просвіті») звернувся до мене з просьбою про співпрацю.

Я на це згодився, і сталося таке, що хоча й як автори книжки фігуруємо оба, однак в дійсности майже цілу роботу зробив я сам, проф. Огоновський доробив лиш частину примірів до І частини книжки, а весь текст і деякі вправи є моя робота, так само ІІ часть книжки є виключно моя (разом з примірами включно). Перша часть книжки (167 с.) вийшла з

* В 1911 р. був я навіть членом анкети для реформи навчання математики в середніх школах в Крайовій шкільній раді і виголосив на її засіданні дня 6. ІІ. 1911 реферат про введення елементів вищого аналізу в середніх школах (польською мовою).

друку накладом крайового фонду* 1906 р., друга часть (268 с.) 1908 р. Ремунерація за ті обі книжки, впрочім невисока, припала на нас обох до поділу, хоча й *de facto* я сам був автором. Книжка довгі літа була шкільним учебником аж до часу, коли проф. Михайло Грицак вже по т. зв. реформі навчання австрійського міністра Мархета почав видавати прекрасний, цілком модерний цикл підручників алгебри й геометрії від найнижчого до найвищого класу середніх шкіл українською мовою.

Ще інтересніша є історія моєї «Фізики для вищих клас», що побачила денне світло у Львові 1912 р. Восени 1911 р. звернувся до мене д-р Копач, тоді вже крайовий інспектор шкіл і референт українських підручників до гімназій, з пропозицією написання підручника фізики для вищої гімназії, книжки на його погляд конечно потрібної, тим більше, що в Раді шкільній крайовій був план перекласти польський учебник для українських шкіл. Я згодився на пропозицію І. Копача і зараз взявся до писання книжки, хоча щоденно рано і по обіді мав багато занять у школах, і хоча не дістав ані відпустки, ані навіть знижки годин (як це звичайно робила Рада шкільна з другими авторами підручників). А що була «*periculum in mora*» [зволікання небезпечне], тож книжку писав я відразу начисто (без бруліону [чернетки]), а разом вишукував відповідні рисунки або й сам рисував їх. Кождий

* Галицький Сойм щороку вставляв в бюджет до диспозиції Шкільної Ради Крайової певну (невеличку) суму на друк українських учебників (польські учебники видавали приватні підприємці) і авторські ремунерації, а саме по 3000 К на рецензії польських і українських книжок, а 5000 К на друк українських книжок для середніх шкіл; в цей спосіб ті учебники заздальгідь підлягали точному контролю, а Рада шкільна крайова сама добирала собі авторів. Референтом тих справ був крайовий інспектор: спочатку І. Левицький, якийсь час Тадей Левицький, а вкінці д-р Іван Копач. А що тоді панував курс О. Барвінського і «Руслана», а Барвінський і Студинський як члени Ради шкільної крайової мали в тих справах вирішальний голос, тож майже все увесь фонд ішов на друк (і ремунерації) різних учебників О. Барвінського. Змінив ту господарку щойно д-р Копач, що консеквентно перевів друк майже усіх українських учебників для усіх предметів. Додати треба, що до війни усі українські шкільні книжки друкувала друкарня НТШ.

Титульні листи підручників В. Левицького. ЛННБУ ім. Стефаніка.

написаний аркуш давав я читати д-ру Копачеві, що тоді лежав поважно хворий на запалення сугавів, а опісля до рецензії проф. М. Рибачка. Такий темп праці дозволив мені написати книжку від 1 жовтня 1911 до 1 травня 1912, так що вже в зимі 1912/13 надрукована книжка була в руках учеників, а, додам, вона обнімала 672 сторін друку, 2 кольорові таблиці і 527 рисунків. Здається мені, що рекорд був неабиякий. Та дальша історія цієї книжки є дуже цікава з огляду на тодішні обставини, і тому її вкоротці подам. Коли д-р Копач на засіданні Шкільної ради крайової предложив ту книжку до апробати і друку (коштом крайового фонду), тоді проти книжки виступив проф. Жлобіцький²⁶⁵, помічник-референт в Раді шкільній, Поляк, а дальше О. Барвінський, нібито з

приводу великих розмірів і браку фондів, а на ділі тому, що він знову хотів коштом крайового фонду видати ще якийсь свій учебник. Коли мимо того внесок д-ра Копача перейшов і виринула справа авторської ремунарації, тодішній президент Ради шкільної Дембовський був за тим, щоби ремунарації мені не виплатити, а дати лиш письмове признание. Але і тут побідив І. Копач, заявивши, що мені вже сам особисто подякує, а за працю належиться заплата. І дійсно, призначено мені тоді на папері ремунарацію [компенсацію] 4200 австрійських корон, але «по причині браку фондів» виплатила мені Рада шкільна лиш половину і то доперва в марті 1913 р. Щойно навесні 1918 р., в останнім році війни, дістала моя дружина (я тоді ще був у Росії) заходом д-ра Копача решту належної мені ремунарації, коли гріш вже не мав давнішої вартости. А тимчасом книжка завдяки невисокій ціні (4 корони) розходилася щораз більше, вчилися з неї в гімназіях, вчилися і медики, і техніки у Львові й за границею, а навіть чужі професори (Німці і Чехи) висловлювалися про неї з признанням. Коли відкрилася дорога на Україну, і треба там було українських книжок, тоді наші Січові Стрільці масово викупили мою книжку по усіх книгарнях, а особливо в книгарні НТШ у Львові, так що тут в Галичині завдяки необережності управительки книгарні К. Панкевичевої книжка стала унікатом, зате на Україні стрільці продавали її по 100 рублів за примірник (а це були тоді великі гроші) і доробилися гарного доходу, а я обійшовся славою, бо з тої трансакції не бачив ні сотика! Друге видання цієї книжки вийшло у Львові 1923/24 р., та це далеко не була така книжка, як перше видання; кліші в часі війни втрапилися в Раді шкільній крайовій, треба було обмежити і кількість їх, і розміри книжки більше, як на третину (з огляду на приватний наклад) – тож з обширного учебника остав лиш сурогат.

Те все пишу не для «власної слави», а лиш для ілюстрації тодішніх обставин і відносин та для історії тих перепон, які все стрічала українська школа, навіть за австрійських часів.

* * *

Попри шкільні, громадянські та наукові справи залюбки займався я туристикою. Коли лиш настала весна (а часом нераз і вчасніше), тоді в усіх вільних хвилях сідав я на ровер і гнав у ближчі та дальші околиці Львова. Однак ніколи не робив я тих прогульок як «Kilometerfresser» [той, що намагається подолати якомога більшу дистанцію], але все для пізнання краю, природи і для духовного відпочинку. І тому звичайно шукав товариства, людей, від яких міг багато скористати. Їздив я то з директором М. Морозом, то з географом С. Рудницьким*, то в пізніших роках з найсимпатичнішим мені товаришем природником проф. М. Мельником – і то завдяки їм вчився я природознавства, так занедбаного в моїй колишній гімназійній науці. Однак найчастіше робив я прогульки, нераз аж до пізньої осені, з пок. старим вже тоді природником Фр. Злотницьким, власником торгівлі шкільних приборів до науки фізики і природи, та його покійним вже сином. Цікава це була людина – Поляк, колишній учасник повстання 1863 р., інженер, пізніше – залізничний урядник, а вкінці – власник природничої торгівлі, далекий від шовінізму, вмів розбудити в мені любов до природи та навчив мене читати в величавій книзі природи. Як лиш прийшла неділя чи свято, їхали ми роверами до лісу, найчастіше до Чорного Каменя** коло Страдча, або за Янів до прегарної Ярини і до джерела Парашки, або над Городецький став і до Добростан, чи на Чортову Скалу, чи куди-небудь інде – там вчився я пізнавати рослини в міру того, як розвивали-

* З д-ром С. Рудницьким їздили ми не раз і в околиці Бібрки на гору Хом, до Водник, і до Солонки та Деревача (на стрийській дорозі), і на захід за Янів і т. п. Та тоді він був не лиш «сухим» ученим, але потрохи поетом та ідеалістом. На жаль, пішов на службу до більшовицького раю і там пропав, хоча й піддався цілком під команду і погляди марксісько-матеріалістичного світогляду. Коли раз у Харкові публічно виступив він проти ідеалізму та навіть проти Платона доволі цинічно, пригадав я йому в листі один момент з одної нашої прогульки, коли то при заході сонця за Солонкою він клонив голову перед Божим маєстатом – та навіть відповіді не дістав. Шкода спосібної ученої людини, але без стійних засад та ідеалів.

** Пор. мою розвідку п.з. «Чорний камінь» (Фізіограф. Збірник IV-V.1932)

ся вони від ранньої весни до пізньої осені, вчився пізнавати птиці та їх голоси, вчився пізнавати усякі комахи і розуміти сліди звірят. А вже залюбки збирав я усякі гриби й завдяки старому вчителеві знав відрізнити добрі від злих. Не раз і зимою ішли ми на прогульку до ліса, і там я радувався своєрідною зимовою красою природи. На тих прогульках навчився я також світлити, і це замилювання залишилося в мені донині. Добрий був старий Злотніцький як людина, коли я попав в Карпатах у російський полон і по новім році 1915 переїжджав через Львів, то старий не лиш запоміг мене біллям і грішми (я тоді був майже без сотика), але ще задепешував до моєї дружини, що була тоді постійно в Тернополі, й уможливив мені побачитися з нею по дорозі в Росію. Яким чудом старий це зробив і як обійшов тодішні строгі воєнні російські розпорядки – це тайна, про яку ніколи я не довідався. А пізніше писав він мені до Росії про Чорний Камінь, а коли по освободженню Тернополя літом 1917 р. від Москалів моя дружина повернулася до Львова, то старий і його син не раз прийшли їй з поміччю і радою. Ще раз самотній в жовтні 1918 р., коли я був у відпустці з війська у Львові, ходили ми на прохід до Рясної, та старий по недавній смерті своєї дружини не мав вже охоти до життя. А вже в пам'ятних днях листопада 1918 р. куля, заблукавшись, залетіла до його помешкання (мешкав він під цитаделлю) і вцілила покійного в саме серце. Нехай тих кілька слів буде доброю згадкою для тих людей, яким завдячую неодне добро і неодну хвилю відпочинку по тяжкій тижневій шкільній праці.

Коли приходили великі ферії, тоді починалося для мене нове гарне життя: це ж бо був час наших виїздів чи то в наші гори, чи то над море, чи десь у світ, час, на який ждав я весь рік і яким радувався, мов дитина.

Наші Карпати знав я передше дуже мало. Правда, їздив я вже давніше і в Скільщину, був і в Мукачеві, переїхав і Закарпаття аж до Ясіні (Körösmezö), та це були лиш принагідні прогульки. Щойно мій молодший брат Юліан, що майже рівночасно зі мною перенісся з Тернополя до Львова та вже

На відпочинку в Делятині. В. Левицький (праворуч), його дружина Софія та її сестра Олена Юськевич з чоловіком. Серпень 1912. Збірка Р. Сахно.

кілька разів перебув ферії у горах, навчив мене любити наші Горгани і Черногору. Під тим оглядом завдячую також багато пок. д-рові М. Коцюбі і проф. Я. Вітошинському²⁶⁶, що були в 1900-роках найліпшими знатоками наших гір, а спеціально Гуцульщини (не лиш краєвидно, але й етнографічно). Завдяки братові, оскільки в часі ферій не їздили ми з дружиною поза межі Галичини, рік-річно їздили ми на яких п'ять або й більше тижнів у долину Пруту, чи то до Яремча, чи залюбки до Ворохти*. Особливо симпатична була нам Ворохта, де був центр українського туристичного життя (другий та-

* Тоді ті оселі не були ще «запаскуджені» нахабними Жидами; варшав'яків ще не було, а з Поляків мало хто їздив в наші дикі гори, не було ще тоді тенденції регіоналізму ані ведення польської культури – освітньої роботи серед гуцулів.

кий осередок був пізніше в Криворівні завдяки Грушевському, Франкові та придніпрцям, що тут радо з'їжджалися на літо), та де була вихідна точка прогульок у Чорногорі. Звідси організовували ми найчастіше вдвійку з братом, часом з другими товаришами, ближчі й дальші тури в Горгани, Чорногорі аж по Буркут і Шибене, а наша амбіція була не минати ніяких вершків, навіть так недоступних в тих часах, як Добошанка чи Явірник, де крім фахових географів, як проф. Ромер²⁶⁷, або таких закоханих в горах, як старенький майор Hoffbauer [Гофбауер], нікому і не снилося заходити. Та ми не лиш не раз, не два перемірювали цілу Чорногорі від Говерли до Попа Івана, але робили й такі тури, як на закарпатську Близницю або на дику малодоступну гору мармарошський Піп Іван*. Робили ми й екскурсії на зелену Буковину аж до Дорної Ватри і ходили в дикий романтичний про-рив Кольбу Золотої Бистриці під найвищим шпилем Буковини Джумалєв, а звідси чудовим провалом Прислопу в мармарошські Альпи на Верфу Россу і Інеул аж під Борсу. В часі тої останньої прогульки, яку провадив пок. д-р М. Коцюба, в пограничній буковинсько-семигородськїм містечку Кірлібабі-Ляйошфальва стрінули ми старенького ботаніка пок. Волощак²⁶⁸, що від довгих років шукав в буковинсько-семигородських горах за одною рідкісною альпійською рослиною.

Що такі гірські екскурсії розвивали в мене фізичні сили, виробляли волю, спроможність орієнтації, фізичну відвагу і гарт, а з другого боку ще більше розвивали мою любов природи та вдовольняли мій артистичний змисл, про це не треба навіть повторювати. А як придалося мені це в часі воєнної кампанії 1914 р. в Карпатах, коли тижнями серед снігу приходилося сидіти в окопах і землянках та ночувати під голим небом! Та ще й нині по стількох роках не зменшилася моя любов до наших рідних гір, і були вони мені миліші як дикі

* Деякі з тих прогульок описав я в різних часах в «Ділі» (1909–1930). Нині по війні завдяки тому, що в наших горах була довго позиція, є добрі доступні дороги, навіть там, де давніше, як приміром на Синяка, треба було драпатися добре по каміннях і цекотах [дрібному камінню].

повні краси Альпи чи то Австрії, чи Швейцарії, бо в них відчував я душу своєї рідної землі, бо на їх зелених безмежних полонинах знаходив спокій і самоту, за якою все тужив, знаходив ту незіпсовану ще культурою примітивність, а серед неї віднаходив душу світу й чув близькість Маєстату. І ще літом 1933 р. у товаристві молодих чистих душ віддав я ще раз, може востаннє, поклін Чорногорі й Говерлі, щоби пригадати собі колишні радісні хвили й ті величаві настрої, яких так багато завдячую нашим зеленим горам. Та чи вони ще довго будуть «наші»? Чи вскорі не стануть на них, як на швейцарській Рігі, міжнародні (а радше чужі, неукраїнські) гостинниці з данцінгами, ревелєрсами, жидівськими криками та ярмарочними будами, та чи скоро замість своєї рідної краси не будуть шпилі наших гір засмічені шкарлупами з яєць та засмажаними паперами, полишеними усякими безличними семітками, що вже нині «в піжамах» зневажають жемчуги нашої рідної, української землі?

Наколи рідні гори манили мене до себе своєю рідною красою, незрівнянним чаром зелені, то море, а саме полудневе Адрійське море, все чарувало мене вічною мінливістю форми, зміною краски, що раз бувала мов розтоплене срібло, другим разом – мов опал чи жемчуг, або темна голуба, зелена, шафірова чи рубінова з усякими нюансами, яких не вхопить ніякий маляр світа. Море промовляло до мене вічною дивною мовою хвиль, що билися раз у раз об береги та скелі, воно тягнуло мене до себе, особливо в ясні місячні ночі, коли срібно-золоті серпанки місячного сяйва стелилися по спокійній, чистій мов зеркало, поверхні води; воно промовляло до мене в часі бурі, коли буруни та біла піна провалювалися серед свисту сироко чи бори через скелі або через чердак корабля, бо в ньому відчував я силу природи, супроти якої людина є безсила, та силу Божого маєстату. І тому я так радо спішив, коли не їхав в гори, в часі ферій над синю Адрію, чи то сам, чи з дружиною, чи пок. братом Юліаном. Вже сам доїзд до моря через Альпи Стирії і Караванки Каринтії з самотнім у світі видом на Трієст і море з Опічни чи

через Будапешт, романтичну Хорватію, дикий бездеревний безводний Крас на Бакар і Рієку (Фюме) переносили ціле моє єство в інший зачарований світ, так різний від нашого галицького. А що ж доперва, коли на довгі тижні опинився я над морем серед пальм та субтропічних рослин полудня під ясним небом, де нераз і тижнями не було хмарки! Опатія (Абація), Ловран, усі побережні міста Істрії від Трієсту до Полі, Венеція, Лідо, побережжя Хорватії, де колись гніздилися розбишацькі Ускоки чи Морляки, з модерною жидівсько-мадярською Цріквеницею, Кралевицею, диким Зенггом [Сенем] та спокійним Нові [Новий Винодольський], де я найрадше перебував, чудний Лошін (нині італійський Lussin) із ще чудовішим Сігалє [Чікатом], урожайний острів Сансеґо [Сусак] та справжні жемчуги полудневого моря, Бріонські острови – це були місця, де я (чи там ми) опинювався надовше чи коротше та де находив, як хотів, і людську метушню, і самоту, і спокій, і примітивізм бідних хорватських моряків і рибалок*. А хоч вже по війні пізнав я і Німецьке море, і Каттегат, і Скагеррак, і Атлантичний океан, і Крижане [Баренцове] море аж до Нордкап, однак полудневе темне море з незрівнянною грою красок остало на все мені в душі як щось гарне, ніжне, ясне, і завдяки йому зрозумів я образи і Семирадського, і Бекліна, так як завдяки диким фйордам Північного моря зрозумів я величаві картини Айвазовського та описи геройських зусиль людського духу, щоб запанувати над грізним елементарним живлом Океану.

У часі побуту над Адрійським морем робив я дальші і ближчі туристичні прогульки: ходив і в Крас, і в страшно дикий Велебіт, був на найвищому шпилі юлійських істрійських Альп, Монте Маджоре**, був і в доохресних містечках, був в величавій печері Постойни (Adelsberg) – одної з найбільших чудес природи, яку, на жаль, по війні безправно забрали Словінцям Італійці так само, як кондот'єр д'Анунціо забрав Рієку Хорватам.

* Вже по війні пізнав я полудневу часть Адрії аж по Дубровник (Рагузу).

** Пор. мій опис в «Неділі» 1932 р. (насправді 1933 р. – прим.упорядн.)

* * *

Одначе найкращу прогульку зробив я з дружиною літом 1906 р., а саме до Швейцарії. Дорогою на Відень–Інсбрук, з чудовою панорамою вулиці Марії Терези, в якому задержалися ми два дні, через 10-кілометровий тунель Арльбергу понад незрівнянно гарний синій горішний Рейн переїхали ми до Швейцарії. Дике, таємниче, може найкраще з усіх озер Швейцарії, Валензе, довго нам товаришило, аж його змінило Цюріхське озеро і величавий Цюріх над зеленим Лім-матом. Цюріх, водопад Рейну коло Шаффгаузен, описаний і світлений тисячі разів, Люцерн – чудний, мов мрія, Фірвальдштетське озеро – це були дальші етапи нашої дороги. Тут в тій країні Тіля, де найшла початок та дивна швейцарська спілка, перебули ми два тижні в Бруннен над озером у підшви диких, хоча й ледве 1900-метрів високих гір Mythen [Мітен], з видом на далекі ледняки Urirothstock [Урі Ротсток]. Прогульки по озеру, через одну в світі в скелі ковану Axenstrasse [Аксенштрассе] до каплиці Тіля, до його рідного міста Альтдорфу з величавим пам'ятником відомої Arfelschuss-сцени [поцілання в яблуко на голові дитини], їзда на Рігі – цей відомий центр швейцарських прогульок – та до віадуку на ріці Муота коло міста Швіц, де в дикім проваллі війська Суворова, повертаючись з Італії, стрінулися в кривавій боротьбі з Французами та лягли густо головами по обох боках провалу*, а перш усього чудова панорама озера – те усе належить до найкращих моїх споминів з тої подорожі. Я не міг лиш вийти з дива, як міг геніальний Шіллер, що ніколи не бачив Швейцарії, так вірно віддати в своєму «Теллі» той величавий сценарій озера Чотирьох Кантонів – це тайна правдивого генія та правдивої інвенції поетичного духу!

Маленька заввага. Нинішні нащадки Телля вже не мають в собі нічого геройського: це – готелярі, що живуть з чужинців, та туристи, і тому усе їх життя, усі їх змагання, величаві готелі, залізниці та будівлі – це лиш бізнес, далекий від часів

* Ще й нині видно могили Москалів та Французів над рікою.

Тілів та Вінкельрідів. Чейже навіть у прекрасній католицькій церкві в Люцерну з величавими славними на весь світ органами відправляється в неділю чи свята лиш тиха Служба Божа, щоби ніхто задурно не почув гри тих органів, на це чейже устроюється в церкві окремі органіві концерти з відповідно високим вступом!

З Люцерну через Майрінген – центр домашнього промислу з диким грізним провалом Аари (притоки Рейну) – та через озеро Бріенц приїхали ми до Інтерлакен, де зустрілися з пп. Федаками, що якраз повертались із Бельгії. Тут звиділи ми національний парк, де живуть ще останки козерогів, тут в Nöheweg [Гьоевер] оглядали ми чудову сніжнобілу панораму гори Юнгфрау (4166 м), звідси їздили до прегарної долини Лаутербруннен з чудними водопадами, грізним і могучим Trümmelbach [Трюммельбахом], а врешті електричною залізницею через Scheidegg [Шайдегг] зробили тур на ледняк Юнгграф до станції Eismeer [Айсмер], що знаходиться на ледняку на висоті 3161 м, та звідси оглядали безмежну панораму від берненських Альп по гори Юра і Вогези. Описувати Інтерлакен, чи юнгфрауську залізницю, чи берненські Альпи не буду, бо це найдеться в кождім Бедекері чи Грібені.

Покинули ми Інтерлакен і через Тунське озеро і долину ріки Зімме (Simmental) електричною залізницею через Château d'Oex [Шато Де] і прекрасну долину Saane [Саане] приїхали над синій Леман (Женевське озеро). Залізниця прегарно крутиться серпантинами через безліч тунелів, а з гори годинами видно і озеро, і ланцюг найвищих гір Європи, валійських Альп з могутнім Монбланом (4810 м). Задержалися ми в Montreux [Монтре] – світовій, вже чисто французькій, станції, а звідси сімплонським експресом попри Женевське озеро, попри Чілонський замок, звісний з поеми Байрона, понад горішнім бігом Рони (Родану) минули праворуч велетенський ланцюг валійських Альп з Монте-Роза (4638 м) і страшним Маттергорном (4505 м), що поїв стільки людських жертв, приїхали до Брігу недалеко ледняка Aletsch [Алеч]. У Брігу є початок славної наполеонівської Сімплон-

ської гірської дороги, тут є і початок найбільшого на світі, бо майже 20-кілометрового, Сімплонського тунелю, закінченого 1905 р. – якраз за рік перед нашим приїздом до Брігу.

У Брігу задержалися ми два дні, а опісля через тунель завезла нас електрична залізниця до Італії. Коли минули ми тунель та італійське містечко Домодоссоло, видавалося нам, що переживаємо чудовий сон: ліворуч залізниці заяснів найкращий жемчуг Альп – чудо-озеро Lago Maggiore [Луго-Маджоре], а на ньому заблищали, мов брильянти, боромейські острови. А далі серед полудневої рістні, серед пальм минали ми прегарні кліматичні станції, що як Стреза і Арона розсілися вздовж побережжя озера, минули і величавий пам'ятник св. Карла Боромейського, що з висоти гір благовіслює подорожніх, а опісля перетяли так звісну в історії ріку Тічино, аж опинилися у столиці Ломбардії Мілані. Не буду описувати цієї італійської метрополії з її надземської краси готичною мармурною катедрою (з її вершка оглядали ми далеку панораму Апеннінів), ані славної della Scala, ані «Тайної Вечері» Леонарда да Вінчі, ні палати Сфорци, бо це давно зробили другі, більше компетентні від мене. Та одно сильно нас вразило, а саме бруд та нехлюйство навіть на головних вулицях, впрочім типова «прикмета» усіх італійських міст і їх мешканців, та нехарність італійських залізниць (нині під твердою рукою Муссоліні і під тим оглядом змінюється психе італійського племені). По парудневім побуті в Мілані через Ломбардію та Венецію дорогою на Брешію, попри темно-шафірове чудне озеро Гарда, через Верону з її світової слави римською ареною, через ріку Адидже і славну Падову доїхали ми до колишньої «цариці» Адрії – Венеції. І знову не буду описувати Венеції, ні церкви св. Марка, ні чудової площі св. Марка з Кампанілою (що її якраз тоді вибудували), ні палати Дожів, ні костелів, як приміром [церква] Santa Maria di Salute, ні творів штуки – після опису й глибоких рефлексій д-ра Осипа Назарука²⁶⁹ в «Новій Зорі» 1933 р. не мавби я навіть відваги на це. Та і тут вразив мене брак зелені (крім [острова] Ліда і одинокого публичного города з

пам'ятником полярного подорожника Quirini [Анджело Марії Квіріні]), нехарність каналів, порозвішувана усюди білизна та обдерті стіни величавих палат. А додаймо до того страшну спеку, крик туристів, головно німецьких, поганих як ніч туристок в готелі, психіку італійських купців та гондольєрів, що на кожному кроці хочуть вас ошукати та впхнути вам фальшиві гроші – то будете мали зворотну сторону медалі, на якій з другого боку пишасться славна історія Венеції з її культурно-мистецьким життям.

З Венеції кораблем серед тяжкої цілоденної бурі, що особливо мені добре далася взнаки, причалили ми до Ф'юме, а звідси знаною дорогою на Будапешт і Ясінь вернули в наші гарні зелені гори.

Доволі довго розписався я про ту кількатижневу дорогу, та роблю це не для своєї якоїсь слави чи хвальби, а тому, що мимохіть згадка про ту подорож повертає до моєї уяви, як згадка чогось гарного, ясного, що вже ніколи не повернеться.

* * *

Оттак і минало моє життя у Львові серед праці та вакаційного випочинку, не думав я ніколи, що колись може бути інакше. І ось прийшов рік 1914. Та й він не стрінув нікого з нас з якимсь непокоєм, бо хоча вже від кількох років було неспокойно на Балканському півострові, хоча раз у раз ішли там війни між Сербами і Болгарами, Турками і Греками, хоча й вже 1912 р. була в Австрії частинна мобілізація, однак ніхто і не думав серйозно про можливість катастрофи. Навпаки, весна і початок літа принесли нам, Українцям, багато надій на ліпшу, кращу будучність, австрійська політика, що дотепер Українців трактувала як щось другорядне в порівнянні з Поляками, почала, особливо по останніх виборах до парламенту, числитися з нами як з важним чинником, на який можна опертися, і почалися голосні дискусії на тему усяких концесій. Українська свідомість зростала, а її доказом був величавий «шевченківський» здвиг²⁷⁰ Соколів і Сі-

Плакат до Шевченківського здвигу 1914 року. Надав Андрій Сова.

чей у червні 1914 р. і нечувана річ! у здвизи взяли офіційну участь найвищі адміністраційні чинники (на превелику лють Поляків), а на монстр-концерті в спортовій палаті, де вперше виведено грандіозний «Кавказ» Людкевича, сидів у ложі побіч намісника Коритовського²⁷¹ «січовий батько» др. Кирило Трильовський в козацькій однострої. Як знак зміни курсу зглядом Українців мало слідувати покликання до кожного міністерства у Відні одного Українця: до міністерства просвіти був десигнований [призначений] я, і справа була дозріла до тої міри (всі чинники дали на це згоду), що я кожної хвили очікував декрету покликання і почав вже старатися у Відні

про мешкання. Однак сталося інакше, і завалилися усі надії, як цілого народу, так і індивідуальні.

28 червня 1914 р. в часі січових свят впала, як грім з ясного неба, звістка про замордованого в Сараєві архикнязя Франца Фердинанда і його дружини, а цей морд став останнім звеном в ланцюжку причин, що довели до світової катастрофи. Та ще й тоді ніхто не здавав собі справи з ваги ситуації – всі надіялися, що дипломатії і цим разом вдасться поладнати справу, тим більше, що австрійський старенький цісар не хотів вже війни в останні дні свого життя, а його союзник, німецький цісар, виїхав, як щороку, до фйордів Норвегії.

Почалися ферії, я виїхав на кілька днів у старосамбірські гори до Розлуча над джерела Дністра в гостину до пп. Парфановичів, а моя дружина поїхала на курацію до Марієнбаду, і по дорозі шукала вже у Відні помешкання для нас. Та ледве я повернувся до Львова, 28 липня почалася війна, а з нею скінчилися усякі мрії та надії. Тоді кінчив я 42 рік життя і не думав вже про війну, ані про це, що за короткий час прийдеться мені їхати знов через Розлуч – на війну. Бо в тім часі я вже був офіцером лиш при ландштурмі (загальне ополчення) без оружжя і то вже останній рік – до кінця грудня 1914 р. Тож і не журився мобілізацією. Однак судьба не була мені ненькою.

ДНЕВНИК З ВІЙНИ 1914 РОКУ

Присвячую моїй дружині Софії

Втворити щойно по моїй смерті
Др. В. Левицький

1914

16/8. О годині 12.30 ранку покликаний до Ungvar [Ужгороду] (як Landsturmoﬃzier* в 42 році життя).

17/8. О годині 2.16 від'їзд зі Львова Mit dem Postzug [поштовим поїздом] на Самбір–Сянки–Унгвар [Ужгород] з 10 товаришами.

18/8. О годині 4 приїзд до Унгвар [Ужгороду] – Meldung o Hotel Krone у Generalmajora Erbsteina [реєстрація в готелі «Крона» в генерал-майора Ербштайна] – приділений до

* При війську служив я як доброволець в 1895/96 р. при Div. Artill. Rez. № 32 і був резервним офіцером артилерії, у час перед війною я вже належав до ландштурму, і по останній рік. Зі Львова виїхав я з шаблею і офіцерською шапкою без однострою.

220-го Лдст. Баон'у в Kisvárdá [ландштурм батальйону в Кішварді]. Від'їзд о 7.08 Militärzug'ом [військовим поїздом] через Csar [Чоп] до Kissvárdá [Кішварди] – приїзд о 12 вночі. Їхало нас 5. Ледве добилися. О 2 годині пішли спати.

19/8. Meldung [з'явився] у майора Herberta [Герберта] і у капітана Tischera [Тішера], Baonskomandanta [командира батальйону] – обняв команду 2-ої компанії – 263 людей з Тернополь, Золочева etc., неомундировані, дехто босий. Поміщені в стодолах у фільварку. Половина з них ніколи в війську не служили, більшість були т. зв. Ersatzrezervist'i [резервісти, що не служили].

20/8. Wäsche und Schuh[e]passen [прання та припасування взуття]: Községháza bei Weinberger [сільський будинок у Вайнбергера].

21/8. Sonnenfinsternis [затемнення сонця] – Exerciren [муштра]. Compagnieweise [у групах].

22/8. Exerciren [муштра]. – Comp. Commando [командування у батальйоні] обняв Lt. Drohomirecki [лейтенант Дрогомирецький], радник з Коломиї (Поляк).

23/8. Batallions – Inspection [огляд батальйонів].

24/8. Kisvárdá [Кішварда] (заняття в компанії).

25/8. Марш до Döge [Дюге].

27/8. Marschübung [марширування] (Kisvárdá [Кішварда]), вісті, що Тернопіль спалений; похорон гонведа [військового], що загинув на залізниці.

28/8. Kirchengang [похід до церкви].

29/8. Marschübung [марширування] (Schloss in Kisvárdá [Замок у Кішварді]). Вісті, що Москалі йдуть на Львів.

30/8. Неділя. Нині післав я Зосі²⁷² дальших 200 корон (дістала за кілька годин перед зайняттям Львова Москалями).

31/8. Felddienstübung [польова служба].

1/9. Baons.-Insp. Officier [офіцер-інспектор батальйонів]. Нині післав я Зосі квіт [квитанцію] на пенсію.

2/9. Пошта зі Львова не прийшла, ходять усякі сумні вісти, транспорт ранених через станцію; тут так гарно, а мені сумно, бо не знаю, що з моїми діється.

3/9. Gewehrfassung [обойма для рушниці] – Mäntel [шине-лі]. Картки від Зосі (з дня 31/8 год 5 ранку), що хоче їхати до Станиславова, ліпші відомости про Львів.

4/9. Gewehrexerciren [муштра зі зброєю] – зі Львова нічого. Що діється з моїми?

5/9. Beeidigung [прийняття присяги], Feldmesse [польова Літургія], присяга офіцерів і 4-х батальйонів. По тім – Festessen [святковий обід], запрошені священники обох обрядів і Oberstuhlrichter [головний суддя] – тости, музика циганська, Stimmung erhaben [піднесений настрій]. Хвиля дуже поважна: на Червоний Хрест зложено 200 корон – вислано депешу до ексц. Лянгнера (Kassa). У час обіду депеша, що під Львовом розділено армію російську на дві частини. Попередні відомости були недобрі, що армія наша цофнулася аж до Миколаєва. Тут багато «уцікінерів» [утікачів] із Галичини, навіть зі Станиславова. Що там у нас діється? Що робить Зося? Де обертається? Я би'м знав, що вона безпечна, що гроші до неї дійшли – був би далеко спокійніший. А так що? Коли знов її побачу? На 8 маємо бути «marschbereit» [готові в дорогу], а що дальше?

6/9. З Галичини не прийшла знов пошта. Ввечері поголоски, що Львів у руках Москалів. Що буде дальше? Де моя Зося обертається? Чи є у Львові, чи успіла виїхати до Станиславова? Дай їй Боже здоров'я, доброї судьби, відваги, розради і рятуй її від злих пригод і злиднів. Отака моя неділя. А тут так на світі гарно.

7/9. Baons.-Insp. Officier [офіцер-інспектор батальйонів]. Про Львів наспіли знов ліпші вісти, що там Москалі не були, пошта знов не прийшла. Що там діється? Що Зося? Чудовий

осінній час, а мені так сумно. О 2 лежу на полі, а нараз наді мною тягнуть з Галичини журавлі та кричать. І пригадався мені образок Сенкевича «Żurawie» [«Журавлі»], і зрозумів я ту тугу, про яку він пише, – до свого краю і своїх найближчих. Сумно мені, своїм допомогти не можу й не знаю навіть, де вони є. От бодай у компанії, між своїми людьми, бідаками з-під Золочева, Тереховлі, Тернополя, що все потратили, чуюся ліпше – звичайно, біда тягне до біди*.

8/9. Свято. Знов нема вістей з краю – слухи, що Львів опущений через наші війська і зайнятий Москалями. Це відплата за лояльність Українців.

9/9. Картка від Юлька з Нового Санча. Що з Зосею діється, не знаю.

10/9. Дперва нині люди дістали блузи і сподні, але все з полотна. Нині дістав лист від Зосі з датою 30/8 зі Львова.

11/9. Цілий день робота, завтра Marschbereitschaft [готовність вирушити в дорогу], зі Львова нічого. Коло Львова битва. Нині обняв команду обершт Drda [полковник Дрда].

12/9. Від нині єсьмо marschbereit [готові до походу]. Коли підемо – не знаю. Нині перший день дощ, погано. Baonsexerciren [муштра батальйону]. Зі Львова від Зосі нічого. Вісти, що Москалі арештували Шептицького.

13/9. Неділя. Дощ. Від Зосі нічого. Коло Львова від 9/9 битва, коло 10000 Москалів взято в полон. Що зі Львовом діється – не знати. Коли непевність скінчиться – не знаю.

14/9. Дощ. Знову нічого від Зосі та з Галичини.

15/9. Нині вночі померла нагло Weinberger-ова [пані Вайнбергерова], де ми мешкали. Лишила 3 дітей. Змінив квартиру до Jozefa Grossa [Йозефа Гросса] (Baross utca, 8). Baons-Inspector [огляд батальйонів]. Перший раз Feldruf [пароль]. Про Львів ліпші вісти. Від Зосі нічого. Що то буде? Від нині

* Доказ, як фальшиво навмисно нас інформовано!

не належимо вже до команди в Kaschau [у військовому окрузі Кашау], але до Львівського Militärkommando [військового командування], тепер в Мункач [Мукачево]. У Дебрецені замовлено для нас вагони. Здається, вже підемо звідси.

16/9. Від Зосі нічого. Про Львів нічого. Їдемо в Карпати на Мункач [Мукачево] – zum Sicherungsdienste [на службу безпеки].

17/9. Завтра пообіді Abmarsch [вирушаємо] в гори. Ситуація в Галичині після вісток фатальна – Москалі мають бути під Самбором і Загір'ям. Що з нами буде? Люди мають Верндлі [гвинтівки] й по 60 патронів (з року 1883). До чого здалося це військо – не знаю. Люди вже старі, зхоровані. В Мункачі [Мукачево], здається, не знають, який стан нашої формації. Їдемо на непевне, хвиля поважна. Хто знає, чи побачу своїх? Що робить Зося? Де вона? Коби бодай це знати, то би мені було легше стати перед «das grosse Unbewusste» [«великим несвідомим»]. Най ся діє воля Найвищого! А поки що adieu Kisvárdá [прощай Кішварда]. Нині діти, що нас все пару разів денно вітали, дали нам цвіти. Вони безжурні. Прощався я з дітьми Weinberg-erів [Вайнбергерів] – бідні сироти.

18/9. Abmarsch [вирушаємо] о 3 в Карпати. Ми їдемо яко послідний батальйон. Що нас жде? Зі Львова і про Львів нічого. Від Зосі нічого. Надворі дощ, сумно мені. Дехто з людей плакав, я мусив заспокоювати. Бідаки. До Мункача [Мукачево] 6 годин їзди залізницею. А що далі?

19/9. Вчора відїхали ми о 5 год пообіді з Kisvárdá [Кішварди], їхали цілу ніч і стали о 1 год в полудне в Harsfalva [Неліпино, Свалявський р-н] над Ляторчою [Латорицею], на північ від Мункача [Мукачево]. Гори, дощ, болото – небезпечно, входимо в воєнну територію. Про Львів і Зосю нічого. Єсьмо вже на Mannschaft-menage [військовій частині]. В Мункачі [Мукачево], де стали аж зранку, чисте пекло: видно повно рекрутів на двірці, тисячі порцій м'яса для транспортів, колосальні баняки з чаєм, який всім роздають. Шини і

перон заляпані вапном, бо на двірці між людьми мала показатися холера.

20/9. Дощ без перерви. Зимно. Маємо на нас трьох велику гарну віллу. Поміщення знамените. Остаємодесь до жовтня тут. Батальйони 218-й і 219-й мають іти «zur Sicherung des Verecke-Passes» [охороняти Верецький перевал]. Вже адреси подавати не вільно. Єсьмо відтяти від світу.

В Hårsfalva [Неліпино] є купелевий заклад, де замешкав штаб: вода дуже добра. Стоїть тут 220-й і 221-й батальйони. Stationskommandant Major Linde [командир пункту майор Лінде] (з 221-го). Від вчора маю іншого OFF. Diener'a [ординарця]: попередній (Данило Сичек з Бойковець) під слідством – у вагоні по-п'яному говорив дурниці, а це пахне Standrecht'ом [розстрілом]. Що там діється у нас? Що робить Зося? Де вона? Коли я буду знати? Чи взагалі будуть інші часи? Чи прийдуть здоровші культурніші люди по нашій расі? Чи якийсь великий Mahatma на Божий приказ врятує і відродить світ? Дай Боже! Я вірю в ліпшу будучність, що побачу своїх здорових і живих. Fiat voluntas Tua! [Нехай буде воля Твоя!]

21/9. Вночі відійшов батальйон 221-й. Ми zostались самі. Нині ходив я на Nachrichten-Patrouille selbstständig [сам на патрульну розвідку] до мосту Колійового на Vecsi [Вичі]. Виробилася погода, але зимно. Гарні гори, здалека видно Боржаву і Великий Верх (1598 м), ріка гарна – та це війна. Самому прикро.

22/9. Марш під моїм проводом у гори – люди переважно перший раз такий тур робили. Пообіді дощ без перерви. Батальйон 218-й відійшов через Okermezö [Міжгір'я] до Торонуа [Торуня] (5-денний марш), вчора пішов 217-й. Батальйон 219-й від пару днів під шатрами в Szolyva [Сваляві] в таку зливу з причини холери – незавидна доля. З Галичини нема вістей. Чоловік байдужіє на все, іде, бо мусить, куди – ніхто не знає. Коли верне, чи своїх побачить і чи верне взагалі –

хто знає?

23/9. Рано Felddienstübung [польова служба], на Runya [Руні, Тячівський р-н] пообіді, scharfes Schiessen [жорстка стрілянина]. Знов дощ – тут хіба чоловік і всі річи загнуть. Від Зосі нічого, певно лишилася у Львові, а він тепер московський. Загостив новий страшний гість – холера є вже на Угорщині. А що ж доперва в Галичині діється! І вигляду на кінець нема. Я порівнюю себе зі «Starym Człowiekiem» [Старим чоловіком] з Жулавського «Na srebrnym globie»²⁷³, що відірваний від своїх тужить безмежно без надії, що їх побачить. Хто спасе нас усіх і наш бідний край і народ? Чи я своїх побачу ще? Відірваний від світу сиджу в Harsfalvi [Неліпино] в горах з двома товаришами: добре, що бодай дах є над головою і в хаті тепло. Але дні короткі, вечори безмежні, вийти не можна, бо і темно, і небезпечно, і болото.

24/9. Алярм о 8 год і о 9 Abmarsch [вирушаємо] до Polena [Поляни] (4 ранку). Звідси – в гори до Gefecht'у [бою]. Що буде воля Божа? На всякий случай пращаю моїх дорогих, особливо мою найдорожчу кохану Зосю. Хай вона буде здорова і щаслива (5 год ранку). Цілий день Gewaltmarsch [форсований марш], що люди падали від змучення, від 7 ранку до 2 пообіді до Zdenyova [Жденієво], звідси наша компанія selbstständig [самостійно] помарширувала до охорони провалу Pikuč [Пікуй] (1405 м). Ночували ми в лісі під цельтами [наметами]. Зимно.

25/9. Рано прийшли на Pikuč [Пікуй]. 12 ½ прийшло Meldung [повідомлення] йти на Ужок, там битва має бути. Gewaltmarsch [форсований марш] через гори, здалека бачили Rückzug [відступ] наших батальйонів і бічними дорогами дійшли о 9 вечора до Zbun [Збинів] до батальйону. Москалі зайняли Ужок, два батальйони і нашу артилерію розбили. Нас вважали вже всі за страчених.

26/9. О 3 ½ алярм, чекаємо, що буде далше. Дуже зимно. Bast.

27/9. 3 ранку. Abmarsch [виступ] до Ужока. В Kis-Rostoka eine feurige Anrede des Oberstein Drda [Малій Розтоці палка промова полковника Дрди]. Ми маємо прилучитися до 4-го Corpus'у [корпусу], що йде на Ужок в 3-х бригадах, і урядити Seitenangriff [напад з флангу].

28/9. Ніч у лісі серед дощу під голим небом, без їдженя. Потім – марш верхами до Ticha [Тихого, Великоберезнянський р-н]. Стріли до Vorpatrouille [переднього патруля], Schwarmlinie [лінії вогню] компанія 2/219 до огню: стріли, канонада, Rückzug [відступ] до Росток, злива, люди помучені, кілька убитих.

29/9. Алярм о 3 ½ ранку. В 4 Abmarsch [вирушили] до Verecke-Pass [Верецького перевалу], прибули о 1.15: міст висаджено в воздух, Cantonirung [розквартирування] в Polista – Bereitschaft [бойова готовність]. Завтра Софії, перший раз не можу їй зложити gratulierung, бідна вона, чи коли її побачу? Воля Божа!

30/9. Спали раз прецінь до 5 ранку, чекаємо дальшої диспозиції. На горах сніг. Baons.-Inspector [огляд батальйонів]. Москалі йдуть дальше.

1/10. 12 ½ год вночі алярм – Rückmarsch [марш назад] до Поляни, там Verteidigungsstellung [оборонна позиція], потім вислано нас на Vorposten [форпост]. Дійшли ми до Aklos [Уклина, Свалявський р-н], тут через похибку стріляв у нас наш патруль кавалерійський, який урядив на нас атаку. Двоє коней вбиті.

2/10. Рано о 4 алярм, о 6 ½ стріляла на нас російська інфантерія [піхота], з Hauptpost-у [основного посту] цофнулися ми під градом куль через ліс до Поляни до Haupttruppe [основної військової частини]. Тут о 1.50 зачався Gefecht mit Art [сильний бій]. Feuer [вогонь] (з нашого боку), потім спокій. Ніч у Полянні, стріли – Bereitschaft [бойова готовність].

3/10. Зранку о 5 ½ год Infant. Gefecht [піхотний бій] в Полянні: ми в огні. Кінець коло 9 год. Пізніше як резерв. Об 11

Австро-угорські вояки в Карпатах. 1914-1915. Австрійська національна бібліотека.

прийшло правильне військо. Опісля Abmarsch [повернення] до Szolywa [Сваляви].

4/10. Szolywa [Свалява] – Rast [перепочинок]. Дощ. Віднині ми, здається, Etappentruppe [етапна військова частина]. І так перебули ми Feuertaufe [хрещення вогнем]. Вчора згинуло понад 20 людей – знайдено і вбитого офіцера російського.

5/10. Вчора майже цілий день спав. Нині в Szolywa [Сваляві] маю Bereitschaft [варту] з цілою компанією. Вісти, що Ужок і Верецьки вже в наших руках, зате Kürösmezö [Ясіню] Москалі мали перейти. Вчора післав я Юлькові квіти на пенсію за вересень і жовтень і 50 корон для тітки. Вони всі у Відні, не знаю лиш, де обертається бідна моя Зося і Ромко. І знов marschbereit [готові до маршу], знову десь кине мене доля у світ. Від'їзд залізницею ввечері о год 8 до Volocz [Воловця] zur Verstärkung der Truppen [для підкріплення війська]. До Volocz [Воловця] не доїхали з причини небезпеки

(перед потягом ішов патруль), лиш висіли перед Wolocz [Волвцем] і дійшли до нього о 2 ½ ранку.

6/10. День перед тим був тут великий Gefecht [бій]: парканни поламано, в домах пусто, вулиці засипані гільзами. Сліди знищення від гармат, вночі прийшли і наші гармати. Комедант усього Obstlt Spauber [підполковник Шпаубер]. Всі пішли в 3-х колонах до битви, наш батальйон дістав zur Sicherung [охороняти кордон] у Wolocz [Воловці]. Я сиджу з цугом [ешелоном] на горі на Feldwach [польовій варті] і гріюся: сонце осіннє чудесно гріє, а переді мною війська марширують до бою. За горами – Галичина, так мені за нею тужно, так сумно, що кожної хвилини хотів би вже там бути. Що діється в моїй вітчизні, що у Львові, що робить моя Зося? Вчора послав я зі Szolyva [Сваляви] для Зосі на руки Юлька як депозит 300 корон, коби їх якнайскоріше дістала. Гріюся на сонці, гармати гудуть, марширує військо, бачив я нині полонених козаків, бачив людей, що з голоду і зимна дістали холеру та в'ються по землі, та пізнав цілу геєнну війни. Годді не закликати з Бертою Suttner [Зуттнер]²⁷⁴: Waffen nieder [скласти зброю]! Десь щезла нараз ціла культура, якою людськість так чваниться, а виліз чоловік-звіря. А може воно так і треба, щоби від часу до часу виладовувалися людські пристрасти та робили місце вищим інстинктам. Не маю часописів, не знаю, що діється у світі, який перебіг війни, товчуся день і ніч по горах, болотах, усяких дірах, але надія на ліпшу будучність не опускає мене. Дай Боже, щоб так було!

7/10. Нині ночував як Feldwachkommandant [командир польової варті] на горі під шатром і змерз страшенно, бо цілу ніч лляв дощ, а рано – сніг. Гори, особливо Стіг (1679 м) вже покриті снігом. Щастя, що маю sweater [светр] на собі. Вчора до пізнього вечора гриміли гармати коло Verecke [Нижніх Воріт], нині потягли десь на Лавочне. Дай їм Боже щастя! Добрі товариші прислали мені з долини вечерю, чай і машинку спіритусову, а то інакше був би тут замерз. На вічну пам'ятку їх імена: Дрогомирецький, радник судовий з Коло-

миї, і Josef Maurer [Йозеф Маурер], фабрикант з Відня, дуже щирий товариш, батько 6 дітей – бідний, бо з ніким не годен порозумітися. Мушу колись відвідати його у Відні.

Сиджу під шатром (7 ранку) і списую свої уваги даліше. Наші жовніри, а буде це прикмета усіх простих людей, не мають ані сильної волі, ані Selbstbeherrschung [самовладання]. Йому не хочеться ані самому піти по їдженню, ані по сіно, а потім нарікає, що голодний і що йому зимно. Як має що з'їсти, хоча би це була Reserveportion [запасна порція], якої не вільно рушити, то він все зараз з'їсть, і не думає, що завтра буде голодувати. А потім краде і їсть, що попаде йому під руки, – і холера готова. І коли ми, офіцери, наражені на ті самі штрапаци [митарства], перебуваємо їх доволі легко, то у жовнірів половина мародерів тягнеться позаду і хорує, а до кожної служби треба їх силою гнати. На перший вистріл заблуканого російського патруля йде все врозтіч, кидає торністри, збрую, а навіть чоботи.

А мої особисті враження. Коли перший раз почув я стріли і пішов у Schwarmlinie [лінію вогню], то огорнув мене рід неспокою – перше я його не мав і є досить спокійний, бо неприятель стріляє бездимним порохом з усіх сторін, не видно де і звідки. Найтяжчу хвилю пережив я вночі на Hauptposten [головному пості] коло Поляни, коли наша кавалерія урядила на нас через похибку атаку, а на дорозі був лиш я і Дрогомирецький, і коли кулі свиснули нам над вухом, та рано, коли Москалі на наш Hauptposten [головний пост] нечаянно напали. Але в Gefecht'i [в бою], де декуюся [уникаю небезпеки], я вже спокійний, і дивна річ, інтересують мене дрібниці: кулі свищать, а я в лісі оглядаю підпеньки і жалую, що нема старого Злотницького.

8/10. Ніч переспав у Volocz [Воловці]: сніг, температура + 4°C, вночі прийшов відділ українських добровольців під проводом Волошина²⁷⁵. Хлопці виглядають добре – ідуть звідси на патрулі до Галичини. Obstlt Sparber [підполковник Шпарбер] робить нині Vormarsch [наступ] на Тухольку і Тухлю. Вті-

шився я, побачивши нечаянно на вулиці Волошина, думав, що дістану які вісти з краю, на жаль, він не знав нічого. Із Зо-сею бачився ще перед виїздом перед 31/8. Volosz [Воловець] сплюндровано і то через місцеве хлопство: як Москаль іде, то все втікає в ліс, а опісля краде, де попало. Містечко представляє сумний вид. Пообіді чути гримання канонів десь на границі Галичини.

9/10. Зарано Alarm – 4 год. Abmarsch [виступ] до Бескиду (границя). Сніг і зима в цілій повні. Серед сніговії зайшли чудовим серпантинном наверх Бескид-Pass'u [Бескидського перевалу], який маємо пильнувати. Sparber [Шпарбер] потягнув на Лавочне – проти Москалів. Сиджу перший раз в житті в підземній землянці й перемерз в ноги на качан.

10/10. Ніч перебули на висоті 1000 м. Серед глибокої зими краєвид чудесний, але зимно і мокро. Вісти щораз ліпші. Галичина перед нами, дасть Бог, викинемо Москаля. Коби скоро побачити своїх. Що там робить Зося?

11/10. Знов переспали ніч на Бескиді, сильний мороз. О 6 ранку марширує наша компанія до Лавочного, по 7 зайшли до Опірця, де застали повно війська й артилерії. Опісля поворот на Бескид.

12/10. Третя ніч серед дощу на Бескиді. Поки що я досить здоров. Вже тішився, що йдемо в Галичину, на жаль, нас завернули зі Опірця знов на гору, на дощ, зимно і нужду.

13/10. Четверта ніч на Бескиді серед безперервного дощу – нема вигляду на зміну. Чоловік готов тут у болоті зогнити. День і ніч тягнуть сюди війська і трен. Москаль є ще в Ялинковатім, коло Волосянки, але, здається, зроблять йому кінець, бо вже з трьох боків замкнений. Вчора ввечері бачив я двох наших студентів яко Kundschafter'ів [розвідників], перебраних за селян, – ходили оце під Сколе. Це справді патріоти, бо все один крок від російської шибениці. Кружать щораз ліпші, несправджені поки що, вісти: кажуть, що Москалі вже покинули Львів та його спалили. Коби це правда

та коби бодай Зосі нічого не сталося. Щораз більша огортає мене туга, ще більше тут, де чоловік сидить, як у в'язниці – бездільно, без світла. Вже місяць не читав часописів, від Волошина знаю, що «Діло» виходить у Відні, а у Львові «Kurjer Lwowski» і «Słowo Polskie» (натурально вшехлоляки – це русофіли, коби їм вже раз прийшов кінець, як нашим кацапам). Лиш з Відня дістаю часом картку від Юлька і Шлямів, і це одинока моя зв'язь зі світом. Юлько пише пару слів і то по-німецьки (!) – чи ж би боявся?? Маю жаль до нього, що не заопікувався Зосею і лишив її на долю і недолю судьби, та не хочу його критикувати, бо ж не знаю ближчих обставин, але жаль маю. Раз у раз ведуть туди полонених Москалів і хлопів москвофілів(!), що Москалям вказували дорогу(!) до Мункача [Мукачево]. Видно, як глибоко сягала кацапська агітація, і яке необережне було правительство і Поляки, що ту гидь проти нас попірало. Від нині підлягаємо оберштові Вітошинському, Militärkommando [військове командування] переноситься нині з Мункача [Мукачево] до Volocz [Воловця].

14/10. П'ята ніч на Бескиді, тунель перед нами вже отворений. Погода – чудовий схід сонця, мряки залягли долину, як ледове море, з якого вистають освічені верхи. В нашій підземній буді вогко і темно, низько, що годі стати. Сіно, на яким спимо, мокре – ревматизм готовий. Чоловік замінився в Troglodyta [троглодита], одинока мрія – дістатися до якої-небудь хати, щоби зігрітися і обмити, бо вже з 10 днів не розбираємося. Нині коло Тухлі має бути битва, коби лиш для нас щасливо випала. День чудовий, гріюся на вершку Бескида на сонці, й ліпше мені, мучить мене лиш моя стара недуга, а тут лікарства на це нема. Прийшли вісти, що Москалів під Перемишлем розбито, впало їх 40000, що опускають Львів, нищать його і грабують. Драбня²⁷⁶! В Ялинкуватім замаскували наші 300 козаків.

15/10. Шоста ніч на Бескиді: чудові ночі, чудовий ранок – такого Nebelmeer [моря туману] під нашими ногами, з яко-

го стріляють вгору рожево освітлені верхи гір, не бачив я, лиш один раз у Черногорі. Вчора по полудні в тунелі дві машини вдарились об себе. Двом людям відібрало ноги, нині перешкоди усунено. Наші патрулі вчора ховали трупів по лісах – лежали від посліднього бою, та вже їх обдерли гієни, при деяких навіть легітимації не було. Будуть фігурувати в списках як «verschollen» [зниклі безвісти], і ніхто з родини ніколи не довідається, що з ними сталося, і де їх могила. Для вічної пам'ятки легковаження людського життя зазначу те, що при наших батальйонах нема ні лікаря, ні санітарної помочі – ранений в карпатських горах мусить згинути без помочі. Так десь згинув в лісі коло Тіхи [Тихого] наш фельдфебель Свистун, так згинуло наших кілька людей при нападі 9/10. «Verschollen» [зниклі безвісти]!!

По лісах повно російської шрапнелі, переважно Versager'in [небоездатної], повторюється історія з японської війни, де російська шрапнель була наповнена піском. За хвилину маршируємо до Тухлі (8 ранку). Чудовий весняний день. Лавочне (станція) – одна руїна московської руки. Через Славське прийшли ми до Тухлі о 4 ½ вечора.

16/10. Спав прецінь раз під дахом. Знов сумний день, 4 людей вмерло на холеру, між ними – один офіцер від мадярського ландштурму [військової частини, що складається з військ нижчої якості], лишив жінку і дітей у Дебрецені. На нашу компанію, яка одинока стоїть у Тухлі, впав обов'язок їх поховати. От доля ландштурміста! Офіцер називався Fekete Lajos [Фекете Лайош]. Тутешній парох, що їх ховав, Українець, під впливом останніх подій втратив енергію і ходить, як бездушний манекен. Якою антитезою являються наші «кундшафтери» – ученики і хлопці Українці, що, ризикуючи смертю, передираються через ряди московські з екразитом²⁷⁷, поперебирані за мужиків, щоби нищити Москалям поворотні дороги! Пізнав я їх вчора багато, бачив їх коменданта д-ра Бірецького (він тепер Fähnrich²⁷⁸) і оберлейтенанта [старшого лейтенанта] Устияновича. Нинішній день

чудово гарний, коби не війна – тут так гарно, спокійно, лиш понищені обійстя і спалений двірець пригадують, що і наші гори обхопила трагедія війни.

17/10. Сидимо далше в Тухлі. Після вістей, Москаля вчора побито під Синевідськом і женуть його під Стрий. За хвилю маршируємо до Сколе. Вимарширували о 12 ½ з Тухлі, йшли через Зелем'янку, Гребенів, Демню²⁷⁹ до Сколе (о 5 вечора). Чудова долина Опору, прегарна дорога над Орявою до Verecke [Нижніх Воріт], але всюди сліди знищення, двірець у Гребенові спалений, вагони поперевертані, гарна палата баронів Гредлів на Демні спалена. Всюди сліди грабежу й варварства. Холера грасує далше серед наших людей. Нині минає два місяці, як я виїхав з дому. Що там діється? Чи правда, що Москалів вже у Львові нема? Що там робить моя Зося, сама одна серед чужих і ворогів? Може її Бог охоронить від усього злого. Як Юлько мені писав, що всі знайомі є у Відні, навіть Копачі. Втікаючи люди загубилися. Федакова, втікаючи з Ворохти, загубила десь Галю і Олю, також і він десь загубився. Камерлінгова утворила пансіон для галицьких дівчат у Відні – Юлько вчить там також.

18/10. Неділя. Сколе. Тут є вже львівське Militärkommando [військове командування]: нині має прийти наш цілий батальйон – не знати на що. Може знов підемо до Gefecht'у [бою]. Само Сколе дуже гарне симпатичне містечко.

19/10. Вчора приїхала решта нашого батальйону з капітаном і відійшла до Крушельниці zur Sicherung [охороняти кордон], бо неприятелі є ще коло Модрича, на полудне від Дрогобича. Взагалі йде добре, тільки в Militärkommando [військовому командуванні] брак, здається, плану й одноцільності. Ті панове сидять собі вигідно в Restaurant-Wagen [вагонах-ресторанах], мають знамените удержання, а інші офіцери і Mannschaft [команда] ані їм в голові. Всі змагання капітана, щоби дістав лікаря, не довели до нічого, а Oberstabsarzt Rittigstein [головний лікар штабу] (мій знайомий) викрутився сіном. Oberauditor'ом [військовим генеральним прокуро-

ром] є тут (Вешатель!) звісний д-р Stanisław Zagórski [Станіслав Загурський], експрокуратор зі Львова і адвокат, знаний зі своїх «делок». Вчора засудив(!) 11 хлопців з Синевідська за шпіонаж на смерть. У Сколе життя починає вертати до нормального трибу – всюди знищення, фортепіани порубані сокирою. Коби тільки Львів обійшовся без знущання, і коби якнайскорше вигнали звідтам варварів. Коби я вже дістав вістку від Зосі й коби я знав, що вона безпечна і заосмотрена, то вже б я якось ту біду перебув. Нині стрінув я тут Кордубу з Підгаєць, яко Zugsführer'a [командира взводу] при ландштурмі і о. Громницького з Золочева з родиною. Стрий взяли вчора наші війська. В нашій мешканні пострілив один жовнір Offiziersdiener'a [ординарця] від Дрогомирецького, на щастя, не дуже небезпечно.

20/10. Чудовий, майже весняний, сонячний день. Наша компанія і ми два сидимо далше в Сколе на Etappendienst'i [етапній службі]. Стрий вже наш.

21/10. Приділений до BahnStationskommando [командування військовослужбовців залізничної станції] у Сколе. Сиджу в Синевідську і пильную експедицій транспортів – ввечері вертаю до Сколе. Виладовував у Синевідську всякі транспортти з капітаном Ollinger'ом [Оллінгером] до 8 вечора, а коли вернув до Сколе, не застав вже компанії, бо відмарширувала до Синевідська. Вночі о 12 ½ год приїхав і я форшпаном до Синевідська. У Синевідську стрінув я Терлецького з Дрогобича – не знав також, де діється його жінка.

22/10. Abmarsch [вирушили] о 7 ранку до Ямельниці до батальйону понад потік Зденний: чути коло Дрогобича гук канон. З Ямельниці відійшла наша компанія на захід до Підгородець, бо ситуація коло Східниці дуже непевна, – здається, наші цофнулися. Тут були в дворі у пп. Агопсовичів. Наші стріляли в козацький патруль.

23/10. Сиділи в Підгородцях, раз в лісі, раз у дворі, окружені Feldwach'ами [польовими вартами], непокоєні раз у раз

козацькими патрулями, які, однак, за одною сальвою втікають. Цілий день десь далеко битва, від полудня – нова битва близько коло Кропивника, наразі не знати, з яким вислідом. Ми знов лиш самі два (я і Дрогомирецький), користуємо з гостини пп. Агопсовичів. Коби лиш вночі нас не непокоєно. Село українське, мешканці нам дуже прихильні, самі йдуть охотно по патрулях і приносять потрібні вісти.

24/10. О 3 ½ розказ марширувати з батальйоном проти неприятеля (Кропивник – Східниця), т. є. до битви. Коби Бог дав щастя щасливо повернути. Що там робить моя бідна Зося? Цілий день уганяли ми по верхах в напрямі Угрича [Урича] і Східниці, марш з батальйоном до Ямельниці й Синевідська Вижного, серед болота і дощу до 6 вечора. Ситуація на нашім терені погіршилася, Стрий впав у руки Москалів, в Синевідську повно війська і гармати. Ми належимо тепер до 56 Inf. Truppen-Division [піхотної дивізії] і 129 бригади. З Militärkommando [військового командування] виходять щораз то суперечніші розкази. Видно, брак там голов. Кашляю від довшого часу.

25/10. Сиджу в Синевідську. Нині неділя, поки що трохи відпочиваю, тут багато війська і канон, ладиться дефензива. О 10 ранку алярм, марш до Труханова, наша компанія на гору Ключ (927 м.) zur Sicherung [на варту], щоби ворог не дістався до Сколе. Ніч у лісі: тут маємо бути до 3 ранку, а опісля йти до Сколе і Козьової.

26/10. Відмарширували по непереспаній ночі в лісі о 3 ранку з Ключа верхами, горами, болотом, без їдження до Сколе о 7 ¼ ранку. Тут нас не хочуть пустити дальше. Щораз більше бачу, що пани з Militärkommando [військового командування] дбають лиш про себе, а про військо, що з ніг летить, нічого. Щодо ведення війни – ідіотизм за ідіотизмом. Цілий день я був зайнятий фасунками, які наша компанія мала відвезти форшпанами для військ на Грабнику і Попцьовім, де ніяка фіра не виїде. Новий доказ того, що я вище сказав. На щастя, ввечері стріли наш батальйон, розділили між людь-

ми фасунки і коло 8 вечора пішли дорогою страшною, де в болоті стрягли по коліна, і до того дуже стрімкою на гору Побук, яку маємо боронити. Прийшли тут коло 2-ї вночі: люди гонять останками, ми також, а панички з General-штабу [головного штабу] розбиваються автомобілями і про людей не дбають.

27/10. Полежали на вогкій землі зо дві години вночі, а тепер лежимо в Schwarmlinie [в лінії вогню] від 6 ранку. Чути від ранку стріли, доки то буде – не знати. Коло 8 зачали Москалі стріляти до уланських патрулів, коло 10 дали на нас 8 сальв з машинових карабінів – це було страшне, паніка, утеча. Ми з Дрогомирецьким припровадили на Демню [південна околиця Сколе] часть батальйону, де решта, де капітан і офіцери – наразі не знати. Ледве прийшли, дістали ми недобитки з 226-го батальйону, що був разом з нами, і казали нам під проводом старого Oblta [старшого лейтенанта] Продана іти як Strassesicherungstruppe [як батальйон вуличної охорони] від Козьової до Тухольки.

28/10. Зараз вчора помарширували зі Сколе і заночували в Святославі, бо далше не мали сил іти. Рано пішли далше і цілий день перебули на уставлюванні варт на просторі Козьова – Тухолька. Самі зістали в Оряві, де парохом є о. Лучаковський і де мешкає о. Громницький.

29/10. Нині відпочиваємо в Оряві: надворі сонце гріє, якась надія вступає в душу, бо і ліпші відомости приходять. Коли то правда, що Москалі цофаються, що на Львів коло Городка і Комарна тягнуть наші й пруські війська, то може цю бідну Галичину висвободять вкінці, і може я бездомний вернуся домів і відпитаю Зосю. Страшна та війна для нашої Галичини – де перейшов Москаль, а ще гірше Маляр – там сама руїна, на один донос про москвофільство арештовують і вішають людей десятками. Найбільші гроші поробили на війні Маляри: такої аrogантської бранжі й шовіністичної нема хіба другої на світі.

30/10. Сидимо дальше в Оряві й відпочиваємо. Дощ. Може прецінь лишуть нас на Etappendienst'i [етапній службі]. Помалу стягаються недобитки з нашого батальйону. Капітана нема, здається обняв команду над якоюсь Gefechtsgruppe [бойовою групою], бракує також 3 офіцерів. Нині через Оряву до Сколе марширує ландштурм з Лінцу, але цей озброєний в Мавзери [пістолети] – не так, як наші діди в Верндлі [гвинтівки]. Тут арештував я фельдфебеля з Лінцу, що у бідної хати забрав 3 дітям послідню телицю і дав їм посвідку реквізиції (до того не мав права) олівцем на карточці з поту(!).

31/10. Сидимо дальше в Оряві. Вчора прийшли знову кілька недобитків з нашого батальйону: по розбитті батальйону забрав капітан Tischer [Тішер] компанію недобитків, прилучив до Gefechtsgruppe [бойової групи], над якою обняв на Побуку команду, і лежали в Schwarmlinie [на лінії вогню] до 4 вечора. Москалі палили на них дальше з машинових карабінів, а вкінці розбили гранатами, так що і решта недобитків з нашого батальйону розбрелася. Таке-то воювання ландштурмом проти правильних, знаменито уоружених, військ. І цьому треба приписати багато невдач. Наші зайняли Стрий і лишили там для оборони 219-й батальйон ландштурму. Москалі його розбили і знов зайняли Стрий. 3 офіцерів лишилося лиш 3, інші погинули, мав загинути суддя Дзерович, проф. Ключник з Бережан і другі (от як Кацап вернув до Львова як «преподаватель гімназії»). Коби вже раз та війна скінчилася, при добрім проводі можемо ще побідити. Дай Боже, щоби я щасливо повернув домів і всіх своїх застав здорових. Так мені вже тужно, хотів би'м хоч на хвилю найтися вдома, коби я бодай знав, де моя Зося обертається, і що є безпечна, і не терпить біди, тоді був би я спокійніший. А тут відтятий від світу, без пошти журюся без кінця. Не знаю, що робить наша армія, чи вже зближається під Львів, чи є надія на його відібрання: як його тепер не відберуть, то війна скінчиться для нас катастрофою. Не дай цього, Го-

споди! З 219-го батальйону мав згинутися також Сірецький²⁸⁰, директор нашого театру.

1/11. На небі вже падолист, і війна триває вже четвертий місяць, і не видно їй кінця. Коли це правда, що вчора вечері ми чули, що Москалі цофнулися під Стрий, чи навіть поза Стрий, а коло Львова їх розбили, то це була би добра прогноза! Коби! Бо вже завеликі страти і завелика руїна в нашій бідній Галичині. А поки що користуємо з гостинности о. Лучаківського і Громницького. Є тут Оленка Лучаковська – її мама і сестра також десь пропали у Львові.

2/11. Орява. Задушний день. Кілько-то прибуло нових душ, яким нині заспівають «Вічная пам'ять».

3/11. Орява. Щораз мені сумніше, нема надії на зміну і викинення Москалів. Вчора читав я «Neue Freie Presse» [«Нову вільну пресу»] з 29/10 – наші з-під Варшави разом з Німцями цофнулися, і як це гарно сказано, zur neuen Gruppierung [до нового формування батальйонів]. Коли тому буде кінець? Нині вже 2 місяці Львів є під Москалем, і знов там є Gigantenkampf [величезна битва]. Два місяці не маю ніякої відомости від Зосі, де вона обертається, чи не терпить голоду та холоду? Бідна вона! Коби бодай була при своїх, то я ще був би спокійніший про неї. А так всі свої та чужі її покинули. Копач радив лишитися, а сам втік до Відня! Гарно!... Війна – то страшна річ, воля і амбіція кількох одиниць нищить всі зв'язи людські, родинні, нищить життя безконечного числа людей. Що є культура? Бліхтр [мішура, блискітки], а під сподом виступає Raubtier [хижий звір], і це не лиш у простих людей, але і у вищих. Такого цинізму, як у деяких старшин, що на перший донос вішають людей, не припускав я ніколи. Галичина – це руїна на довгі літа. Бідний наш народ! А хто заробить мільйони? Жиди і Мадяри!!!

4/11. Орява. Ми ще тут сидимо. Може вже лишимося на Etappendienst'i [етапний службі]. Дав би Бог, бо ні ми, ані наші люди до Gefecht'u [бою] не надаються вже. Наш капітан

діждався вкінці майорства, коби лиш до нас не вернув. Це золотий чоловік, але Streber [Штребер] денервує всіх і вся і рад би батальйоном пописатися, а тут не іде, бо на перший постріл все тікає. За це парадний є наш Oblt [старший лейтенант] Продан: він має 60 літ, опитний чоловік, має життєвий досвід, тож старається здалека триматися від наших командирів, декується [уникає небезпеки] і добре йому з тим, і нам. Нині на цілій лінії Vorstoss [атака]. Вчора наші українські добровольці пописалися знову дуже гарно, цілу російську батарею скинули до ріки – всі за це мають дістати срібні хрести, а їх комендант (Коссак!) золотий. Чудові осінні дні тепер – якась надія вступає в мою душу, що все іще на добре обернеться. Коби лиш Львів достався назад у наші руки без великих страт і знищення. Що там моя бідна Зося робить? Коби якнайскорше дістати від неї звістку, що здорова і не наражена на ніякі невігоди, голод і холод.

Я тут нічого їй не можу допомогти, тому здаю судьбу її і свою власну в руки Всевишнього! Gottes Wege sind nicht unsere Wege [Господні дороги – не наші дороги], – як казав Спіноза, – Бог знає, що робить, куди світ веде, а чоловік мусять вірити, що все, що він робить, добре є. І серед усяких злиднів дотеперішнього життя я це на собі ствердив нераз. Чи скоро сповниться пророцтво Боболі²⁸¹, що на болотах пінських рішиться доля людськості серед боротьби всіх народів світу? Бо вже і Турки тягнуть у бій, і Японці, і Індуси! Чи наша Україна діжде ще ліпшої долі?

5/11. Сидимо дальше в Оряві. Шанси наші стоять, як вість несе, ліпше. Вже і трен рушився з місця і непроглядний ланцюг возів тягнеться з Тухольки через Оряву вперед. Стрий, здається, вже вільний.

6/11. Сидимо ще в Оряві, але ймовірно вскорі підемо дальше. Щось знов зіпсувалося, бо з полудня трен вертає до Тухольки. Надворі зимно (0°).

7/11. Орява. Поки що повнимо дальше Sicherungsdienst [службу охорони] на дорозі Тухолька–Козьова, але як довго

це буде? Може нас старих знов кинуть на російські Maschinengewehr'и [кулемети] як Kanonenfutter [гарматне м'ясо]? Австрія витягає всі свої сили: вже поновно асентерує [набирає до війська] людей до 36 року життя, що дотепер були «waffenunfähig» [непридатні до війська]. О 12 в полудне прийшов наказ марширувати до Завадки, знов zur Sicherung [на варту]. Боюся, чи це знов не Rückzug [відступ] цілого нашого війська. Боже, коли це все скінчиться! Чи побачимо наш край вільний, чи побачу Львів, мою Зосю найдорожчу, все, що мені миле? Най буде воля Господня!

8/11. Переночували в Кривім на лісничівці, а о 5 ранку відмарширували на згір'я, südlich von Zawadka, zum Sicherungsdienst [на південь від Завадки на службу безпеки] якогось там Rückzug'у [відступу]. Коби був спокій, бо вчора весь день сильно горіло в напрямі Турки. Нині неділя і св. Димитрія, а ми сидимо на горі серед зимна і вичікуємо, що далше буде. Вже сніг паде, здається, зима скоро нас захопить. Від полудня до вечора гуділи гармати, щораз ближче до нас, певно крили наш Rückzug [відступ]. Що буде далше?!

9/11. Ночували під цельтом [в наметі], вночі дощ, рано мокро, хмарно. Щораз сумніші вісти про загальний Rückzug [відступ] наших військ. Що з того буде? Виглядає ніби наша справа пропала – finis [кінець].

10/11. Ще одна ніч в горах, на щастя, в хаті. Офіцерів брак, я обняв провізорично команду 4 компанії. Трен наш Бог знає де, дороги лихі, люди не мають що їсти, зима перед нами. Від ранку чути гук канон дуже сильний. Щораз мені тужніше за домом, за своїми, за своїм заняттям, за Зо-сею. Щораз частіше сниться мені дім і буджуся серед гуку гармат, серед страшної дійсности. Відірваний від всього, що мені найдорожче, несвідомий того, що діється з моїми, скитаюся бездомний без даху над головою по вертепах Карпат, серед чужих мені людей, без вигляду на щасливий кінець. Противно є щораз гірше. Коби хоч раз іще побачити своїх в щасті та здоров'ї. Наші війська звільнили не лише Стрий, але

і Сколе, чи не шкода тих величезних втрат з нашого боку, щоби все робити лиш Rückzug і Rückzug [відступ і відступ]!

11/11. Знов сидимо далі на горі коло Завадки – мокро, мряка, зимно. Наша 1-ша бригада є в Rückzug'у [відступі] на Угорщину. Чоловік тиняється по дворі на дощі, по курних хатах, а користи з того нема. Я щораз більше здегустований, прибитий і сумний, без вигляду, щоби я ще побачив своє добро, своє окруження, мою дорогу подругу, моє milieu [товариство]! Сумно! А тут гудять канони день і ніч.

12/11. Вночі дістали ми наказ марширувати до Мохнатого. Марширували дорогою серед дощу та вітру і прийшли до Мохнатого о 12 в полудне. Чистий Leichenzug [похоронний хід]! У Мохнатім довідалися ми, що причиною Rückzug'у [відступу] є те, що 4-й Corps [корпус] кинули на Сербію, аби з нею покінчити, що ситуація взагалі корисна, що Москаль всюди розбитий, а тут треба лиш невеликої Sicherung [охорони]. Справа рішиться коло Варшави і Львова. А тим часом ми бездомні сидимо в Івашківцях на границі Угорщини, куди далше завтра підемо далеко від Москаля, і потішаюся, як Плошовський²⁸², тим, що чіпаюся слабій надії, що ліпше стане для нас.

13/11. Маршируємо далше о 10 ранку до Латорки на Угорщині, цілу ніч падав сніг. З Латорки помарширували на ніч до Alsö-Verecke [Нижніх Верецьок, тепер – Нижні Ворота]. Завтра маємо іти до Volocz [Воловця], де нас мають наново «ausrüsten» [озброїти]. Ще готові зробити з нас Kampftruppen [бойові частини]! Попадаю у щораз більшу апатію і зневіру, щоби наша справа побідила. Переходили ми нині через Бескид серед гарного зимового краєвиду, так що ж? Цей краєвид зіпсований шанцями, які на гвалт викопують.

14/11. О год 8 ранку маршируємо до Volocz [Воловця], маємо дістати Manlicher'и [карабіни], а що далше? Бог знає! Наразі з Volocz [Воловця] пішли на квартири до сусіднього села Talamas [Таламаш, північна околиця с. Гукливий].

15/11. Неділя. Мороз, зараз маршируємо до Volocz [Воловця], де люди мають бути наново уоружені. Нині написав я лист до Зосі за посередництвом Червоного Хреста, може бідачка прецінь дістане відомість про мене і подасть відомість про себе. Боже! Коби це сталося! Коби ми не потребували на старість знов перетворюватися в Gefechtstruppe [бойову групу]!

16/11. Четвертий місяць моєї воєнної кар'єри зачав я нині. І на крок не поступили ми вперед, але противно з-під Стрия цофнулися знов поза гори на Угорщину. Вчора дістали люди Manlicher'и [карабіни]. Чи ті пани з автомобілів думають, що коли старим людям дали ліпші карабіни, то ситуація поліпшиться? Не вимінять ніхто старих знищених сил людських через це на молоді! Ми маємо тримати Бескид перед ворогом, що заляв цілу Галичину, що обложив Перемишль пораз другий і Краків, що Німців відпер до границі королівства й іде далше вперед! Сумні рефлексії про будучність огортають мою душу! Чи побачу я ще свій край, свою родину і мою дорогу Зосю, коли?! Я вже старий, труди тяжкі, нас все пхають вперед. А тим часом найбезпечніші постерунки, найвигіднішу службу обняли при війську Мадяри і Жиди. У мене не було ніколи і нема ненависти до нікого, але коли бачу поступування начальних властей і Мадярів, будиться мимохіть і відроза, і обурення. Готова прийти страшна Немезіс дієва, але Галичина на тім вийде найгірше. Нині в Воловці стрінув я Галущинського – він є референтом українських добровольців при штабі. Казав мені, що Волошин дістав відпустку на 2 місяці, бо хворий на груди, а опісля приділений до Loco-Dienst [локомотивної служби].

17/11. О 7 ранку маршируємо до Volocz [Воловця] по фасунки, а звідси – до Felsö-Verecke [Верхніх Воріт]. Uzsok [Ужок] впав, здається, знов, і ми підемо до Gefecht'у [бою]. Прийшли ми до F. Vereske [Верхніх Воріт] – вночі прийшов приказ марширувати рано до злощасного Zbun'у [Збинова], де ми вже були, для рятування ситуації.

18/11. О год 7 ранку маршируємо до Zbun [Збинова], а звідси на ніч пішли до села Сербовець [Щербовець, Воловецький р-н] під Пікуєм. Ту саму дорогу перейшли ми вже раз перед двома місяцями і завтра знов підемо на нашу давню позицію до Ticha [Тихого] до Gefecht'у [бою]. Боже, коли то все скінчиться і коли настане мир на світі? Чи я побачу своїх живих і здорових? В Сербівці [Щербівці] ночуємо у тамошнього греко-католицького пароха Мадяра (Simsa Andor [Сімса Андор] зветься).

19/11. Надворі сильний мороз, а ми мусимо іти серед студени через верхи в напрямі Ужоку, імовірно до Gefecht'у [бою]. Боже! Хорони нас і мене! Що там робить моя бідна Зося? Прийшли до злощасної Kis-Rostoka [Малої Розтоки] о год 1 ½ і чекаємо, що буде дальше – Москалів всюди повно.

Комендант бригади Obstlt Guillaume [старший лейтенант Гійом], я веду 4-ту компанію 220-го батальйону, 2-га моя компанія під проводом Дрогомирецького відійшла до Букоч [Буковця] до робіт. Сидимо зі старим оберлейтенантом Проданом, вже в ситуації не орієнтується нічого – в корчмі, надворі зимно, сніг, мокро. Звідси вернули.

20/11. Ночували в Kiczerna [Кічерному], о 6 ранку Abmarsch [йдемо] до Gefecht'у [бою] до Ticha [Тихого]. Gefecht [бій]. Під натиском машинових куль повтікали наші люди «щасливо». Прийшов по тому розказ іти als Arbeiterabteilung [бригаді робітників] до Букоч [Буковця], вночі о 1 ½ прийшов наказ іти 21/11 знов до Gefecht'у [бою] як резерв. Мадяри не мають жодного милосердя над нашими людьми.

21/11. Вчора один Gefecht [бій], нині ідемо до другого. О 5 Stellung [розташувалися] у Ростоці коло церкви, опісля – як резерв на Кічерці. Тут стояли ми до 3 обстрілювані густо шрапнелями – вийшли з Божою поміччю щасливо, опісля Rückzug [відступ]. Війна – то варварство, канони – це гріх супроти Господа Бога. Такий був св. Михаїл нині. Зимно, мороз, сніг: може зі 100 разів лежав я нині в снігу.

Австро-угорські вояки в Карпатах. 1914-1915. Австрійська національна бібліотека.

22/11. О 6 ранку ідемо з Kicsern'и [Кічерного] до Букоч [Буковця] копати шанці. Чудова околиця, снігом покриті величаві гори, прекрасна погода, але чути гук канонів коло Тіхи [Тихого], і це нагадує страшну катастрофу, яку тепер переходимо. Нарешті дістав я картку від Зосі з Тернополя: якою дорогою це прийшло – не знаю, але бодай добре, що я вже дістав від неї якусь позитивну відомість. Картка датована з 4/11 прийшла via Мункач-Volocz [через Мукачєво-Воловець]. Два послідні дні були дуже тяжкі, але з поміччю Бога щасливо їх перебув. Свист куль і шрапнелів – це музика, яка чоловіка денервує, деморалізує, бо він чує свою безсильність проти сліпого случаю, тут лиш опіка Божа рятує чоловіка. І за це треба Йому бути вдячним.

23/11. Нині маємо трохи відпочинку, справді сильний мороз, копаємо шанці, але люди це радо роблять – волять це, як іти в огонь. Ми, однак, сидимо тут на непевнім, не знаємо, яка ситуація довкола нас, бо не маємо ніякої відомости з нікуди. Вчора наша I компанія, що відійшла ще 19/11, зайшла аж під Havasköz [Люту] під проводом Когута і стрінулася з Москалями, щасливо вернула до нас. Люди 3 дні нічого не їли. Нині наша славна армія почала з Ростока Rückzug [відступ], наші шанці мають цей Rückzug [відступ] декувати.

24/11. Вчора прийшли вісти, що Москалі опустили Ticha [Тихий] і Huszna [Гусний], здається, пішли далі на Uszok [Уж-ок] до Унгвару [Ужгороду]. Наша дорога вільна тож, Haupttruppe Obstlt Guillaume [головна група обер-лейтенанта Гійома], що вчора тут цофнулася, вертає назад до Nagy-Ростока [Великого Ростока]. Ми зістали дальше до робіт фортифікаційних. Чудовий зимовий день, надворі погода, небо синє, гори (Пікуй і Зелемин) покриті снігом на тлі неба рисуються прегарно надворі, немов Великдень, а люди б'ються і ріжуться, як звірі. Коли буде цій війні кінець – Бог один знає. Нині трохи спокою, тож списую свої враження. Багато я видів у цій війні й бачу, що найгірший і найдикіший народ – це Мадяри. Наших людей трактують як худобу (Bagage [річ], Komitadschi [комітаджі]), вночі малярські бандити байонетами [багнетами] з квартир викидають наш ландштурм на двір і мороз і забирають їм місце. Наших старих схорованих жовнірів пхають день у день на найгірші позиції, а своїх лишвають, а коли наші цофаються, закидають їм Feigheit [боягузтво].

У Галичині грабують, як азіати, забирали на заріз тільки корови, сіно забирали людям задармо і грозили ще карабінами. В Тухольці ходили вночі по хатах і домагалися грошей від людей. З галицького боку всі села попалені, щоби Москалям відтяти поворот. Старий Oblt Prodan [обер-лейтенант Продан] показався в Gefecht'i [бою] дуже відважний, але змучений штрапацами [перевтомою] відійшов хворий, так що 21/11 ми були приділені до кап. Унчовського з 35-го ланд-

штурму (також *superarbitrowany* [дуже справедливий] хворий чоловік). Тепер комендантом є поки що Дрогомирецький. І ще одно: офіцери Чехи, Німці, а в часті і Поляки, усуваються, де лиш можуть, від небезпечної служби. При цілім батальйоні, що має 5 компаній, лишилося нас 5 (Поляк Дрогомирецький, Чех Кучера, я, Українець Когут і Поляк Кульма при останку 226-го батальйону). Наш ех-адютант *Winnicki* [Вінницький] декується, де може. Наш доктор *Madjar Lehotay* [Леготай] першокласний *Feigling* [боягуз]: *Hilfsplatz* [місце медичної допомоги] робить за 6 км від *Gefecht'у* [бою], а за цей час люди ранені можуть на горах, морозі й снігу серед лісу вмерти. Але він Мадяр, що дбає про свої вигоди, а наші люди – Українці. Мається враження, що команда з огляду на те, що Галичину взяли Москалі, хоче жовніврів-Українців вигубити дотла серед цих гір і небезпек.

26/11. Дальше копаємо шанці в Букоч [Буковці]. Під вечір було видно пукаючі шрапнелі в Ростоці.

27/11. О 6 ранку ідемо до *Felsö-Verecke* [Верхніх Воріт]. Чудовий теплий день. Марширували ми цілий день.

28/11. Рано ідемо на гору *Korna* [Корна] (882 м) – не знати пощо? Може знову до *Gefecht'у* [бою]. Через *Timsor* [Лаззи, Воловецький р-н] вийшли ми на Корну, тут прийшли ми як резерв під команду майора Бухмана, який нам в імени екс. Гофмана висказав *Misstrauen* [підозру], що в посліднім *Gefecht'i* [бою] наш батальйон *hat versagt* [не впорався із завданням] (що є малярською брехнею!!). Тут маємо будувати *Unterkunft* [казарму] і сидіти, доки нас Москаль не викине. Гарна перспектива! Несподівано стрінув я Броня Левицького з Варшави: від Ченстохови прийшов пішки. Нині він вже фельдфебелем при 22-ім батальйоні ландштурму. Був дуже сердечний – що то війна може! Цілий день страшна канонада коло Лавочного і Латорки. Під вечір наші підпалили на галицькім боці Вижлів. Страшні речі діються на тій війні – людей викидають з хат на мороз, а їх хати палять!! Нині ночуємо в *Timsor* [Лаззах].

29/11. Рано вийшли ми знов на Корну (неділя 6 ½ ранку) будувати хати. Наразі нема зміни, ночуємо в Timsor [Лазак].

30/11. Рано знов на Корну. По дорозі змінено розказ і наш батальйон обсадив гору наліво від Корни (837–834 м) з Schützengraben'ами [захисними окопами] і т. д. Неприятель перед нами – це місце маємо тримати bis zum letzten Mann [до останнього чоловіка], хоча би ми мали зістати тут і 2 місяці. Коменданта Продана поки що нема – найстарший polens volens [волею-неволею] я обняв команду. Пародія війни, на жаль, дуже сумна! Коби до завтра був спокій!

1/12. Ніч перебули ми в земній хаті на горі. На місце Продана обняв команду молодий Oblt Lachnit [обер-лейтенант Лахніт]. Нині від рана працюємо над помещенням компаній, всюди довкола чути канони [гармати] і Maschinengewehr [кулемети]. Сумно зачався новий місяць. Коби лиш впав великий сніг, та були би ми тут безпечніші. Нині післав я знов лист до Зосі (через Камерлінгову). Квіт на пенсію і 290 корон для Зосі (на руки Юлька).

2/12. Ніч перебули ми в землянці, як вчора. Боже, зми-лосердися над нами! Нині 66 рік панування цісаря – з цієї причини батальйон мав торжественне Aufstellung [шикування], і я в заступстві коменданта мав промову до людей. Гарний день, чути слабкий гук канон, далеко на горі видно якесь військо, здається Москалі.

3/12. Ніч перебули, як вчора. Спокій, чудовий день, копаємо даліше шанці.

4/12. Введення, свято, а ми знову ночуємо на горі. Вночі о 4 Übungsalarm [навчальна тривога] – від рана довкола грають канони. Коби лиш нам дали спокій!

Ситуація така: є тут нас 4 компанії 220-го і недобитки 226-го батальйону ландштурму: з того стало 2 компанії лежать в Schwarmlinie [на лінії вогню] по 24 години, а 2 – в Bereitschaft [бойовій готовності], а перед нами ½ компанії як Hauptposten [основний пост]. Наш Abschnitt [ділянка] на горі

обіймає майже 2 км, вночі поступово офіцери все візитують. Така інспекція о 12 або 3 ночі, де чоловік іде горою сам і є Бог знає на що наражений, є доволі unheimlich [мото-рошна]. І так можемо тут зимувати, оскільки Москаль дасть. Чоловік звільна стає машиною – час, що пробув серед своїх вдома в правильних відносинах, видається як давній гарний сон. Чи він верне ще, коли і чи я побачу своїх, чи зійдуся здоровий з моєю дорогою подругою? Може Бог милосердний дасть! Сниться мені часто Зося, мої учениці, дім і буджуся знов серед сумної дійсности. Від дівчат з Відня і від Юлька маю часто відомости – це одиноке [в'яже] з дорогим гарним моїм світом. Лиш від цеї, що мені найдорожча, не маю, окрім одної картки, ніякої відомости. Щоби бодай могла вона дістати гроші, які я через Юлька післав, щоби не терпіла недостатку. Пробую різних способів, може прецінь щось pomoже. Боже, май її в своїй опіці! Від 9 ½ чути наліво сильний Gefecht [бій]: канони, машинові карабіни, карабіни, здається, в напрямі на Явірник. Коби бодай ми мали спокій і були безпечні!

5/12. Під вечір зачали Москалі Nachtangriff [нічну атаку] на Явірник і Бескид. Пекельний гук гармат, карабінів і машинових карабінів тривав до рана, тепер (рано) троха надстав. Наша позиція щораз менше безпечна. Боже! Щоби нас вже раз забрали звідси! Від 24/9 товчемося по горах, люде хворі, змучені, жовті – виглядають як тінь. А тимчасом є ще десь молоді війська, що не бачили ще Gefecht'у [бою]! Коби ті нас злюзували! Але це *pium desiderium* [благочестиве бажання]! – наш галицький ландштурм засуджений на смерть. Дони-ні на горі не мають люди навіть бараків, де би могли бодай загітися.

6/12. Неділя і польського св. Миколая, а чоловік немитий, брудний, неголений; вже не пам'ятаю, коли я розбирався і скидав чоботи. Вчора по 3 пообіді алярм, стрілянина між Москалями (від Вижлова і нашою сусідньою Abschnitt'ом [ділянкою]). Наш Hauptposten [головний пост] (офіцери Вонсо-

віч та Орплиський) втік – за це мій патруль з 6 людей зловив 5 Москалів, дістали з команди 10 корон, а я предложу їх до декорації. Коло 9 ½ вечора стріляно на наш патруль, о 4 ½ алярм. Я з моєю компанією сиджу сам-один як палець в Schützengraben [захисному окопі] за який 1 км від решти. Не дуже мила ситуація! Те, що німецькі газети оповідають про ідилію в таких Schützengraben [захисних окопах] – це брехня, це гріб за життя для людей, джерело хвороб і ревматизму. І чи це не іронія, що люди мають триматися тут bis zum letzten Tropfen Blut [до останньої краплі крові], і що команда присилає до нас двох добровольців-Українців, щоби протидіяти москвофільству, команда починає боятися, видно, масової дезерції!

7/12. Вчора ввечері лляв дощ, кроку не видно перед собою, люди в шанцях похворіють, напевно. Вночі сніг, нині рано знов погода, але зате чути знов канони. Москалі, як і вчора, стріляють на Brigade-Stab [командний штаб] коло Verecke-Pass [Верецького перевалу]. Наш Brigade-Kmdt [командир] знов обершт Drda [полковник Дрда].

8/12. Велике латинське свято. Вночі з вчора на сьогодні коло нас Gewehr-и Kanonenfeuer [стріляють з рушниць, гармат], і то з цієї сторони, де я є Subabschnitts-Kommandant [командиром підрозділу]. А здається Москалі з Toronya [Торуня] через Zugo [Гукливій] пхалися до Volocz [Воловця], але безуспішно. Нині від 8 ранку через цілий день чути пекельний гук канонів і карабінів на Verecke-Pass [Верецькому перевалі]. Чудовий захід сонця і чудесна звездяна ніч, погідно, а на землі брат брата ріже.

9/12. Ситуація як вчора, нині рано маю трохи більше часу, але пообіді йду знов на службу. Офіцерський барак, де ми куняємо, майже готовий. Тижнями не скидаємо убрання, ані білля, тож у людей, а навіть у офіцерів, замножилася язва – воші. І це також одна гарна прикмета війни.

10/12. Від вчорашнього вечора я на шанці 834: ніч була

чудова, чудовий ранок, але цілу ніч направо чути стріли, а від рана – сильний Gefecht [бій], канони (наші) і Maschinengewehre [кулемети]. Чи не шкода такої гарної днини, такої гарної природи? А я? Сам на два великі шанці, неопитний, відвічальність велика. Судний день настав на світі й кара Господня! От коби моя Зося і мої вийшли щасливо із цієї війни, і коби мені було дозволено їх ще раз побачити. Воля Всевишнього! Вночі дивився я на зірки – такі погідні, тихі, споглядають з безконечности на ту людську мізерію, а я, дивлячись на них, почувся такий далекий від своїх сам-один на тих карпатських узгір'ях. Але почув також, як цей пілот в Sandta²⁸³ «Das Testament eines Einsamen» [«Заповіт самотнього»], що наді мною є сила Божя, що не дасть намарно загинути навіть муравлеві. Він знає, до чого іде, і де Його воля веде світ.

І тому-то, хоча й нині розшалілася навколо нас страшна боротьба, то я серед цієї канонади сиджу і пишу (переді мною ціла моя компанія лежить від вчора в Schützengraben [захисних окопах]). Здаюся на Його ласку, волю і опіку. Хай діється Його воля, Він, як схоче, вирятує з цієї тяжкої халепи і мене, і мою родину, і мій бідний народ, і край, коли це буде вважати відповідним. Fiat Voluntas Tua [Нехай буде воля Твоя]! О 12 год в полудне спалили наші решту села Жупане, між ним і церкву «з вищого приказу». І це характеристично для «культури», в ім'я якої ведеться війна.

11/12. Над раном Befehl do Rückzug'у [наказ відступати], видно вчорашній Gefecht [бій] зле повівся. Ми як Nachhut [група тилового прикриття] йдемо на Ясний Верх [тепер – Великий Верх] і Stiv [Стій] коло Alsö-Verecke [Нижніх Воріт]. Що даліше? Коли то все скінчиться? І знов лежимо на Stivi [Стої] в Schwarmlinie [на лінії вогню] (грудень! хоча й нині досить тепло в полудне!) і чекаємо Божого милосердя. Коби вже нас звідси забрали! Пізно в ніч прийшли ми до Jägerhaus'у Bilaszova [Біласовиці]. Москалі вже в Воловці.

12/12. Ситуація дуже немила. Ми як Nachhut [група тило-

вого прикриття] можемо в кожній хвилині зійтися з Москалем. Коби вже прийшов раз кінець війни! Цілий день страшний Gefecht [бій] між Alsó-Verecke a Vezérszállás [Нижніми Воротами й Підполоззям], раз на Feldwach'i [польовій варті], другий і третій раз на горі (карабіни, Gewehrmaschine [кулемети], Kanone [гармати]). З батальйону зістало понад 100 людей, решта згинула, ранена, взята в полон. Дрогомірецький і Кучера пропали без сліду. Крім Oblta [старшого лейтенанта] зістав я один чудом Господнім. По Rückzug'u [відступу] ми обсадили Schützengraben [захисні окопи] коло Vezérszállás [Підполоззя], лежали там цілу ніч в болоті по коліна.

13/12. Нині на нас знов стріляли шрапнелями, пізніше нас абльозовано [відкликано] і ми зачали марш до Поляни. Здається, знов вернемо назад. Я вже не маю сил, ноги мені відмовляють послуху, люди чисті трупи, що за безсовісне поступування з нами! Кучера полонений і 3 компанія.

14/12. Ночували ми в Поляні – вночі я розводив фельдвахи [вартових]. Зимно, мокро, дощ, ноги мене болять. Маршируємо до Bánnyafalu [Сусково]. Наш бригадир знов Oberst [старший лейтенант] Вітошинський.

15/12. Рано лє дощ, як із відра, а ми йдемо на гори о 6 ранку, знов як Nachhut [група тилового прикриття]. Цілий день серед дощу і мряки стояли ми на горі Sofronicsa в Schwarmlinie [на лінії вогню], аби крити Rückzug [відступ] наших останків. На ніч зійшли ми знов до Bánnyafalu [Сусково].

16/12. Ситуація, як вчора – дощ. Bereitschaft [бойова готовність]. Я знов на горі. Чуюся нездоров, бігати по горах не маю вже й сили. З наших двох батальйонів 220-го і 226-го зістало з офіцерів я один і до 300 людей – самих калік. Що то буде? Доки ми будемо творити Nachhut [групу тилового прикриття] для Мадярів? Аж всіх нас виб'ють. Нині п'ятий місяць зачався моєї недолі. Мені з дня на день тяжче, тужу за своїми і рад би вирватися з неволі. Коби хоч ще раз поба-

чити Зосю! Так Божа воля най діється! Може це для мене потрібне. О 2 маршируємо назад до Поляни, опісля завернули нас назад.

17/12. Сидимо далі в Bánnyafalu [Сусково] zum Sicherungsdienst [як вартові] – погано, мрячно, мокро, болото, дощ. Вчора і нині Oblt [старший лейтенант] грав на фортепіано на приходстві різні виїмки з опер, а грає дуже з чуттям: мимохить перенісся я думкою в інші часи і сумно мені стало, і на плач зібралось. Нині дістав я кілька карток з Відня, і це також збільшило мою тугу. Та що робити? Може і для мене Бог буде ласкав і поверне мене цілого до родини і вітчизни!

18/12. Нині ідемо до Ujtovisfalva [Драчино, Свалявський р-н], як Geschützbedeckung [охорона гармати]. З дороги післали нас до Szolyva [Сваляви] на колій – маємо їхати до Ужоку, обер-лейтнант Lachnit [Лахніт] відійшов до свого відділу, і я зівстав один з батальйоном на ласку Божу яко комендант і маю прилучитися до капітана Унчовського. Злучився з батальйоном 218-м, їхали цілу ніч і приїхали до Revhely [Забрідь, Великоберезнянський р-н], де чекаємо дальших розказів. При 218-му є д-р Козакевич з Чернівець.

19/12. Велике свято, а ми знов підемо до Gefecht'у [бою], здається, галицький ландштурм хочуть цілком знищити, без відпочинку і милосердія. Пару безосновних алярмів.

20/12. О год 3 ранку Abmarsch [відхід] до Ужоку. Цілий день ішли ми дебрями й верхами до Havasköz [Лютої], люди нічого не їли. Вночі, здається, буде Angriff [наступ]. Маю враження, що військові влади хочуть галицький ландштурм вибити до кінця. Наш комендант тепер обершт Plavetz [полковник Плавець] і злої пам'яті майор Waldeck [Валдек].

21/12. Ніч перебули в лісі, а тепер чекаємо, що буде дальше. Бог може змилосердитися над нами! Коло 8 пішли ми вертепами і верхами (898 м) в напрямі Havasköz [Лютої], аби неприятеля виперти з шанців. Такий Angriff [наступ] – це чисте Wahnsinn [безглуздя], обдумане на те, щоби вибити

всіх людей. На щастя, Москалі вже передше цофнулися з Havasköz [Лютої] і лиш пару шрапнелями зазначили своє існування і евентуальний Rückzug [відступ].

22/12. Анни зачаття. На горі сніг, а ми, місто піти в село, як обершт [полковник], куняли в московських шанцях без їдження і мерзли. Третю ніч люди не спали і не їли, а тепер стоять на позиціях. Сніг політає. Їдження, як казав Waldeck [Валдек] мені вчора, є на війні Nebensache [другорядна річ], але сам вчора їв курку і запивав пивом. Вже всі маємо цей війни досить, а обершт [полковник] ще питає, чи люди є verlässlich [надійні] й чи не втечуть до Москаля. Іронія, гідна наших полководців, але то помститься, Бог справедливий! На ніч прийшли ми до Havasköz [Лютої], завтра о 7 підемо, здається, до Тіхи [Тихого].

23/12. Зараз маршируємо о 7 до Тіхи [Тихого]. Боже, дай щасливо перебути цей день. Цілий день по верхах. Батальйон 218-й обстрілюваний шрапнелями, під вечір зайшли ми до Ticha [Тихого], зловили трохи Москалів і ночуємо тут під боком Москалів.

24/12. Навечер'я польського Різдва. 5 ранку, мокро, а ми зараз ідемо далше за неприятелем. Поки що сидимо тут в Тіха [Тихому] й чекаємо на дальші відомости. Люди цілу ніч стояли надворі, а трапляється тепер дуже часто, що 2–3 дні люди не бачать їдження або щонайбільше зимну консерву, і так при голоді й холоді марширують на службу і до Gefecht'у [бою]. Від 24/9 ані одного дня відпочинку – дивуюся терпеливості наших людей. Пізніше прийшов Befehl [наказ] іти на гору Гребен (977), дуже прикру, пішов мій батальйон і 35-й без їдження. Прийшли ми тут з капітаном Унчевським о 12 ½ в полудне і не знаємо, чи іти в село Huszna [Гусний], чи там є Москалі, чи ні. Так тут усюди, ніхто нічого не знає, коменданти й активні офіцери декуються і втікають, а ландштурм має все робити. На ніч прийшли ми до Huszn'i [Гусного], де вже Москаля не застали. Для моїх товаришів Поляків сумний святий Вечір, мій не буде ліпший. Дістав відомість із на-

шого трену, що іменований Oberleitnant'ом [старшим лейтенантом] – прислали мені торт і пляшку вина (лейтенат Янович).

25/12. Польське Різдво. Ми переночували, тобто з мого батальйону я один, з 35-го – капітан Унчовський, лейтенант Скочиляс, кадети Целевич і Хмельовський у хлопській курній хаті. Польську вілію [Святий вечір] обійшли бараболями і кепською гербаткою, а тепер від ранку сиджу з компанією на верху Гребена і чекаю, що буде далі. Недалеко гудуть канони. Що буде з нами – Бог святий знає. Вчора в лісі почув я знов, не перший раз, що над нами є сила Божа. На ландштурм – старий, голодний, босий, змучений пхають все вперед, хоча й за нами є молоді свіжі війська. Ми всі чуємо і це міркуємо з обережного говорення комендантів, що вищі сфери хочуть, або вибити цей ландштурм, або щоби він втік до Москаля (чого, однак, наші не зроблять, бо присягали!), а однак все Бог так кермує, що цей ландштурм якось тримається, живе і сповняє свою службу по змозі. І нічого не помагає говоріння: *Bagage, Komitadschi, Russophilen* [піч, комітадж, русофіл], яких треба би вибити *Maschinengewehr*'ами [кулеметами], як кажуть малярські офіцери. Не помагає говоріння, що *Landsturm hat nichts geleistet* [ландштурм нічого не зробив] (очевидна лож!), бо судьбою людей не кермує чоловік. Отакі уваги списую в лісі, де сиджу з моїми людьми сам-один. На ніч пішли ми до *Huszn*'и [Гусного].

26/12. Сидимо поки що в Гушні [Гусному], здається, помаршируємо невдовзі далі. Нині люди дістали деякі *Liebesgaben* [подарунки] – шнапс, тютюн, люльки, люстерка etc. О 12 маршируємо до Либохори, прийшли тут о 8 ½ вечора, і знов знайшлися ми в Галичині, коби Бог дав щасливо на стало. Бачив знов малярські звірства.

27/12. Неділя по польським Різдві. Поки що сидимо в Либохорі й очікуємо дальшого. По різних суперечних наказах відмарширував наш батальйон на ніч до Гнилої.

28/12. Сніг. Люди знов другий день не їли, а ми маршируємо зараз даліше, здається до Бутлі [Бітля, Турківський р-н]. Прийшли ми осторожно до Бутлі, тут ще застали Москалів, які обсадили довкола гори. Зачався Gefecht [бій] з канонами, Inf. Feuer. Vorrücken [піхотним вогнем і просуванням] з нашого боку. Gefecht [бій] тривав до вечора, ми ночуємо в Бутлі.

29/12. Бутля [Бітля]. Здається, підемо знову до Gefecht'у [бою]. Верхами пішли ми через Щав'янку на Магуру коло Комарників, ночували обстрілювані на горі. Кадет Целевич, що пішов в село на патруль із 4-ма людьми, не вернувся.

30/12. Москаль з усіх сторін нас зайшов. О 7 ½ год приказ до Rückzug'у [відступу], все цофнулося, з капітаном Унчовським моя компанія мала остати до охорони Rückzug'у [відступу]. Як Nachhut [група тилового прикриття] до 9 год (безсенсово зарядженими!). У час Rückzug'у [відступу] війська наші обстрілювано – часть моєї компанії втікла, зістала зі мною горстка. О 9 вийшли Москалі (український полк з Ольгополя) на гору і зайняли нас без стрілу. Мене і людей прийняли російські офіцери дуже чемно, потім пішли ми до Борині. Мене прийняли в офіцерській менажі, і тут я заночував. Ввечері прийшов тут Целевич, якого на патрулі вночі з ½ 2 компанію зайняли.

31/12. Бориня. Кінчу 42 рік життя здалека від своїх, як Kriegsgefangener [військовополонений]. Не маю ніяких речей з собою, бо мої Offiziersdiener'и [ординарці] завчасу повтікали. Може за пару днів побачу мою Зосю. На всякий случай маю відпочинок і сильний катар. З Борині пішли пішки до Турки, тут на станції вгощав нас офіцер-Поляк Бендовський, начальник станції. З Турки ввечері поїхали до Самбора, де прибули на ніч і заночували (2 вночі) в будинку тюрми.

1915

1/1. П'ятниця. Самбір. Тут зустріли ми Новий Рік. На сніданні були ми з Целевичем у капітана генерального штабу Карльштеда (Шведа з роду) – чоловіка незвичайно чемного. Взагалі всі офіцери, яких ми дотепер пізнали, дуже чемні, особливо, як довідалися, що ми Українці. Ввечері їдемо до Львова.

2/1. Субота. Над ранок (5 год) прибули до Львова і ночували в давній Landwehr Kaserne [казармі ландверу] коло цвинтаря. Повно мадярських офіцерів, що поводитися, як сволоч.

3/1. Неділя. Сиджу даліше в касарні. Ввечері о 8.30 їдемо через Тернопіль у Київ. Бачився зі Злотницькими і Місею, дістав на дорогу усякі припаси. Міг би лишитися у Львові, але треба би зложити присягу, а цього не хочу. Коби хоч Зося в Тернополі побачити!! Старий Злотницький задепешував до Тернополя до Зосі – це справді гарна людина. Зося дістала депешу і о 4 ранку в Тернополі вийшла до потягу разом з Анелею. Опісля поїхав даліше до Волочиська.

У ПОЛОНІ

Олесі М. присвячую

Пізньою осінню 1916 р. перенесли нас Москалі з Лукоянова Нижегородської губернії в губернію Пензенську до містечка Наровчата. Хоча Москалі все неначе зі злости перенесли воєнноплінних з одного табору в другий найгіршою, бо зимовою порою, одначе мимо жаху перед тяжкою дорогою ми радо кидали Лукоянів. Надоїв він нам за увесь 1916 р. чимало: положений далеко на півночі під 53° північної широти з суворим кліматом, де востаннє впав сніг 1 червня, а новий вже на Чесного Хреста покрив землю на аршин²⁸⁴ високо, з температурою в зимі до -40° , з білими ночами у літі, без овочевих дерев, бо тут вегетує лиш береза та чатинні [хвойні] дерева – впливав він некорисно на психіку кожного з нас. Вічні секатури [присікування] зі сторони старого здитинілого російського полковника Борисова, форитовання [протегування] старшин Чехів, що отверто висказували свою ненависть до Австрії, а орієнтацію на Росію, некультурність деяких найближчих моїх товаришів, гохштаплерство²⁸⁵ та бездонна підлість декотрих із дальших товаришів, (як приміром славного пізніше команданда корпусу кадетів у Львові М.), недостача харчів і т. д. – усе те було причиною, що ми, то є я та мої деякі товариші, з якими я ще радо удержував зносини, охотно покинули Лукоянів.

По довгій тижневій дорозі в теплушках приїхали ми до маленької станції Самаєвки (недалеко Арапова) серед безкраїх надволжанських степів Пензенської губернії і помандрували пішки тими степами із багажами яких двадцять кілька верств до Наровчата. Це звичайне мале російське уїзд-не містечко, культурно яких 50 літ позаду за найгіршим галицьким Пациковом, тут і часописів ніхто ніколи не бачив до часу, аж ми приїхали, а поза собором та тюрмою ніяких замітніших будинків не було. «Лягер», до якого нас спрямовано, находився якого пів кілометра за містом високо на горі, а під ним в глибокому ярі слезив потічок, де в літню пору наровчацькі прачки ходили «стирати біль» або й на рандки з деякими австрійськими старшинами. Оподалік старшинських бараків був великий лягер для полонених наших жовнів.

Був уже пізній жовтень, а однак бараки, де ми розмістились – а було старшин понад 80 і яка тисяча жовнів – були лиш пів на пів скінчені: приходилося не раз добре мерзнути, а рано наші подушки були дуже часто прикриті снігом.

І знову почалось монотонне таборове життя під зиму, нові сварки, нові кокетовання Москалів чеськими та сербськими старшинами, взаїмні дотики молодшої української братії, зарозумілість Поляків. Тяжку зиму, монотонну, безнадійну перервала лиш самовбійча смерть українського старшини Глинського, народного учителя з-під Стрия, що в ніч св. Николая серед страшного морозу кинувся з туги та розпуки в криницю.

Прийшла пізня весна. Полковник з роду Німець Поле, висококультурна людина, дав нам більшу свободу і ми почали в товаристві конвойних ходити на прогульки. Яких два кілометри за містом тече ліниво зимна, широка, бездонна Мокша, що впадає до Аки, а з нею у Волгу, за нею починаються ліси, а серед них – два монастирі і пустельня. Туди прямували ми в час наших прогульок і, підплативши конвойних, розбривалися свобідно по лісі. Тут було місце для усяких рандок молодших товаришів з наровчацькими баришнями, що сумно

На звороті рукою В. Левицького: «Др. В. Левицький в російському полоні. Лукоянів, Ніжегородська губернія, 18/9 1916. Фотографія аматорська – викінчена лихо». Збірка колишнього Музею НТШ, нині в ЛННБУ ім. Стефаника.

пізніше покінчилися, тут я радо здалека від других кидався на пісок над Мокшею, давав волю мріям та тузі за усім, що мені найдорожче та що від трьох літ я покинув, або не раз знову відживав в мені природник та шукав я усяких квітів, або ішов в монастир. Одначе найчастіше волів я лишатися в таборі, й коли усі вийшли на прохід та стало менше гамору, ішов я на горби оподалік табору, кидався на моріг та читав без кінця, а тоді наймилішою моєю лектурою став Кемпійський Тома²⁸⁶. Нераз серед спеки дивився я на безкрайній степ, обсервував, як дрожить та в'яжеться із собою розпалений воздух, та як на безкраїм безжурнім овиді рисується чуже мені явище – фата-моргана²⁸⁷. Та не раз, не два ішов я до найбідніших – наших бідних, голодних, обдертих жовнів-рів, між якими находив я і старих знайомих, інтелігентних людей, народних учителів, ремісників та інших та вчився шанувати людську недолю. І так ішло даліше монотонне сіре життя, повне колючок від своїх та чужих, час проби та праці над самим собою, а лиш листи від своїх вносили яснійший промінь долі в те повільне завмирання.

Прийшла з весною революція, величавий підйом московського духа, зрада Чехів, масове переносення Поляків до Харкова, Керенський, офензива, заняття Тернополя Німцями, нові надії та зірвання усякої зв'язи, навіть письменної, з найближчими та найдорожчими на довгі-довгі місяці, нові журби. І звільна почалась у мене апатія, непевність, самота, бо з моїми товаришами за цілих три роки не міг я зжитися – прострація.

* * *

Однак надсподівано в ту мою самоту – серед тисяч людей – впав на якийсь час яснійший промінь життєвої радості, а став ним малий хлопчина.

Транспорти полонених приходили раз-у-раз та відходили знову, і донині не можу зрозуміти цієї московської політики, яка остала та сама і за царя, і за Керенського, це вічне перекидування полонених з одного кута Росії в другий. І ось

одного дня прийшов із новим транспортом 12-літній хлопчина в австрійській шапці, шинелі та в завеликих на свої ноги чоботях, з маленьким клунком на плечах та примістився як «воєноплінний» в однім із завошених чорних смердячих бараків. Всіх нас заінтригував цей малий австрійський вояк, що не багато відріс від землі, ми стали ближче розвідуватися, що це за один, та ось почули таке: хлопчина – Українець, Дмитро Тимків з Микитинець, село, що лежить над Бистрицею недалеко Станиславова – села, особисто мені добре відомого з часу колишніх моїх військових вправ як артилериста. Батьки хлопця – вирібники: батько працював при залізниці, а хату мав в Микитинцях над рікою. В часі безперервних боїв над Бистрицею хлопчина так освоївся з війною, що служив не раз австрійським військам за провідника. І ось одного разу, коли австрійські війська цофалися, хлопець тяжко ранений в ногу дістався в руки Москалів. Переходив зі шпиталю в шпиталь, вкінці опинився в Одесі, а коли рана загоїлась, Москалі місто відіслати дитину додів – гнали його з табору в табір як воєноплінного, аж опинився у Наровчаті.

Прийшло воно бідне, опущене, обдерте, ледве долізло від Самаєвки. Навіть мої товариші, що на людську нужду стали вже байдужі, змилосердилися над хлопчиною, якого війна відірвала від рідні й кинула далеко в незмірне російське море. У першу чергу треба було дитині дати їсти, а хоч ми тоді вже добре голодували, бо й про муку, і цукор, і м'ясо було вже дуже тяжко – це ж бо був вже 1917 рік, де голод і до Росії заглянув – кожний з нас Українців рішився щось давати: то пару ложок зупи, то хліба кусок тощо. Та соломяний запал перейшов за пару днів, і хлопець жив тим, що я йому лишав. І коцик від мене дістав, бо лежав на голих нарах, і білля дещо, хоч я сам вже нічого не мав.

Хлопчина колись ходив до школи, одначе все призабув, а що виказував досить велику інтелігенцію, рішили мої товариші його вчити. Був у нас хорунжий П., народний учитель з Буковини; і цей піднявся хлопця систематично вчити по обіді, коли малий Дмитро приходив до нашого бараку щось

з'їсти. Одначе скоро і П., і другим товаришам навкучилася філантропія, вони воліли сваритися, робити в безконечність політику, грати в карти або бездумно лежати годинами на нарах. Лекції скоро покінчилися, і лишився я як самотній опікун – учитель хлопця. Хлопчина розвивався надсподівано скоро, розумів легко, особливо географію, вдачу мав поважну і виявляв охоту до науки. Нераз ходив я з ним по горбах коло нашого табору і старався, як вмів, розвивати в душі хлопця основи етики та національної самосвідомости. І бачив я добрі успіхи моїх змагань і чув, що серед злиднів третього року неволі, серед тієї бездумної вегетації та безнадійности стає переді мною ціль – зробити з занедбаної, відірваної від рідної землі селянської дитини свідому та пожиточну людину. І чув я, що це мені вдається...

Та знову прийшла осінь – час «перегрупування воєнно-плінних», хоча вже був час Керенського. І знову, мов ластівки під осінь, відходили цілі валки австрійських вояків в дальшу бездомну мандрівку. А з однією такою групою пішов дальше в світ малий Дмитро. День перед його відходом дав я хлопчині останні мої гроші, замовив йому скриньку на речі і в довшій послідній розмові пригадав хлопцеві всі ті ради та вказівки, які стільки разів чув він від мене – і хлопчина приобіцяв їх придержуватися в житті.

На другий день транспорт відійшов, і я знову остав сам, до кінця. Ще раз дістав від хлопця, який вже добре навчився писати, картку з дороги в світ, а потому вже нічого.

* * *

Час минав; події слідували по собі щораз скорше, щораз більше несподівано. Четвертий рік війни приніс Центральну Раду, жовтневу революцію, Леніна, Берестя. Російський колос почав розпадатися, а для нас воєнноплінних почалася геєнна дальшої екзистенції. 1918 рік приніс мені з початком року великі зміни: виїзд з Наровчата, Рязань, два місяці найтяжчої зими в Москві по шпиталях, поворот санітарним поїздом через Білорусь, Польщу на Морави, [а далі] – чудо-

Австро-угорські військові, звільнені з російського полону. 1917. Австрійська національна бібліотека.

ва весна при боці відзисканої дружини в Müglitz²⁸⁸, дальша військова служба, послідні судороги Австрії, Винники, Львів, українська демонстрація в послідних днях жовтня 1918 р. перед св. Юром. А одначе й тоді не забув я про малого хлопчину з Микитинець, і вже зі Львова почав за ним шукати. В жовтні 1918 р. дістав я лист, писаний учителькою з Микитинець іменем малого Дмитра, де мені доносить, що він щасливо вернув та взявся інтенсивно до науки. В тому листі заявляє мені велику вдячність та обіцяє дальшою працею віддячитись мені в будучності. Сама учителька має для свого ученика лише слова похвали.

Прийшов незабутній листопад 1918 р. – час народного зриву, боротьба на смерть та життя – і я знову зістав відтятий на довгі місяці від своїх. І моя родина зложилася в жертву

українському народові самотності надію на майбутнє – прегарного хлопчину, не багато старшого від мого наровчацького пупіля, а тим замкнулась на все історія мого роду.²⁸⁹

А коли прийшли трохи спокійніші часи і воєнна хуртовина заспокоїлась, почав я знов робити заходи, щоби розвідатись про долю малого Дмитра. Довідувався я і 1919 р., і пізніше, і ще пізніше по польсько-більшовицькій війні, шукав і в Микитинцях, і в Станиславові, однак надармо. Про мого колишнього молодого товариша не знаю нічого. Може й він наложив буйною головою за Україну, може живе де в світі, а може як дорослий чоловік згадує наровчацькі часи і тодішнього свого опікуна – хто це може знати?

* * *

Минули літа, змінився світ, змінилося й моє життя, постарівся я, а однак часто згадую малого хлопчину, що прийшов збіджений до Наровчата, і якому я завдячую самотності хвилині моєї самотності в Наровчаті.

Святий Вечір 1931

ДО ІСТОРІЇ «УКРАЇНСЬКОЇ БЕСІДИ» В ТЕРНОПОЛІ В РОКАХ 1896–1902

До 50-літнього ювілею «Української бесіди» в Тернополі, списано на просьбу ювілейного комітету. Те, що пишу про «Бесіду» в Тернополі, опирається лиш на колишній моїй автопсії²⁹⁰, а не на яких-будь записках, тому не можу ручити за вірність дат, як також і порядок споминів. Однак факти є вповні вірні.

20. X. 1933.

Д-р Вол. Левицький

Про початки «Бесіди» знайдеться дещо матеріалу в I частині «Споминів» пок. Олександра Барвінського. Я пригадую собі лиш деякі моменти з колишньої «Бесіди» як ученик IV і V гімназійного класу (1886/87), коли головою «Бесіди» був д-р Володимир Лучаківський²⁹¹ – адвокат та письменник, тоді, коли «Бесіда» містилася в Ринку над «Народною

торговлею» (від сторони ставу). Тоді «Бесіда» устроювала у себе сходини та концерти, на яких читано гуморески д-ра Лучаківського, друковані опісля в «Ватрі»²⁹² Володимира Лукича²⁹³, співано (співав брат д-ра Лучаківського Станіслав, тепер – нотар у Коломиї), були магичні продукції урядника міської щадниці [каси] Рудого, арештованого пізніше за дефравдацію [крадіжку] і т. д. Велику роль у тих імпрезах грав кандидат адвокатський Роман Бачинський, пізніше р'яний кацап. По VII гімназійному класі перенісся я з Тернополя і вернув тут щойно 1896 р. як професор гімназії (одиної тоді). Якось так склалося, що в той час прийшов до Тернополя гурток молодих ідейних людей, що несли свіже життя в заскорузлу, заспану, напівкацапську тернопільську громаду. Ось важніші імена: молоденький сотруди́к о. Володимир Герасимович²⁹⁴, бувший співробітник «Діла», тепер – парох в Терпилівці, учитель державної семінарії Дмитро Дмитерко і Яків Миколаєвич²⁹⁵ (перший – знаменитий бесідник, але малоінтелігентний агітатор, пізніше ніби знахар, ніби природний лікар, другий – дуже солідна очитана людина, добрий організатор), о. Петро Нижанковський з ідейною дружиною, о. катехит Леонід Лужницький, п. Солтис і його дружина з дому Рибаківна, гімназійний учитель Клим Глібовицький (помер трагічно як професор у Перемишлі), лікар д-р Володимир Вітошинський, син славного організатора подільських хорів, пізніше – д-р Іван Копач, проф. Омелян Терлецький, організатор тернопільського «Бояна» і ще дехто другий. Із старших треба згадати старенького емерита-учителя надзвичайно чесного Леопольда Кручковського (зроду Поляка) і його дружину Марію, велику патріотку. Парох Тернополя о. Володимир Громницький був дещо невиразний (приміром, зборів Української бурси літами не скликав). Інші, як давніший голова «Бесіди» радник Мидловський, купець Стахевич – тодішній голова «Бесіди», секретар суду Олекс. Гриневецький²⁹⁶ і другі були звичайні рутенці (багато тих рутенців вдома говорили по-польськи), катехит на емеритурі о. Копитчак, о. Марковський, радник Миронович, о. Меру-

Площа Ринок в Тернополі на межі XIX–XX ст. *Національна бібліотека, Варшава.*

нович з Березовиці і т. д. були завзяті кацапи. Д-р Лучаківський, тоді вже посадник Тернополя, тримався оподалік українського життя. «Бесіда» 1896 р. містилася у кімнаті – там, де нині лазня Танковського, а побіч неї була ординаційна кімната д-ра Вітошинського. Товариського життя, крім деяких вечорниць для попадянок із околиці, не було (пам'ятаю обурення деяких пань, коли на ті вечірки з танцями приходили міщанські дівчата, які і освітою, і виглядом представлялися не гірше від деяких попадянок). Попри це відходили карти: добре пригадую собі, як нераз оо. духовні в час вечорниць засідали ввечері в суботу до фербля²⁹⁷ і вставали від нього в понеділок ввечері. Ніяких відчитів не було, бібліотеки майже не було, були лиш безплатні додатки до московської «Ниви»²⁹⁸ та до «Tygodnika Ilustrowanego»²⁹⁹ (якраз почали виходити твори Сенкевича), українських кни-

жок так як не було. «Бесіда» була сильно задовжена, вкладки впливали пиняво [мляво]. Давні гарні традиції Барвінського, радника Кузьми і других належали вже до історії.

Нові молоді люди (1896/97) вирішили перевести фінансову й інтелектуальну санацію «Бесіди». У тій цілі перевибрано новий виділ, якого головою став п. О. Гринецький, заступником – автор тих нотаток, до виділу увійшов старенький Кручковський і, оскільки не помиляюсь, о. Герасимович і п. Я. Миколаєвич. Винаймлено лиш одну кімнатку для «Бесіди» при вул. Смиковецькій³⁰⁰ у камениці Гольдберга, піднесено вкладку та приступлено до сплати довгів. Звільна «Бесіда» піднеслася із занепаду і вже 1898 р. дала почин до величавого концерту в честь Шевченка в залі польського «Сокола» (зали «Міщанського братства» ще не було) – промовою підписаного, солоспівом оперової артистки п. Лопатинської, декламацією п. Лужницької і фортеп'яном учительки музики п. Кох, своячки д-ра Андрія Чайківського. Пізніше «Бесіда» змінювала локаль на щораз обширніший, довший час приміщувалася при вул. Смиковецькій – там, де нині є суд, опісля знов у Танковського, а вкінці над «Народною Торговлею». Життя почало розвиватися щораз краще: на «Бесіді» побіч вечорниць відбувалися численні виклади й дискусії (приміром, виклади мали підписаний, д-р Копач і другі), тут на «Бесіді» (над «Народною торгівлею») відчитав вперше п. Стефаник³⁰¹, що був у гостині в свого товариша д-ра Вігошинського, свій прегарний ескіз «Палій», тут у часі виборів, особливо Баденівських³⁰², коли арештовано о. Меруновича і коли кандидували І. Франко й О. Шміґер до сойму і парламенту, було місце нарад і політичних сходин.

Для членів, попри шахи й карти, був більярд і фортеп'ян – завдяки йому міг гарно розвиватися свіжо зорганізований «Боян», у якому якийсь час брав чинну участь відомий композитор п. Генріх Топольницький³⁰³, а в яким пізніше диригували пп. д-р І. Копач і проф. О. Терлецький (головою, здається, був радник Мидловський). Проби «Бояна» були все злучені з товариськими сходинами й забавами членів «Бе-

сіди». Попри це «Бесіда» була місцем, де сходилися члени кружка «Українського педагогічного товариства» й жіночого гуртка, в якому визначну участь брали пп. М. Солтисова, Е. Крушельницька (пізніше Стернюкова), далі – пп. Калитовські та другі. Цей гурток провадив між іншим курси аналіфabetів за почином проф. Миколаєвича. З «Бесіди» виходили всі акції, зв'язані з тодішнім підйомом національного духа. Особливо товариство почало гарно розвиватися, коли відкрито українську гімназію в Тернополі – зросла тоді кількість членів і людей, охочих до праці.

У тих часах (а говорю про літа 1896–1902) зреформував підписаний, як тодішній бібліотекар «Бесіди», при помочі тодішнього касира професора української гімназії П. Ріпнійського³⁰⁴ бібліотеку: закуплено цілий ряд книжок українською та чужими мовами (переважно найновішу белетристику) і уряджено два рази в тижні випозичальню для членів, яка дуже добре просперувала [розвивалася].

Члени товариства працювали побіч «Бесіди» також і в філії «Просвіти», і в новозаснованому «Міщанському братстві» (воно містилося тоді на бічній вул. Смиковецької), і в Бурсі – чи як виділові, чи як прелегенти і т. д.

Спершу майже більшість членів «Бесіди» були москвофілами, переважно вже старші люди, для них тримали усякі москвофільські газети, як «Галичанинь» і другі, а товариське співжиття було не найгірше. Коли ж, однак, ми молоді впровадили фонетику й усякі українські інституції до локалю «Бесіди», коли виринула справа українського університету у Львові, а опісля прийшла сецесія академічної молоді, почалися систематичні збірки на молодь і театр, а коли москвофільські газети, особливо «Галичанинь», почали обплывувати все, що українське, ми молоді (в першу чергу Миколаєвич, о. Герасимович, підписаний, його брат та другі) зажадали викинення москвофільських газет із «Бесіди». Цей крок осудили не лиш кацапи, але й дехто зі старших українофілів-угодовців, зчинилася буча і москвофіли виступили з товариства та заснували окреме казино. Оскільки тямлю, були

це о. Марковський, катехит реальної школи, фінансовий радник Чабан, судовий радник Миронович, проф. Ріпнійський та другі. Однак «Бесіда» була із-за приросту нових членів так угрунтована, що сецесія москвофілів вже їй не пошкодила.

Багато членів «Бесіди» були давнішими часами (ще перед 1900 р.) членами польського казина, що мало характер півцивільний, піввійськовий, брали участь у польських імпрезах – забавах, фестинах, вечорницях і т. д. З часом, як польсько-українські відносини (особливо по баденівських виборах) загострилися, а угодова русланівська політика³⁰⁵ стрілася з загальним осудом, Українці щораз більше усувалися від казина (тим більше, що Поляки і Жиди ігнорували «Бесіду»), а належання до казина вважалося тоді хрунівством³⁰⁶.

У місяці лютім 1902 р. виїхав я з Тернополя за границю, а 1903 р. перенісся на стало до Львова, так що мої зносини з тернопільським життям перервалися.

ТУРИСТИКА

Мармароський Піп Іван

Наші туристи рідко коли заходять в інші гори, як лиш в галицьку Черногору, що могучим хребтом тягнеться здовж угорської границі. Їх звичайна тура – то найвищий шпиль Черногори, стрімка Говерла (2058 м)* або дорога хребтом через Пожижевську, Шпиці та галицького Попа Івана (2026 м) в Буркут над Черемошем. Ця послідня тура справді прекрасна: Данциж зі скалистими Кізлами, Озеро Несамовите, Шпиці з дикими Ребрами та не менше дикою Гаджиною, Гутин Томнатик (2018 м), Мунчел [Менчул] та колосальний Піп Іван з зеленим озером Шибеним – це прекрасні місця нашої Черногори. Та зате дикі, майже неприступні, Горгани, про які недавно згадував д-р О. Макарушка³⁰⁷ у фейлетоні «Добошанка»** та полуднева угорсько-українська (малоруська) часть Черногори – це для більшости наших туристів terra incognita. А однак послухаймо, що пише такий знаток Карпат, як проф. Реман³⁰⁸ про мармароську Черногору***: «Рам'я Фарковське (полуднево-чорногорське) пред-

* На військових мапах досі ще фігурує назва «Kowerla», у нас же прийнялася невластива назва «Говерла», тимчасом Гуцул не скаже ніколи инакше, як лиш «Говирля».

** Гл. Діло. 1909. Ч. 171–172.

*** A. Rehnar. Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich opisane pod względem fizycznogeograficznym. 1. Karpaty. Lwów, 1895. S. 523.

ставляє само по собі могуче, сильно розчленоване гірське пасмо в альпійським вигляді у високих, сміливо зазначених вершках, з якими нескладні горби чорногорського хребта навіть не можуть міряться!». Особливо про Попа Івана мармароського і його гніздо, побудоване зі старих кристалічних скал, висказується проф. Реман з одушевленням.

Прочитавши цей суд Ремана, рішилися ми, тобто я і мій брат проф. Юліан Левицький, заглянути в угорську частину Чорногори, а в першій мірі відвідати імпозантного Попа Івана. Ми, що від черги літ що ферій волочимося по наших горах, що перейшли вже не раз найцікавіші партії в диких Горганах та перемеряли нашу Чорногору, яка вона довга і широка, хотіли раз загостити і в той бік нашої, але так чужої нам, на жаль, угорської України.

* * *

Угорською залізницею, що виходить з Ясеня (перехрещеного Мадярами на Керешмезе) їдемо до станції, що урядово зветься Terebes-fejerpatak, а по нашому Требуша – Білий Потік. Це вихідна точка нашої тури. Залізничний шлях в'ється серед високих гір, що незвичайно стрімко спадають до Чорної Тиси, минає угорські Устеріки (по-мадярськи Tizsaköz), де Біла Тиса з-під Чорногори доганяє Чорну і через Берлебашку (змадярщену на Барнабаш) доходить до Требуші, звідки вже і до Сиготу недалеко. З полудня стаємо в Білім Потоці, находимо доволі приличне поміщення в жидівській корчмі, ладимо харч на дорогу, вишукуємо провідника і ждемо до завтра, щоби вдосвіта почати туру в незнані нам гори.

До вечора ще далеко, тож розглядаємося по горах, що стрімкими грунями* замикають долину Тиси, а опісля ідемо оглядати скляну гуту. Тут за коротку хвилю навчили ми ся багато: побачили, як мадярсько-жидівська консорція розживається на плечах наших таки людей. У гуті горячо, як у пеклі, скло топиться, як віск, а при печі побіч старенького Німця, який кермує цілою роботою, працюють малі діти,

* Грунь – це по-гуцульськи верх, шпиль.

що ледве відросли від землі. А далі водний млин розтирає на порох тверде каміння, пісок і сіль глявберську – матеріал, з якого робиться скло. В млині порох, що світу не видно, цей порох вдирається в очі, ніс, горло, так що не можна в млині довше, як пару хвиль вистояти. А в тім поросі працюють від рана до ночі наші мужики, а заряд гуті навіть не старається о примінення яких-таким середників для охорони робітників, всі працюють без масок за марних дванадцять «біленьких» (біленький = 20 сотиків).

Що ж! Робітник-«Руснак» дешевий і терпеливий! Це не той наш гуцул-аристократ, що знає свою особисту гідність, та що йому не посміє ніхто «тикати». Це мужик, привиклий до мадярсько-жидівського ярма, до якого ніхто інакше не скаже, як лиш «ти». От, наприклад, наш провідник, корчмар-Жид каже йому ввечері: «Ти, Іване, підеш завтра з панами, маєш їх туди й туди повести, дістанеш за дорогу тільки і тільки», і справа скінчена.

* * *

Година четверта рано, або четвертий час, як каже наш провідник, Іван Токарук, застає нас вже над Білим Потокком, туди наша дорога, а довга вона, бо при натузі та тренуванні, яке ми мали час вже набрати, найскорше за шість годин зможемо стати на вершку Попа Івана. Це ж не жарт з Требуші, що лежить на висоті яких 350 метрів, вийти на висоту 1950 метрів.

Ідемо з яких шість кілометрів доброю дорогою над Білим Потокком, вже то треба Мадярам признати, що дороги у них знамениті, особливо там, де, як над Білим Потокком, веде вона до клявзи (гати), а і плаї по горах далеко вигідніші, як наші стежки і громадські дороги.

Білий Потік пливе чудово, його звір стає щораз вужчий, щораз то дикіший, його русло – це срібно-білий лупак кристалічний, тож і вода в нім дійсно біла. Тут і там над його берегом відкриваються величаві скали з кристалічного

молочно-білого кварцу, з якими щодо краси навіть рівнятися не можуть пісківці ямнянські над Прутом. Десь при четвертім кілометрі стоїть велика скала, а на ній хрест – це знак, що перед роками скала задавила тут чоловіка на смерть. Гарний має пам'ятник! Чим даліше – сценерія стає щораз дикіша, щораз частіше по обох боках потоку виступають скалисті берда*, що немов сягають під небо. Білий потік гуляв щораз дикіше, могучими каскадами срібно-білими, як і він сам, кидається по скалах та порогах, а щораз то буйніша вегетація покриває оба його береги. Лісу чатинного, що так прикрашає наші гори, тут нема – це звичайні листяні дерева, бо тут температура вища, ніж у нас. Наші гарні ялиці та смереки ростуть по угорським боці доперва значно вище, як на наших горах.

По півторагодиннім марші кінчиться дорога возова, кидаємо наш потік і починаємо найтяжчу часть нашої тури. Наліво від дороги входимо на плай, що веде через гору Сухареву**. Плай, від самого потоку незвичайно стрімкий, підноситься вгору незвичайно бистро, декуди під кутом понад 30° до 40°, так що місцями не можна навіть припочити. Таким плаєм треба лізти вгору через ліс щораз вище і вище добрих півтора години. Під нашими ногами безодня, ідемо правим берегом джерельного потоку, що впадає до Білого Потоку, скали кварцеві і берда стають щораз частіші й більші, а плай так заріс високою травою, ожинами і малинами, що раз у раз ховаємося в них по пояс. Добре, що ще дуже рано, і сонце в лісі не пече, та що усюди добра і зимна (*фрїтна* – як каже наш провідник) вода, бо інакше годі було би вийти з цього лісу, що тягнеться без кінця. Та наш провідник у міру, як віддаляємося від людських осель і запускаємося в ліс, набирає фантазії, він бачить, що ми такі самі «Руснаки», як і він, помалу стає говірливий, розказує, як то всі груні й полонини стали «царськими», а бідним людям остали лиш кам'яністі царинки, та висміює мадярських панів, що

* Бердо – обірвана абія гори.

** На спеціальній мапі військовій «Struncen groń» (!). Висота 1244 м

то з Пешту часами заходять в ті гори і ніяк з Руснаками не вміють порозумітися. Сам кучерявий і чорний як циган, це, певно, вже не чистий тип руснацький і нічого дивного, бо в тім куті гірським стрінулися вже Руснаки³⁰⁹ з Волохами³¹⁰, (яких наш Іван вважає злодіями і опришками).

Вкінці вийшли ми з того безконечного лісу, кинули Сухареву і стали на полонинці. Перед нашими очима відкрилася нараз на полудневім заході альпійська, величава своєю красою і величчю, панорама. Перед нами зарисувався імпазантний Піп Іван і злучений з ним вузьким острим хребтом дикий, скалистий, пошарпаний ґрунь Щербана (1795 м).

Така величава панорама стає нагородою за тяжке підходження лісом до гори, вона скріплює дух і додає свіжої енергії нашому втомленому організмові. Погода напрочуд гарна, здається, що порахував би усі скали, що вистають з ґруня цього могучого гнізда гірського, яке синьою стіною заступає нам овид. Але до вершка Попа Івана ще далеко-далеко, ще яких три години треба дертися щораз вище і вище. Сценерія змінюється раз у раз: то ідемо полонинами, то гарним буковим лісом по добрій стежці, то знов полонинами.

Щораз частіше стрічаємо людей, що пасуть маргу (товар) на полонинах, раз у раз переходимо потічки з зимною, як сльоза, чистою водицею, що сльозить по молочних і срібних каменях; де-не-де, де потік видер в землі глибше русло, відкривається і найстарша скала – гнейс. Вже скінчилася границя лісів, ще лиш кущі густого ялівця заступають нам щораз дорогу, а далі вже аж до вершка росте лиш полонина велика трава та мох ісландський, так добре нам звісні з нашої Чорногори. Нема лиш жерепу (косодеревини), так характеристичного для високих гір, тут тепліша сторона, то і для нього нема відповідних умов. За це розрослася цілими корчами прекрасна омега (альпійська рожа, *Rhododendron myrtifolium*), що, на жаль, вже відцвіла: гарних рожевих цвітів, що в червні вкривають цілу Чорногору, вже не стрічаємо ніде.

Перед нами рисується стрімкий верх Попа Івана з трьома

Піп Іван Мармароський. 2018. *Світлина В. Бешля.*

шпилями, переділеними від себе глибокими сідлами. Дороги тут вже нема: треба щораз стрімкіше драпатися вгору, «на шторц», як каже наш Іван. А при тім дує з північного заходу половинний зимний вітер із такою силою, що на ногах годі вдержатися; шукаємо перед ним захисту під скалами, що раз у раз заступають нам дорогу, і йдемо щораз вище і вище. Переходимо сідло між найнижчим і середнім верхом та стаємо на середнім верху о 10 годині рано, а звідси прислопом стрімким і вузьким, мов гребля, за кілька хвиль досягаємо нашої цілі – найвищого вершка гори, що стімкою острицею піднісся під небо на висоту 1940 м. Був тут колись триангуляційний стовп, та половинний вітер дослівно змів його з поверхні землі, лиш маленький курган, де він колись стояв, вказує, що це найвища точка гори.

Мішух, що ціле життя пересидів серед мурів, що привик ходити по рівнім та щонайбільше раз в неділю бачить природу десь в якімось огородці за містом, де добре пиво або квасне молоко – це остаточна ціль його прогульки, не має найменшого поняття про велич і красу природи, яку чоловік пізнає на вершці високої гори в цілім її маєстаті. Чоловік, причіплений до вершка гори, що стрімко піднялася понад ціле оточення, чує під впливом безмежного оvidу, що отвирається перед його оком, свою ничтожність, бо і що ж він значить в порівнянні з такою силою, котра видвигнула десь з глибини землі такі колоси, як Піп Іван? Але попри почування цієї ничтожності будиться в чоловікові почування глибокого супокою, він бачить і чує, що тут він є паном, незалежним від злиднів буденного життя. Тут нема нікого над ним, лиш десь вгорі над ним в безмежних просторах кружить самотній пан цих верхів – орел. Безмежний супокій довкола, чоловік тратить почуття і простору, і часу, а цей безграничний овид, ці сині верхи, що довкола його оточують, цей чистий, прозорачний воздух, це почування незалежності і повної свободи та свідомість цієї ничтожності людської, так далека від звичайної буденщини, – це все зливається в одну гармонійну симфонію. Варта для неї перенести всі труднощі і неприємності дороги.

Розглядаємося довкола. Під нашими ногами на схід і полудневий захід – пропасть, це ерозійні кітли, що завдячують свій початок діланню води. Глибокі вони, подібні де в чім до кітлів Гаджини чорногорської, могутні кварцові ребра передерлися з-під верстви землі й могутніми стрімкими стінами спадають аж до споду кітлів. Сценерія дика і величава, справді тут так дико і стрімко, що ніхто з гори в ті кітли не в силі би зійти. Де-не-де на дні східного кітла біліє ще сніг, здається, що він тут вже і остане до зими.

Берегом західного кітла веде острій стрімкий гребінь, що лучить організм Попа Івана з диким подертим скалистим Щербаном, над східним кітлом веде ширший вже ґрунь до найдикішого, але й найкращого сусіда Попа Івана трикут-

ного стрімкого Петросула (1784 м) – це справді вже альпійський вид. Такі острі гребені, короткі, але стрімкі, спадають з Попа Івана і в східнім, і в полудневім напрямі. На схід від Попа Івана піднісся вгору вищий від нього Фархаул (1961 м), з виду подібний цілком до нашої Говерли, а з ним лучиться дуже скалистий Михалко (Mihailecul 1920 м), якого Реман прирівнює з виду до крил птиці. Верхів і ґрунів тут без кінця, але якби не мапа, то ми би не знали, що вони за одні, ані наш провідник, ані пастухи на полонинах, яких ми нарочно про це питали, не знають, як їх назвати.

Дальша панорама ще гарніша, ще інтересніша для тих, що знають серед тих ґрунів, вершків, копиць і остриць зорієнтуватися. Прямо на північ тягнеться на овиді знайомий нам хребет Черногори, мов на долоні бачимо усі його верхи від Говерли й Петроша до чорногорського Попа Івана, що стрімко спадає до Шибеного. Освітлення прекрасне, ціла Черногора синя, чиста, остро зазначена, лиш через Шпиці раз у раз переливаються білі хмари. З полудня овид замикають високі Альпи Роднянські, знайомі нам з давніших літ: ця гора, як ріг – це Ineul [Інеул] (2280 м), цей стрімкий хребет – це великан Pietros [Петрос] (2305 м). А перед ними підноситься вгору широка трахитова Трояга (1939 м).

На захід від нас бачимо долину Тиси, через знаменитий тріедер Goerz [бінокль Гьорца] бачимо мармароський Сигіт, так що здається почислив би всі доми. А далі й далі бачимо села й містечка, що обсіли Тису, Вишів та їх притоки. На північ під Черногорою – то Богдан, руське містечко, звісне зі своїх торгів осінніх на товар, на полудні – це руська Петрова, а ще далі містечко Felső-Vissó [Фельсо Віссо].

* * *

Час вже вертати. Перед нами доріг кілька. Можемо зійти або назад до Требуші, або на північ до Богдана, або до станції Берлебашки, або вкінці на північний захід до Рахова (Rahó). Ця послідня дорога найтяжча і найдовша, провідник її не знає, а однак ми рішаємося нею сходити, щоби зібрати як-

найбільше вражень. Зближається полудне, а ми починаємо сходити. Стрімким хребтом Попа Івана понад східним його китлом не сходимо, а збігаємо прямо на північ відразу на висоту 1553 м, значиться яких 400 метрів на долину і невдовзі стаємо на плаю під горою Берлебашкою (1736 м), що сама заслугує і своєю висотою, і видом на ближче пізнання. Тут стрічаємо пастухів, що описують нам дорогу до Рахова. А далека вона, бо з Попа Івана ішли ми назад 6 і пів години. З-під Берлебашки полониною і лісом сходимо на дуже дикий занедбаний плай Магури (1489 м).

Плай веде над глибоким звором, раз лівим, раз правим боком Магури, дич страшна, стрімкі високі скали стирчать серед непроглядного лісу над вузькою стежкою, так що місцями ледве перейти можна. Тут хіба тільки медведі ходять, і дійсно стрічаємо сліди цілком свіжі «вуйка», він, певно, десь тут має свою гавру [барліг], а цілком свіжі сліди вказують, що він перед нами щойно відбув свій «спацер» – певно оглядав, чи хто непокликаний не поважиться часом заглянути в його царство.

Далі йдемо через поламаний ліс – це «бутин», де робітники зрубали дерево. Тут вже і стежки нема, треба іти навпростець, раз перелазити горою, раз сподом попід великі поперевертані великани, що їм сокира людська скоротила вік. На щастя бутин кінчиться, виходимо на полянку, з якої ще раз оглядаємо Попа Івана з одного, а панораму Черногори, що розсілася над Богданом, з другого боку. Та до Рахова ще далеко. Ще переходимо грунь Менчула (1380 м), щораз частіше трапляємо на сіножати, де стрічаємо косарів, трапляємо на гарну водицю, а далі ідемо щораз стрімкіше в долину.

Таке сходження в долину з тяжким мішком (рюкзаком) на плечах, де побіч усяких приборів туристичних двигаємо великі кусники молочного кварцу і лупака, що їх забрали з Попа Івана на пам'ятку – це найприкріше з цілої тури, ноги гнуться в колінах, рюкзак тягне взад, а тут ступай по каміннях, коріннях дерев і то ступай звільна, обережно, щоби не вивернутися або не звихнути ноги. Так ідемо цілими година-

ми в долину, вже і Менчул перейшли, скрутили вже на захід на Сільський Потік і доперва десь з полонини на 1021 м високої відкривається перед нами панорама Рахова. Положення містечка гарне: над Тисою серед високих гір розложилось воно, а перше, що впадає в очі, – це наша церква.

Ще 600 метрів в долину щораз стрімкішою дорогою, не знати звідки і дощик узявся, щоби нам послідню часть дороги украсити, але ми на це вже не звертаємо уваги. Сходимо щораз скорше, аж вкінці збігли стрімкою доріжкою через ліс, поміж хати і стали коло церкви. Ще чверть години, переходимо залізничний шлях, минаємо міст на Тисі та стаємо вкінці по годині ввечера по цілоденнім марші на перворядній вулиці містечка. Дорога скінчена.

З туристів переминюємося за хвилю в культурних людей – ідемо до одинокої ресторації та сідаємо до вечери. Коло нас засіло коло великого стола якесь численне товариство польське, видно тутешні літники. Музика малярська грає сентиментально-тужливу прелюдію, а опісля звісну нам аж надто добре в'язанку патріотичних польських пісень. Товариство при сусіднім столі підноситься з крісел. Так то Мадяри докментують свою приязнь для наших сусідів.

* * *

Чому гора називається Піп Іван? Цього ніхто, здається, не знає пояснити. А таких Попів Іванів є більше у нас в горах, от хоча б у Чорногорі є другий, по Говерлі найвищий, шпиль, що також зветься Попом Іваном. Наш провідник розказує повірку, як то якась попада втікала зі своїм «коханком» і аж на цій горі догнав їх піп Іван: на доказ показує нам криницю, що досі зветься «попадава криниця». Але це, очевидно, легенда, варто б, щоби якийсь фольклорист це розслідив.

Ми сконстатували, що вислів проф. Ремана про Мармороську Чорногору є справді правдивий: красою і величчю панорами перевищує вона нашу Чорногору і сміло можна її порівняти не лиш з Татрами, але й з найкращими видами альпійськими. Варто, щоби наші туристи якнайчастіше

заглядали в ту сторону нашої України! Лиш одно видалося нам в книжці проф. Ремана невірне: він каже, що Піп Іван лучиться з Нениською (хребет високий на 1820 м) високим, вузьким, мов віадукт, прислоном. Цього ми ніяк не могли сконстатувати. Нениська лежить за Фархаулом, далеко від Попа Івана і, відділена від нього звором Квасного Потока, ніяк із ним не лучиться. Здається, Реман поміняв Нениську зі Щербаном, (якого і він, і мапа зве невірною Жербаном) – з ним дійсно Піп Іван злучений, немов віадуктом, а в напрямі до Нениської спадає попри Петросул відразу стрімко в долину.

* * *

Списуючи тут жменьку туристичних вражень, додамо на кінці ще кілька уваг.

І у нас гори, і на угорським боці гори; але угорські гори вищі, стрімкіші, як наші. У нас смереки, по угорським боці – листкові дерева вкривають гори. У нас ріки не такі великі, звори не такі дикі, як по боці угорським. На наших боці (в «Польщі», як кажуть угорські Руснаки) зимніше, там тепліше, рослинність краща, багатша. Але і у нас, і у них народ той самий, так само бідний, так само прибитий. Відвічні дороги та плаї лучать обі сторони, а тепер, мов вужі, в'ються шляхи залізничні через нашу границю. А однак хребет Чорногори, немов китайський мур, ділить тих самих людей, тих самих Українців. Справжня китайщина, що вже маркантно виступає на першій угорській станції Navasalja (так Мадяри охрестили гуцульський Зимир), тяжкою кормигою придавила бідних угорських Руснаків. Тут Magyarorszag, тут нема місця для автохтонних мешканців цієї чудової частини нашої України-Руси. А однак зійдїть один кілометр в бік від залізничного шляху, і мадярщина зникає відразу. Чуєш, що це ті самі люди, що у нас, що ціла ця китайська запора – то лиш штучний продукт. І коли погадаєш, що мимо тисячі літ цей народ без ніякого проводу, без інтелігенції, що або вже змадярилася або «страха ради юдейського» грає ролю найпо-

ганішу – ренегатів-мадяронів, то таки надія вступає в наше серце. Що не згинуло за стільки літ, то, здається, не згине й нині, коли люди все ж таки зачинають мати певне поняття про своє людське достоїнство. Цей сильний елементарний опір у нашого угорського народу, що мимо найгірших умов, мимо урядової мадяризації і мимо сусідства цілком чужої волоської нації, без проводу й інтелігенції досі устоявся і остав донині українським, може нам служити потіхою, що і в Галичині, де наш народ живе в далеко ліпших умовах, як угорські Руснаки, всякі намагання, щоби нас знищити, не вдадуться ніколи.

Най же цей мур, що хоча й спричинений природною конфігурацією терену і обставинами історичними, штучно лиш ділить дітей того самого народу, впаде якнайскорше перед нашою доброю волею і нашими змаганнями! Най же якнайбільше наших молодих туристів не жахається трудів і невеликих впрочім коштів та шукає по угорським боці піднеслих естетичних вражень серед могучої тамошньої природи та зблизиться до наших бідніших, горем, нуждою і чужою кормигою прибитих, братів!

Яремче, 10 серпня 1909 р.

Сто миль на колесі

[уривок]

Присвячую українському Пластови. Автор

Від'їзд зі Львова

Наш план – зробити в цім році більшу туру ровером, починав із початком липня щораз більше наближатися до здійснення. Наші колеса, себто мою машину і мого товариша проф. П. Лушпинського³¹¹, піддаємо основній ревізії перед виїздом зі Львова: мій ровер – іще передвоєнний «Стирія», проф. Лушпинського – новий «Пух» дістають т. зв. подвійне перенесення, що дозволяє без великого напруження сфорсувати і доволі стрімку, а то й довгу гору. Ладимо наплечники (рюкзаки), вага їх коло 6 кг, наші ж ровери важать – мій 15 кг, проф. Лушпинського 16 кг, тож із наплечниками й усяким знаряддям до направи роверів випадає на кожного з нас округло по 24 кг. Багато, однак, з речей, що ми взяли з собою, можна було безпечно лишити вдома. Тому, що ми числили лиш на їзду днем, не взяли з собою ліхтарок – необережність, що пімстилася на нас пізніше. Наша ціль – переїхати на колесах вперед підкарпатську сторону Західної Галичини аж по Татри, а опісля перекинутися на Схід, оглянути наші гори і Підгір'ям дістатися на Поділля. Менше інтересні партії рішили ми, щоб не гаяти часу, переїхати залізницею.

Ровери готові до дороги, циклометри, що подають переїхану дорогу, перевірені, дорога перестудійована після військових мап дуже подрібно, тож прощай, Львове, на кілька тижнів! 8 липня с. р. о год. 8 ³/₄ починаємо нашу туру в напрямі городецької рогачки. [...]

* * *

Переночували ми в Стрию, заїхали на другий день до Станиславова і 21 липня о 8 рано стали в Делятині, звідки почали другу часть нашої дороги через Гуцульщину, Покуття і Поділля. Дотепер зробили ми 362,4 км роверами.

Гуцульщина і Покуття

З Делятина їдемо через Гориш звисним Кратерівським гостинцем до Дори. Та цей, колись-то найкращий гостинець у наших горах, вже не той, що перед війною. Вибої, яких ніхто не направляє, острі камені замінюють його з колишньої першорядної дороги на звичайну типово галицьку мурованку. Ще до Микуличина їдеться як-так, як за давніх добрих часів, але перед Татаровом дорога позаростала травою, понищена, а в Татарові вже цілком погана. Рух через Яблуницю на колишню Угорщину устав цілком, тож усім байдуже, що дорога попсувалася. В Дорі за тих кілька літ по війні багато змінилося: бачимо різні крами й кооперативи з українськими написами, а хоч gros [основна частина] літників – Жиди, як за давніх добрих часів, однак відчувається, що Дора – це чисто українське село.

Скупалися ми в Пруті й за хвилю стали в Яремчі під могутньою дикою стіною Явірника (1467 м), так добре мені звісного з колишніх передвоєнних тур у Горгани. Та Яремче також не те, що давно. Величавий колись, сміло кинений кам'яний віадукт, що попри міст над Ізонцо³¹² був унікатом в Європі, знищений у світовій війні і заступлений ординарною залізною конструкцією. Прегарний перебіг Прута (водопад), що дико кидався по скелях серед такого ж дикого оточення, багато стратив на красі, відколи над його плесом побудовано нібито каварню, ніби ресторан Шаротку, де заходять люди, яким вид водопада додає апетиту. Та й дальша дорога до Ямної сумно настроює: по правім боці каменеломи й неестетичні вілли, другий віадукт рівно ж знищений і замінений нині залізним, славний Кратерівський камінь вандальськи посмарований – те все наводить сумні рефлексії.

Вид на Татарів. 1920-ті роки. Збірка Х. Кучмінської.

Зате в Яремчі й Ворохті жидівські примітивні, ординарно побудовані, ресторани-каварні з культурним написом «dancing» нагадують нам, що і в наші гори суне вже «європейська культура».

Минули ми гарний все водопад Капливець, відпочили у Микуличині, де якраз трапили на велику церковну місію, з'їли дешевий та цілком добрий обід в українській гостинниці Гуцуляка, скупалися в Пруті та й пустилися до Татарова. Дорога крутиться під жемчугами наших гір, під Баранією, Хом'яком (1544 м), Синяком (1664 м) з одного, а Явірником із другого боку над гарним диким руслом Прута. Це рішучо найкраща частина дороги, якби не знищення, про яке я згадав вище. Татарів нині пустий, немов і усе завмерло, колишнього гамору не слідно, лиш де-не-де видно кількох літників-Жидів.

Із Татарова їдемо до Ворохти, та коли дорога Микуличин-Татарів бодай нагадувала колишню свою славу, то до-

рога до Ворохти існує хіба на те, щоб на каменюках і болотистих вибоях витрясти живцем душу з тіла. Колись інтересна була це дорога, бо вела над Прутом серед пралісу між Магурою і Ребровачем, нині ліс перерубаний, Магура світить обдертими кам'янистими боками, а хіба лиш хвиля, коли далеко виринає на овиді Говерла та Петрош, дає душі туриста трохи розради. До Ворохти приїхали ми о год 4.45 та що ж? У колишній, так добре мені знаній гостинниці Перкатука, що нині втратила цілком український характер, не найшли ми приміщення, тож пішли на ніч до Черногорського двірка. Як же ж змінилася Ворохта! Колись перед війною гуділо тут туристичне життя, тут, у Черногорським двірку, а пізніше у Перкатука, збиралося товариство, що обговорювало тури в Горгани, Черногору, мармароські, а то й родненські гори. Тут був центр українського туристичного руху, тут збиралися ми з пок. братом Юліаном, пок. о. Чапельським, д-ром Коцюбою, д-ром Л. Кульчицьким, проф. Вітошинським і багатьма іншими та йшли звідси в гори любоватися їх красою, пробувати своїх сил і віддихати на висоті 2000 м повними грудьми. А нині? Кордон іде вершками Черногори, поза Ворохту залізниця не йде. Туристів тут не видно, лиш часами ще приїжджає з Коломиї старенький 90-літній емер. майор Hoffbauer [Гофбауер] – колись найліпший турист і знавець наших гір, щоби бодай здалека глянути на Черногору, літників мало, та й ті стараються змінити колишній український характер Ворохти. Тут тепер санаторія станиславівської каси хворих, тут за другим віядуктом табір воєнного вишколу польської шкільної молоді. А наші колишні туристи або постарілися, або перенеслися до Підлютого, або в Стрийщину. Шкода нашої Черногори та наших прегарних Горганів!

Тут, у Ворохті, по раз перший мали ми більшу направу ролера. Коли з проф. Лушпинським пішли ми на прохід, щоби оглянути величаву панораму Ворохти, один із хлопчиськів, що також мешкали в двірку (син п. майорової) зі злоби перебив гуму в ровері професора. Через те завтрашня наша дорога опізнилася на годину, а по дорозі кілька кілометрів

за Ворохтою ще раз треба було направляти ровер. Їда в Чорногорським двірку лиха, нічліг дорогий і лихий – до того на ніч додано нам ще двох туристів, а зимно було таке, що треба було топити в печі.

З Ворохти до Жаб'я³¹³ веде дорога «цісарка», як кажуть Гуцули, 34 км довга. Та ота цісарка, що творить головну артерію і лучить Жаб'є з його залізничною станцією Ворохтою, дає такий доказ нездарности дотичних чинників, що просто стид і сором, що така дорога може існувати. Порівняйте дороги в горах Західної Галичини з цею головною жаб'ївською дорогою, а будете бачити, як виглядають дороги там, де уряд дбає про них! Вже за тартаком у Ворохті «цісарка» стає бездонним багном, а де сухо, то метрової глибини діри, тож прийшлося нам оточувати дорогу мокрими сіножатями. Одно добре, що попри цю дорогу веде лісова колійка так, що від біди можна її тором посуватися вперед – інакше хіба вертай назад до Ворохти. Сама «цісарка» вимощена поперечними ялицями, по яких ступається, мов по магільниці, але ті ялиці погнили, повно в них дір, а де ялиць нема, там болото і бездонне багно, і нікому ані сниться сяк-так ту дорогу направляти. Тож аж до т. зв. границі Жаб'я (яких 15 км з Ворохти) ледве чи їхали ми два кілометри – увесь час треба було серед еквілібристичних штук із ровером посуватися вперед, до того ще постійно під гору, ще до Арджелюжі якомсь щасливо добилися; але від Арджелюжі, де ми скрутили на полудневий схід і покинули колійку, ситуація стала ще гірша. Мости на потоках вода ще з весни зірвала так, що ми з роверами з яких чотири рази мусили переходити в брід, в однім місці цілий кілометр грязли в болотах, а на кінець недалеко границі вхопила нас злива. Аж о 3 год з полудня стали ми на границі Жаб'я, на т. зв. Буковелі (970 м) та хвилю відпочили і варили чай в хаті доволі інтелігентного Гуцула. Та як і прикра була ціла дорога з Ворохти, однак під краєвидним оглядом вона прегарна і живописна. Ззаду за нами Горгани, а це Хом'як, Синяк і дика Добошанка (1757 м), з правого боку ближче нас Кукул (1542 м) і Кострича (1585 м),

так добре мені знані з давних передвоєнних тур, а даліше – найвищий верх Чорногори Говерла (2058 м), що рисується на овиді, немов велика синя копиця. І Кострича, і гарна панорама Чорногори товаришать нам далі аж до Жаб'я-Ільці, де особливо від церкви видно увесь майже ланцюг Чорногори, вкритий на Шпицях і Кізіх Логах снігом. Найтяжча часть дороги скінчилася: від Буковелю дорога стає трохи ліпша і сходить постійно в долину, хоча довго-довго ще про якусь їзду ровером нема бесіди, бо тут хіба лиш гуцульський коник безпечно перейде по тих вибоях і каменях.

Щойно від клявзи [греблі] на потоці Ільця і від Кривополя можна вигідно їхати аж під саме Жаб'є. Властиво ми уже на території Жаб'я, бо й Буковель, і Кривополе, й Ільця, і Бистрець – то все Жаб'є, що займає яких 600 км², але до Жаб'я Слупейки – цілі нашої нинішньої дороги, ще дуже далеко. Дорога здовж Ільці дуже інтересна: гарна є клявза, що має вид синього озера, живописні є скали і гарно уложені верстви скал над потоком Кривцем, а найкраща з усього – панорама Костричі та Чорногори.

Перед самим Жаб'єм-Ільцею ще раз захопила нас буря із сильною зливою, та ми щасливо якимось дісталися в село Ільцю, однак довго ще звідси мусили їхати на схід болотами, заки через Бистрець дісталися на Слупейку. Від Жаб'я-Ільці дорога вела здовж великого Черемоша, що по дощі котив свої сині хвилі з гуком і ревом по шипотах на границю Буковини: могутні його струї силою і красою нагадували нам найкращі партії Дунайця. В Жаб'ю-Слупейці стали ми вкінці о 8 вечора і найшли дуже добре приміщення в жидівській гостинниці Гертнера. Господар інтелігентний, культурний, услуга добра, їда добра і недорого, по тяжких перипетіях добре спали під гарними гуцульськими ліжниками*. Жаб'є має і повітовий суд, і пошту, і податковий уряд, і церкву, і малий костел – не знати для кого, бо тут самі Гуцули, а однак це запалий кут поза світом. А гарна тут сторона! Коби добра комунікація, коби залізниця, то ця прегарна сторона стягнула

* Ці ліжники, зроблені з правдивої вовни, коштують пересічно по 50 зл.

Жаб'є-Ільця (Верховина). 1930-ті роки. Національна бібліотека, Варшава.

б увесь туристичний рух до себе. А нині що? Одна «цісарка» з Ворохти, а другий гостинець 35 км довгий з Косова, ще його перед війною відомий польський турист д-р Орлович³¹⁴ назвав величавим (*wspaniały*) – це дві артерії, що лучать цю закутину зі світом. Цісарку з Ворохти ми вже пізнали, а «величавий» гостинець до Косова мали пізнати завтра.

З Жаб'я виїхали ми 23 липня о годині 8 рано в північно-східнім напрямі до Косова і Снятина. Початок дороги з Жаб'я над Чорним Черемошем через Криворівню, хоча вчорашня злива лишила по собі болото, ще від біди. Криворівня – це гарно розкинене село, що було до війни, як каже д-р Орлович, українським Закопанім. Тут на літо з'їздилися наші вчені й письменники, як Грушевський, Франко, Гнатюк, Леся Українка, Коцюбинський і др. Тут гарна околиця, добра купіль у Черемоші, з якої й ми користали, тут сам

центр гуцульського життя. В Криворівні прощаємо Чорний Черемош, що іде через горішний Ясенів на полудневий схід до Устерік, щоб там з Білим Черемошем злитися в одну ріку, і їдемо над потоком Варатином. Де дівся цей «величавий» гостинець до Косова? Замість нього тягнеться яких 2 кілометри одна з найгірших доріг, які можна собі уявити. Дорога поступово підноситься вгору аж на Буковець (883 м), засипана цілими острыми каменюками, що не знати, куди вести ровер, щоб не поторошити коліс. Вкінці перебули ми й цю «мурованку» та стали змучені на вершці Буківця 12 км від Жаб'я: на перебуття цієї дороги зужили ми аж 3 ½ години часу. Буковець – це водний діл, що відділює сточище Чорного Черемоша від Рибниці, тож дальша дорога веде доволі остро в долину і під тим оглядом подібна до серпантин на просторі Новий Торг–Хабівка. Осталих 21 км до Косова переїхали ми протягом двох годин. Дорога, спочатку погана, стає щораз ліпша, а від Яворова навіть дуже добра. Увесь час їдемо над Рибницею, яка кидається дико по скелях, місцями дуже глибоким ярмом, повно усюди скель, що додають принади окруженню. Минаємо гарний Яворів, (до якого довгий, симпатичний зїзд в долину), відомий з того, що тут вирости славні різьбарі Шкрібляки та що звідси йде родина Окуневських, минаємо з лівого боку Річку, де працював другий гуцульський артист Мегеденюк, переїздимо попід Соکیلським через Соколівку і Город, минаємо міст на Рибниці і стаємо в Косові коло 1 ¼ години. В Народній Торговлі, куди ми поступили, не дістали нічого до їди, тож мусили піти на обід деінде. Про Косів, його літників та лічниче заведенне д-ра Тарнавського³¹⁵ (бачили ми тут деяких його пацієнтів напівголих) не згадую – бо це загальновідомі речі. За Косовом почалася найкраща частина дороги аж до Залуча перед Снятином – це одинока справді добра дорога, яку ми стріли у Східній Галичині. Спочатку їдемо здовж Рибниці аж до Рожнева, а опісля перекидаємося на правий її бік і зближаємося до Черемоша. Минаємо скоро Джурів та Тучапи, перед Княжим задержуємося, щоби направити

шлях [камеру] в моїм ровері (це зайняло $\frac{3}{4}$ години) а опісля дуже скорим темпом (особливо від фільварку в Залучі) доїздимо до станції Снятин. Здалека бачимо вже Буковину, а саме Вашківці. Та тут ситуація змінюється: від станції до мосту на Пруті ще п'ять кілометрів дуже поганої болотистої дороги, а від мосту треба пхати ровер на високу гору, на якій лежить Снятин (міст на висоті 209 м, Снятин – 273 м). Через те приїхали ми до Снятина аж о 7 $\frac{1}{2}$ вечора (73 км від Жаб'я). Вже було цілком темно, а до того пустився дощ, коли ми зі Снятина вибралися далше. І тут знов пімстилося на нас те, що ми не взяли з собою ліхтарок, бо дальшу дорогу зі Снятина до Стецевої (12 км) переїхали ми напотемки так, що хвилями один другого не бачив. Попри цвинтар у Снятині скрутили ми на північ доволі доброю дорогою, але цілком напотемки серед невеликого дощу, через Потічок заїхали на край села Стецевої, що тягнеться в долину направо від гостинця. Тут довший час блудили, бо лиш маленька кишенькова електрична ліхтарка освічувала нам дорогу, аж врешті о 10 вечора стали на приходстві в о. Лушпинського по 85-кілометровій їзді. Щастя, що нас ніхто не задержував, бо тут лиш два кілометри до нової румунської границі і по 9 вечора без перепусток не вільно ходити по селі.

У Стецевій відпочили ми один день, оглянули стареньку дерев'яну церкву, тепер вже замкнену, де лиш гуляють куніці та гніздяться яструби, оглянули старий цвинтар із кількома інтересними гробами, а 25 липня о 7 $\frac{1}{2}$ рано пустилися в дальшу дорогу просто на північ до Городенки. Краєвид стає щораз то більше покутсько-подільський, дорога йде вічно раз догори, раз у долину, лісів уже нема, при гостинці лиш де-не-де трапляється дерево, а як оком глянеш – лани і лани без кінця. Дорога монотонна, але не найгірша. Минаємо Рудольфсдорф і Ясенів та по 17 кілометрах приїздимо о 10 год до Городенки. Тут стратили $\frac{3}{4}$ години на репарацію мого ровера, але багато це не допомгло, бо ще того самого дня над Дністом і в Устечку мусили ми шляхв ґрунтовно направляти. Дальша дорога з Городенки на північ аж до Се-

маковець – монотонний степ, майже без вегетації, зате від Семаковець ситуація змінюється. Ми наближаємося щораз більше до Дністра і від Семаковець починаємо їхати в долину щораз кращим, щораз глибшим яром. По обох боках дороги над невеличким, але доволі бистрим потоком, починаються спочатку хащі, опісля ліс – маємо враження, що ми серед гір. Це враження збільшує ще добра, мов гірська джерельна, вода, що її під скелею п'ємо в Семаківцях. Чим ближче Дністер, тим краще відкриваються верстви червоного пісковика, переділені зеленим лупаком – від нього й ціла дорога і наші ровери стають зелені, мов помальовані. Щораз нижче, щораз ostrіше з'їздимо в долину, аж у кінці в Михальчі стаємо о годині 2 з полудня у величавім глибокім ярі срібнолентого Дністра по 33-кілометровій дорозі. Поромом перевозимося на лівий берег Дністра та стаємо на Поділлі. Пам'ятне це місце: тут у часі світової війни велися завзяті бої, щоби здобути перехід на Дністрі, тут лягло тисячами «муштрованого люду».

На Поділлі

Над Дністром відпочиваємо дві години, купаємося, направляємо ровер та любуємося величавою природою. Тут Дністер пливе серед глибокого яру так, що майже нема місця на дорозу: з правого боку – високий берег, покритий лісом, з лівого – стрімкі, голі, незвичайно інтересні для геолога, верстви червоного пісковика й зеленого лупака чергуються і творять живописну картину. Це ж не даром цю частину Дністрового яру коло Устечка, де ми якраз находимося, називають дністровою Швайцарією. Десь угорі високо над нами перелітають яструби, над водою мчаться мєви, а на Дністрі на камені сидить неподвижно цілі дві години велика біла чапля, яка тепер уже належить до рідкостей, і терпеливо жде на здобич. [...]

У Братишеві найшли ми гостинне прийняття в домі о. декана Чеховського і його рідні. Діти о. Чеховського та їх сво-

яки, ученики гімназії, в часті вже абітурієнти, заводять ввечері гарний хор і співають стрілецькі та інші пісні. Тут остали ми через день 31 липня, подивлялися гарне господарство Чеховських, гарний сад, оглядали гарну панораму Товмаччини та далекі-далекі Горгани.

1 серпня о 4 годині рано відїхав я в товаристві мого товариша ровером із Братишева до станції в Нижневі, ще раз мав нагоду переїхати згори в долину 4 ½ км стрімкою, доволі небезпечною, дорогою. Розпрощався я на станції з добрим виrozumілим товаришем цілої нашої дороги, що тут іще лишився у своїх свояків, п. Чеховських, розпрощався з о. Чеховським і його хлопцями, що приїхали кіньми на станцію – і о 5 год потягом поїхав до Львова. Сюди прибув я в полудне, заплатив, подібно як колись у Стрию, якусь додаткову оплату за ровер (багажове) на дохід міста та, переїхавши ще 4 ½ км вулицями Львова найшовся вкінці дома. Зазначу тут, що дорога від двірця у Львові може витримати вповні конкуренцію з дорогою Бучач–Монастириська, а хто хоче знищити машину й дістати потрясення мозку – нехай з наплечником переїде вулицю Вірменську та Скарбківську.

Стомилева тура на колесі скінчена.

* * *

На кінець кілька практичних заміток.

1) В дорогу брати якнайменший багаж і лиш те, що конче потрібне: наплечник, що важить більше, як 4–5 кг, є безпотрібним баластом. Білля брати небагато – як треба, то можна випрати його в кождім потоці і зараз висушити на сонці.

2) Конче взяти ліхтарку, прибори до ровера (найліпший американський ключ) та, очевидно, і репературки.

3) Оливи в часі дороги не жалувати.

4) Темп їзди не змінювати, не бавитися в якогось «Kilometer-Fressera», бо завдання туристики не є зробити якнайбільше дороги, але дивитися довкола і задержати в пам'яті те, що найінтересніше.

5) З цієї причини ніколи не треба форсувати: короткий горб, хоча й острий, можна взяти одним розгоном, але під довгий горб безумовно треба зсісти, коли хочемо зашанувати машину і, що важніше, серце – тим більше, коли нас жде довга тижнева дорога.

6) Алкоголю безумовно не вживати. До відсвіження вистане чиста свіжа вода, а її особливо в горах та й на Поділлі всюди доволі, а ще ліпше гарячий чай. Теж раджу туристам усе мати з собою добрий термос, а коли ні, то спиритусову машинку; тоді де-небудь при дорозі можна заварити чай, бо ніщо так не скріпляє і не реставрує туриста. Виїмково лиш, де нема доброї води, а спека, можна випити невелику склянку пива, але воно найчастіше йде в ноги і чоловік стає отяжілий.

7) Щоби побороти змучення, добрі є шоколад або пастилки Коля, а що в дорозі чоловік пріє і висихає йому в губі й горлі, то добре є від часу до часу брати до губи винний або солодко-квасний цукорок. І тут мушу з признанням піднести, що цукорки, які найліпше відповіли цьому завданню, – це цукорки з фабрики «Фортуна». На жаль, навіть по наших торговлях не всюди їх дістанете.

Дороги всюди були безпечні, прикростей з ніякого боку ми не зазнали, навпаки стрічали з різних сторін багато ввічливості так, що цілу дорогу, хоча довгу і туристично не раз доволі прикру, перебули ми з повною сатисфакцією, а приємні спомини остануть нам надовго в пам'яті.

Львів, серпень, 1925 р.

Моя перша прогулька в Чорногорі

Присвячую д-рові М. Коцюбі

Яких тридцять літ тому наші Карпати, а саме Чорногора та Горгани, були terra incognita для більшості Галичан: туристика не існувала цілком, а лиш виїмково дехто зі Станиславова та Коломиї запускався в гори. Правда, вже 1878 р. засновано в Коломиї Чорногорський відділ Татрянського товариства, до якого належало й багато Українців, але сам цей відділ проявляв небагату діяльність та обмежувався до збудування досить примітивних домів у Жаб'ю і Ворохті та схорониська на Заросляку під Говерлою. Та туристів було проте небагато, ще 1896 р. ледве 72 осіб ходило в Чорногорі, хоча вже проведено залізницю зі Станиславова на Ворохту до Угорщини. Лиш старий невтомний емеритований австрійський майор Гофбауер, автор першого провідника по Чорногорі, товкся від весни до пізньої осені по Горганах та Чорногорі, а з Українців тільки д-р М. Коцюба та проф. Я. Вітошинський, захоплені красою природи наших гір, від часу до часу уладжували прогульки в Карпати*. І цей стан туристики небагато поправився, коли поведено в Гуцульщину залізницю, однак почали в гори з року на рік напливати літники, в першу чергу в Яремче, а далі ще щораз глибше в Карпати аж по Ворохту. Але Дора та Яремче швидко перемінилися в польсько-жидівські оселі, так що для правдивого туриста не стало там місця, і хто хотів пізнати гори в їх повній дикій величчі, той їхав у Ворохту, де побіч Чорногорського двірка, двох-трьох жидівських ресторацій та кількох віл царював ще спокій та примітивна природа майже аж до війни. Звільна і тут втиснулися жидівські й польські літники та вколотили спокій і гармонію Карпат, хоча до дальших тур ніхто з

* Дещо ліпше були знані стрийські гори, бо залізниця там йшла і Львів був близько, але туристично ті гори представляли менший інтерес. Перед самою війною завдяки радн. Стеблецькому постало в Станиславові українське товариство, яке уладжувало літом прогульки в гори без суто туристичного характеру.

них не пхався. Жаб'є ще донині без залізниці, далеко на боці, Криворівня та вся долина обох Черемошів ще надалі задержали свій романтичний характер – тут з туристів мало хто заходив, лиш Криворівня завдяки проф. Грушевському стала літньою столицею українських письменників, як Франко, Гнатюк, Коцюбинський, Леся Українка та інші. В Жаб'ю навіть Чорногорський дім замінено на польське казино, бо фреквенції туристів не було.

Нині часи змінилися: усякі «крулевіяки» та головно «варшав'яки» кинулися в «польські гори», обсіли всі найкращі закутини Гуцульщини, навіть Жаб'є та Ворохту, побудували санаторії та вілли, почалася деморалізація гуцулів (по теорії «Кур'єрка»³¹⁶ – це польське плем'я), пропала романтична краса, спокій та рідний примітив тієї найкращої закутини, а на місце примітиву не прийшла цивілізація. Там, де ввечері протяжно співала трембіта, гуде нині джаз та дансінг, там, де колись чути було в горах лиш часами голоси дикого звіра, там нині розпаношуються крикливі табори харчежи [скаутів] та пшиспобєня. Наразі лише найдикші Горгани остали ще свобідні для української туристики та нашого пласту. І коли колись прогулька в наші гори ставила до людей і їх енергії високі вимоги, і лиш десь-колись нога негуцула стала на полонині Чорногори або Горганів, то нині по горах швендяються крикливі ватаги псевдотуристів та засмічують полонини й ліси...

* * *

Перший раз приїхав я в гуцульські гори на літній побут літ тому двадцять шість, і як більшість тогочасних літників заїхав до Яремча. Про туристику та прогульки в гори не мав тоді ще поняття, хоча чув вже раніше від мого покійного брата Юліана, що тут давніше бував, про різні цікаві тури. Крутився я якийсь час по невисоких яремчанських горах без ніякого плану і щойно приїзд д-ра М. Коцюби та зааранжування ним української прогульки на Хом'як ввели мене в прегарний світ наших гір. Бо хоча сама дорога на Хом'як,

високий на 1544 м, не представляє найменших труднощів, однак незрівняний вид з тієї гори, його кам'яниста будова, ліси та Горган, а вкінці незваний по долах жереп (косодеревина) були для мене чимось новим, незаним дотепер.

Тож коли кілька тижнів пізніше перед самим Спасом приїхав до Ворохти крилошанин о. Чапельський та шукав товариша більшої тури в Чорногорі, я дуже радо прийняв його пропозицію і вибрався з ним у дорогу, хоча моє туристичне вивінування було дуже недостаточне. План прогульки був: з Ворохти поїхати через Жаб'є у галицький Буркут, а звідси вийти на другий щодо висоти верх Чорногори, Попа Івана (2026 м), і хребтом Чорногори вернути назад у Ворохту.

Тодішній управитель чорногорського двірка у Ворохті Перкатуєк, Українець (помер щойно торік), подбав для нас про два коні під верх та провідника (радше послугача до коней) і рано в навечер'я Спаса виїхали ми з Ворохти у напрямі Арджелюжі до границі Жаб'я. Самої дороги з Ворохти здовж Пруту на Арджелюжу, Буковель, Кривополе до Жаб'я-Ільці (32 км), поганої, знищеної по кождім дощі, вимощеної кльощами дерев, але зате дуже живописної, з прегарними видами на Горгани, Костричу, а далі Чорногорі не буду описувати – вона нині вже занадто добре відома молодим українським туристичним гурткам та пластунам. Але в ті часи – це була ще доволі незвичайна тура. Зазначу тут лиш одно: мене, артилерійського старшину, що привик їздити на добрих конях гострим темпом, дратував спочатку повільний дрібний хід гуцульського коня, якого ніяка сила не могла примусити до скорішого руху. Але коли я пізніше побачив, як той кінь ступає обережно по кругляках, як він виминає на вузькій стежці других коней, навантажених бесагами та як він у горах делікатно пробує копитом, чи камінь не усувається з-під ніг, тоді я набрав респекту до розуму та інтелігенції цього симпатичного сотворіння.

Пізно ввечері стали ми на приходстві в о. П. на Жаб'ю-Ільці, оглядали звідси цілу панораму Чорногори та слухали цілу ніч жалібного трембітання церковної сторожі. Рано по-

їхали даліше, цим разом вже візком, долиною Черемоша через Красний Луг, Зелений, Явірник, увесь час під подошвою Черногори, через Шибене, Рабенець до Буркуту. Тоді в Буркуті існувало невелике купелеве заведення з дуже доброю залізною водою: були тут два або три павільйони, кілька кабін та дуже небагато гостей. До Буркуту доступ був невідгідний, 41 км з Жаб'я, ніякої харчівні, крім у заведенні, ані пошти, словом, світ дошками забитий. Стало ординував тут лікар д-р К., свояк о. Чапельського, що цілий день ловив у Черемоші пструги. Недовго перед нами гостив тут єпископ Хомишин, що лишив по виїзді гарні слова прощання у заведеневій книзі, був тут якийсь час д-р Трильовський та ще дехто. Управу Буркуту мала вдовиця по священнику п. Л. Два дні потім із Буркуту, доки за нами наспів наш провідник із парою коней, в товаристві д-ра К. та його сина-ученика, завернули ми назад у напрямі Шибеного та почали йти на Попа Івана. Зазначу тут, що над великим штучним озером Шибеним, може найкращою точкою Черногори, що лежить у стім Попа Івана, щороку в маленькій хатині літами мешкав самітно славний буковинський посол Пігуляк та вів життя анахорета.

Дорога на Попа Івана (2026 м), рівно 1000 метрів угору від озера Шибеного, є дуже прикра та дуже стрімка, чи то будемо спинатися через Поливний та Гропу, чи між потоками Шурин та Погорілець на Веснарку. Ми вибираємо ту другу, східну, дорогу, і лісом раз пішки, раз верхом драпаємося угору. На Шурині, на висоті яких 1600 метрів, трапляємо на колибу: на наше велике здивування «бацом» був тут Жид, а всі посуду, в яких він робив бундз на бриндзу, і він сам були так страшно брудні та такі чорні від болота, що хоча нам і як хотілося пити, однак жентицю, що нам давав Жид, вилили зараз до потоку. У дальшій дорозі на полудневий схід від Попа Івана минаємо гірське озерце, одно з тих, яких у Черногорі багато, (але не таке гарне, як Несамовите під Туркулом), далі находимо гарну джерельну воду і скоро стаємо серед прегарної погоди на вершку Попа Івана. Якийсь час

Вид на Попа Івана. 1920-ті роки. *Національна бібліотека, Варшава.*

відпочиваємо на цій імпонуючій горі та оглядаємо величавий вид на всі сторони світу аж далеко-далеко в Роднянські Альпи, а далі починаємо бавитися, як діти і пускаємо з гори – невивачливий для туристів промах! – великі каменюки в діл та дивимося, як вони летять з гуком сотки метрів у пропасть та розтріскуються на кусні. Починаємо йти далі з Попа Івана на північний захід хребтом Чорногори здовж угорської границі: як далеко кинути оком – щораз нові хребти, нові вершки, яруги, полонини і ніодної людини. Минули ми вже і високий Кедроватий, і Дземброню, і Менчул, минули скелисті Тіятри і Кізі Улоги, і Томнатик, і наліво від Гаджини скручуємо на найкращу часть Чорногори – Шпиці. Але тут стрічає нас катастрофа. Погода, така гарна на Попі Івані, почала вже псуватися від хвили, як ми дійшли до Менчула. Небо затягнулося хмарами і надтягнула така час-та в Чорногорі у другій половині серпня буря. У місці, де в

напрямі Шпиць вигинається хребет Чорногори та найбільше обнижується, нараз почали перевалюватися густі хмари від угорського боку – густі й темні закрили весь овид, закрили і нас так, що один другого перестав бачити далі, як на два кроки. Дрібний спочатку дощ змінився у зливу, зачав сікти густий град та сніг, а щоби збільшити грозу, зачали щораз частіше, щораз ближче нас бити громи. Ми позлазили з коней та почали серед бурі насліпо йти далі; на найвищому хребті гір на полонині, де нема деревини, де нікуди заховатися від бурі та зливи творили ми найвищу точку. Що в котрого з нас не вдарив грім – це було справді чудо, ми ж прецінь були в місці, де не один вже пастух згинув від грому і якраз минали «незамкнений гріб». Тут одного разу серед літа грім убив чоловіка, сини хотіли його знести з гір в долину та з огляду на велику спеку годі було тіло спровадити в село. Так і поховали його тут без священника, і тому назвали його могилу «незамкненою», «незапечатаною». Ми всі перемокли до нитки – коні сумно поспускали голови в долину і ціла наша каравана насліпо серед хмари та бурі йшла дальше поперед себе. Ніхто, навіть гуцул, не знав дороги, а впрочім яка тут дорога, коли за крок від нас нічого не видно. Громи без перерви, град і сніг, небезпека, що або кого з нас грім вб'є, або що хто з нас впаде в пропасть, яких на Шпицях так багато – це були товариші нашої каравани. Та вкінці крок за кроком дійшли ми до перших корчів жерепу й почали серед них шукати пристановища. Нараз з-під одного корча висунувся старий чоловік, прикритий кептарем навиворіт, та споглядав із дивом на нас: аж за голову взявся, коли почув, звідки ми йдемо та що ми серед бурі заблудили. Це був старий пастух, що пас тут маржину й вівці та перед бурею сховався у жереп. Від нього почули ми, що цілком збилися з дороги, яка мала завести нас до схорониська на Заросляку під Говерлою, та що ми на полонині Марішевська Велика на висоті яких 1560 м. Старий пастух веде нас далі серед дощу, темряви і мряки, ми по мокрій траві ледве йти можемо, черевики совгаються, а він іде легко та скоро, наче молодик.

Вкінці коло 7 вечора заходимо до стаї на Марішевській, а майже рівночасно з нами входить у загороду молода жінка, що серед дощу та бурі вийшла аж десь з Ворохти з повними бесагами харчів для пастухів. В середині дірвявої колиби біля вогню сидить старий бац та робить бунджу, коло нього кілька пастухів, що саме загнали до загороди маржину та вівці. На наш чемний запит, чи можемо ввійти, непривітливий бац каже, що можемо, але кождий мусить дати за себе «банку» (гульдена). Даємо гроші, входимо досередини, скидаємо мокру одягу та сідаємо коло ватри. Але стріха дірвява, дощ нею затікає і ми з одного боку гріємося, одіж на нас висихає, а з другого боку – мокне на нас наново. Про спання ані бесіди, куняємо при вогні цілу ніч, щасливі, ще бодай ноги можемо розпростувати. Над рано минула буря, але дощ лив даліше без перерви. Та коли ми коло 5 год ранку почали збиратися у дальшу дорогу, приступає до нас стара гуцулка, що стало сиділа в стаї та варила пастухам їсти, цілує о. Чапельського в руку та каже:

- Прошу отця духовного охрестити дитнну.
- Яку дитину?
- Та ось щойно вродилася.
- Чия ж вона?
- А от тої жінки, що з панамі ввечері прийшла.

І ми не знали, що подивляти: чи ту велику фізичну силу жінки, що перед таким важливим актом відбула таку тяжку дорогу в гори серед бурі та зливи, чи цей дивний збіг обставин, що загнав нас в ту стаю і звів разом з бідною гуцулкою. І сталася подія, певно, перший раз, відколи Чорногора Чорногорою: на полонині серед дощу перед нужденною колибою, серед величавого стафажу замрачених верхів, хрестить бідну дитину крилошанин Львівської митрополії в асисті двох докторів, щоправда лиш одного з них доктора медицини. О. Чапельський списує наборзі на карточці метрику, передає її старій гуцулці та йдемо в дальшу дорогу. Старий пастух, що нас вчора випровадив з халеви, веде нас з полонини лісом навпростець вдолину, вказує, куди дальше йти і вертає

на полонину. Блукаємо ще якийсь час у лісі, аж врешті стаємо на лівім березі Прута, що тут приходиться з-під Данцижа. І доперва бачимо, як по бурі розгулявся Прут, бачу наглядно перший раз в житті силу природи. Зі стежки, що йшла над Прутом, нема ані сліду – забрала її вода і лишилися з неї лиш камені, по яких наші коники ступають обережно крок за кроком. Річище Прута завалене каменюками величезних розмірів, цілі скелі вистають з корита, а серед них кидається каскадами та запіненими шипотами могуча брудно-зелена вода. Вода кидає об берег цілими пнями дерев, що їх вирвала з корінням із землі, гуде та клекоче розшалілий елемент, якому нема стриму. І ця дика музика ріки, цей рев та ломання каміння товаришить нам цілу дорогу аж до Арджелюжі, де дорога краща й де Прут трохи непокоївся. Вертаємо до Ворохти, мокрі, обдерті, майже босі, бо на каменях Прута і найсильніша обув не витримає. Але я почуваю вдовolenня та радість, що вперше став око в око з розшалілим маєстатом гірської природи та проте вийшов з побідою. Чую, що перебув вогневий хрест справжнього туриста! І хоча я переміряв пізніше не раз і не два Чорногору і здовж і поперек, хоча вдирався на найдикші верхи Горганів, мармароських гір та жахався диких Роднянських Альп, хоча пізніше не чужі мені стали Альпи, Крас і Татри, все ж таки та перша моя чорногорська ескапада, коли то пізнав я силу і красу розгніваного генія наших гір, лишила в моїй пам'яті незатертий слід.

* * *

Коли я два роки пізніше, вже як старий турист, знайшовся знову на Марішевській, але вже серед гарної літньої днини, то застав вдруге і господаря стаї, і старенького пастуха, що з найбільшим інтересом питав про Япончиків, які саме тоді здорово тріпали Москалів у Манджурії та на морі, але не застав вже нашої «похресниці». Ще перед роком померла, видно і три наші факультети не помогли їй.

Над Адрією. Локрум

(Картина з дороги)

Надоїла мені розпечена Рагуза-Дубровник – без вегетації, без клаптика тіни, з вічносинім небом без хмарки, зі старими важкими мурами та вузькими вуличками-степеницями. Навкучилося сидіти серед 40 ступнів горячі в тіні на веранді каварні коло ректорської палати та вічно випивати безконечну масу зимної лимонади з кусниками льоду, щоби бодай трохи охолодитися. Біжу скупатися в морі, однак вода тепла, мов загріта в котлі, згори пражить немилосердно сонце, а вийду на берег, то ціле тіло покривається сіллю, що пече, мов вогонь.

Сідаю в моторний човен, втікаю на море і причалюю за кільканадцять хвилин до північного берега – чуда Адрійського моря невеликого скелистого острова Локрум.

* * *

Є три пустирі на Адрії, яких сила та воля одної людини перемінила в рай на землі. Це Бріоні [Бріюні], Мірамаре та Локрум. Колишній малярничий бріонський острів Бріоні (Brioni grande), що затроював своїм отруйним подувом і сухідню Полю [Пулу], замінив віденський багач Купельвізер на величавий субтропічний парк: попід море повів із суші рурами здорову джерельну воду, осушив острів, розвів ферми страусів, пальмові та помаранчеві гаї – і острів став найздоровішим санаторієм Адрійського моря.

А все-таки твір Купельвізера – це ніщо в порівнянні з тим, що зробила воля нещасного австрійського архикнязя Максиміліана³¹⁷, пізнішого цісаря в екзотичному Мехіко [Мексичці]. Там, де дике верхів'я Красу, без води та рістні, стрімко спадало до моря недалеко Терсту [Трієсту], цей артист-князь, ця людина, що у протиставленні до свого педантичного зимного брата цісаря Франца Йосифа любив мистецтво, море і

красу природи, цей князь вичарував на диких пустирях земський рай – чудовий парк та замок Мірамаре. А коли у своїх мандрівках по полудневій Адрії побачив скелистий безлюдний острів Лякрому (Локрум), що замикає дорогу в Рагузу, та пізнав його незвичайну красу, то й тут його воля зробила з пустині один великий город, парк та ліс, серед якого крився князівський замок, що постав на руїнах колишнього бенедиктинського монастиря. Та бездольний власник не довго тішився обома пишними творами своєї фантазії – парками Мірамаре на півночі та Локрумом на полудні. Ціле життя шукав він красу по цілому світі, об'їхав увесь світ на славетній фрегаті Новара, шукав долі на адрійських водах та скінчив трагічно як ефемеридний володар у далекому Мехіко.

Нині й Бріоні, й Мірамаре загарбали безправно Італійці, так само, як насильством зайняли і Зару [Задар], і Ріску, а лиш один Локрум вернувся до колишніх своїх повелителів – полудневих Слов'ян і закинув італійську назву. Але й тут не одно змінилось. Колишній замок зайняли латинські монахи та не пускають нікого ані до замку, ані до чудового городу, сидять поза довгими мурами без найменшого розуміння цього великого чуда природи, серед якого прийшлося їм жити. А поза ними та нечисленною прислугою ніхто тут більше не мешкає. Та може це й добре, бо і кипариси, і лаврові дерева, і мирти, що їх тут садив Максиміліан, розрослися нині по цілому острові та прикрили його густим, майже непроглядним, лісом від моря аж по вершок, що піднісся над рівень моря на 90 метрів високо. Лиш стежки та перерубані дороги вказують на це, що той ліс – діло людських рук.

І я розумію, чому цей невеличкий острів так дуже манить та тягне до себе туриста з півночі. Бо нашу душу й наш зір мучить вид живописних, скелистих, полишених всякої рістні, островів навіть на такому чудовому тлі, як гранатове Адрійське море, та з таким диким романтичним видом, як ціла пошарпана бездеревна Далмація. І коли стрінемо таку оазу серед пустині, як Локрум, з такою буйною рослинністю, що раз заволодівши скелями розвивається з нечуваною

Вид на острів Локрум з Рагузи (Дубровника). 1930-ті роки. Німецька фототека.

силою та швидкістю, то наша північна натура знаходить тут щось своєрідне, до чого звикли ми від дитячих літ, знаходить тут і тінь, і зелень, і свіжий лісовий запах та повітря, за якими так сильно стужилася цілими тижнями.

Тому і я втік з Рагузи на цей острів-оазу.

* * *

Від маленької кам'яної пристані, викованої в білій вапняковій скелі, понад чисту, мов сльозу, яснозелену воду, виходжу на доволі стрімку кам'янисту стежку, що підноситься серед корчів та дерев сильно вгору. І входжу щораз глибше в ліс-парк, поміж лаврові дерева та мирти, що саме покриті сніжно-білим квітом. І знаходжу тут те, чого мені так не доставало серед мурів Рагузи: тінь, чисте повітря, свіжий подих морського вітру, який несе з собою сіль і йод – тіла, так потрібні недужому організмові. Тут чую запах і лавро-

вого листя, і білих квітів, і етеричних олійків, що їх пекуче сонце силою свого проміння витягає з дерев та квітів субтропічних околиць. І чим вище підходить сонце, тим сильніше пахнуть дерева, листя та квіти, тим солодшим стає повітря, тим легше організмові, тим ліпше почувасться людина.

Тут і тінь не така, як в мурах Рагузи. Це не та тінь, що кидають її на вулицю розпечені мури на розпечений брук, тут тінь така, яку кидає вліті ліс дерев та зеленого листя, тінь, що на ній рисують ясні плями сонячні лучі, які передираються через листя дерев.

Однак і тут нема нашого зеленого морогу, нашої зеленої трави, на яку так добре кинутися в лісі та лежачи дивитися у блакить неба на хмаринки, що по ньому плывуть. Тут цей чудовий парк-ліс виріс на білих вапняках, на кам'яних скелях, між якими нема ані клаптика трави. Нема де відпочити у тому лісі, нема де покластися бодай на хвилину, хіба що найвище сісти трохи на камені, одначе вперед треба приглянутися, чи на камені або під ним не сидить яка гадюка або бодай скорпіон. Бо гаряче каміння – це рай для всяких тварин, не так мало небезпечних, як у нас, але таких, перед якими добре треба стергтися.

Та нема в тому лісі такого життя як у нас: тут не чути співу птиць, не кує тут зозуля, не лящить соловей, лиш далеко над морем летить та скиглить чайка-мева, а над нашими головами в блакиті неба кружить орел або яструб. А зате, коди приходить полудне, та ціла природа успокоюється, починають концерт крикливі цикади – ті великі комахи, що своїм криком в силі перекричати й найголоснішого бесідника. Та коли би хто хотів побачити цю крикливу комаху, то ледви чи найшов би її на дереві: велика, з прозорими крилами так щільно притискається до дерева, що довго дивишся, але не віднайнеш її. А така обережна, що замовкає негайно, коли до неї приблизися. Цикади – це одинокі сотворіння, що вносять життя у цей чудовий, а однак так дуже пустий парк-острів.

Підходжу щораз вище стежкою вгору: стежка окружає

серпантином острів довкола та біжить рівнобіжно до його підшови. А в міру, як йду далше – щораз кращий вид, щораз обширніший горизонт розкривається перед моїми очима. Далеко за мною остали мури Рагузи, а за ними міниться жаркими красками дикий сірий хребет далматинської суші. На північний захід від Дубровника втиснувся в море високий скелистий, але романтичний зелений півострів Лапад з пініовими та оливними гаями, з віллами та купелевими заведеннями. А поза ним море й море безкрає щораз змінє до сонця краску – з синьої стає перлове, а вкінці під лучі сонця переходить в розтоплене срібло. Ясний, чистий, безхмарний овид в одно зливається з морем і краю йому нема.

Сідаю на камені та вдивляюся в ту вічну гру красок – і забуваю про все, про окруження, про час. Година минає за годиною, час втікає непомітно, але що значить час на такій Локрум, де сиджу сам-один, де довкола мене нема живого духа, де лиш вічно весняний зелений парк та вічно живе безмежне море? Тут час водно зливається з простором – так вічний та незмінний, як і сам простір. У такому окруженні людина стає частиною природи, вона забуває, що вона таке, звідки взялася, яка її ціль та судьба. Забуваю про важну недугу, що мене аж так далеко пригнала з півночі, вдивляюся в чудовий світ, а мої гадки відлітають вгору, немов душа з Богом розмовляє.

Та за якусь довгу хвилину приходить рефлексія: пригадую собі, що я тут один, далеко від своїх, від всього, що мені дороге, та знаходить на мене ностальгія, жаль і сум. І думаю, чому світ такий гарний, розкішний, чому такі чудові острови-жемчуги кинула природа щедрою рукою на хвилі прегарного полудневого моря та далеких океанів, коли людина пририта злиднями, журбами не відчуває їх краси або навіть ніколи не зможе їх бачити? І чому, коли весь світ такий гарний, одна людина другій не дає жити та радуватися красою життя, а нищить її та поневолює? І чому одна нація має панувати над другою та її поневолювати? Хто дав їй право на це? Що за причина, що серед прегарної української

природи, степів та гір український нарід вічно поневолений тягне з дня на день ярмо життя, щораз тяжче та гірше та не в силі користати в усій повноті з краси та чудес світу та власної землі? Це вічна нероз'явнена загадка боротьби людини та нації за існування.

Вкінці вертаю звільна до почуття дійсности: завертаю з дороги, минаю високий мур, за яким безжурно сидять ті, що покинули світ та що для них як черниць уся краса земного світу стратила свою ціну в порівнянні з красою надприродного раю, що байдужо дивляться на земський рай острова, та сходжу знову над море до мініатюрного молю. Купаюся у чистих хвилях моря та вертаю до Рагузи, а звідси подаюся на півострів Лапад. І довго в ніч сиджу тут на каменях високого скалистого берега серед піній та оливних дерев, втягаю в себе свіжий пахучий подих холодного вечора, вслухаюся в безконечну гру морських хвиль та прибою, по яких тягнуться довгі золоті відблиски місячного сяйва, і намагаюся зрозуміти цю глибоку таємну мову, якою вічно неспокійне море промовляє до серця.

Монте Маджоре

(З давніх записок туриста)

Вже давно приковувала до себе мою увагу стрімка стіна, що тягнеться з півночі просто на полудне й замикає від заходу овид Ловрану та Абації [Опатії] – це останнє рам'я Юлійських Альп із найвищим шпилем Істрії Монте Маджоре або, як словенці кажуть, Веля Учка заввишки 1396 метрів. І я, старий турист, що стільки натовкся в житті по нашій Чорногорі, диких Горганах, мармароських та роднянських Альпах, а вкінці й горах Швайцарії, не міг знести того, щоби бути в Істрії та не пізнати ближче найвищої її точки. Вже мені й так остогид вид тої розбавленої лінивої юрби, що обсіла тисячами береги Кварнера, вже досить мені було дивитися на псевдоаристократію з Галичини, що не може жити на чужині, щоби не причепити собі бодай титулу Ritter von, коли вже не Baron або Graf.

Стужився я вже за чистим свобідним гірським повітрям. Та Крас – це не наші зелені гори, де повно зелені, води, чистих, мов сльоза, потоків – це порожні каменюки, розпалені вже від рана, мов огонь, на яких лиш тут і там виростають тернисті корчі, де нема клаптика тіни. Вже давніше пізнав я цю страшну безводну пустиню, коли нераз проходом вибирався з хорватського містечка Нові [Новий Винодольський] в дикий грізний Велебіт на те, щоби по короткім марші втекти перед сонячним ударом. А до того на шпиль Монте Маджоре від берегу моря треба дертися вгору повних 1400 метрів, більше, ніж із Ворохти на Говерлу, де різниця поземів всього-на-всього 1200 метрів. Все ж таки рішив я відбути пішки цілу туру. Під підошву Монте веде, щоправда, прегарна автомобільна дорога від Рієки (Фюме) до Матульї (Matuglie) і нею можна підїхати до висоти 900 метрів. Коли ж хто хоче йти пішки з Абації, той мусить передертися через Крас

аж до села Вепрінац, що на висоті 519 метрів притикає до згаданої вище дороги.

Раз уже спробував я дійти до цього села о годині 5 ранку, та не дійшов і до половини дороги й мусив вернутися – від страшної спеки все моє убрання стало мокре, мов стирка, витягнена просто з води, а було так душно, що легені не в силі були вхопити трохи повітря та віддиху. Це ж бо липень, де в Абаці тижнями хмарки нема на небі і де можна дихати вільно лише в парку, на морі або в купелі.

Та я не дав за виграну, за кілька днів вибрався знову в дорогу й перевів свій намір у діло. Перед 5 год ранку минаю невеликий гарний парк Франца Йосифа за Абацією та вхожу в тінисту алею, що серпантином веде мене аж до джерела Вруткі (дехто називає його джерелом Літтрова). Це яр, де нагорі є камінна плита з невеличким басейном не дуже зимної води, звідки сльозить у яр дрібнесенький потічок – все ж таки в Красі благодать. Від джерела ще якийсь час веде гарний серпантин з нужденною рістнею, але з чудовим виглядом на море, та невдовзі треба її покинути й дертися поміж розпеченими каменюками щораз вище й вище вгору. Сама ця частина не була б тяжка мені, що звик драпатися по Горганах, коли б не спекота, брак тіни та води. Все ж таки за добру годину видряпався я до Вепрінаца й недалеко церковці найшовся на першорядній дорозі, з якою у нас міг до війни рівнятися хіба Кратерівський гостинець із Надвірної до Яблуниці. Скоро побачив я, що найтяжча частина моєї тури за мною та що решта дороги майже на сам шпиль – це вже легкий, гарний та дуже цікавий прохід.

Шосе, яким йду, веде все в полуднево-західному напрямі, справа його – скали та гори, що підносяться до тисячі метрів, зліва – в міру того, як підходжу вище, щораз ширший, дальший вид на море та Кварнерські острови. Десь по двох годинах дороги, на висоті яких 700 метрів, переходжу гарним сосновим лісом, де стрічаю робітників, що працюють при дорозі, а далі в лісі табір циганів, що розклали на малій галявці ватру. Повітря прегарне, чисте, свіже, це ж щойно

8 година ранку – сонце гріє, але не пече, як там внизу на білих розжарених вапняках, виднокруг широкий, особливо наліво. Усюди повно квітів, лісовий запах, ароматичний, як на наших полонинах серед ясного сонячного дня. Між квітами щораз частіше показуються альпійські рожево-фіолетові фіалки (цикламени), усякі зозуленці та жовтий високий свічурник (*Gentiana lutea*), якого в наших горах я ніде не стрічав. Дорога підноситься щораз вище й вище: минаю направо щораз вищі верхи, аж вкінці коло 9 приходжу до разкового захисту *Stephanie-Schutzhaus** на висоті 922 метрів над рівнем моря. Це найвища точка автомобільної дороги, тут задержуються усякі туристи, звичайні раби божі й високоуроджені, тож і ресторація добра, і господар-Німець дуже ввічливий та досвідчений. У головній кімнаті – образи усяких високих гостей; у туристичній книзі стрічаю назви князів, княгинь з різних сторін і націй та навіть королів. На стіні розвішані усякі туристичні приписи й окази рослин, оберіганих законом, яких невільно зривати (між ними й свічурники).

На північ від захисту стоїть гора Церковний верх (1103 метрів) та дика гора Фортецца, звідки йде водопровід до Ловрану, на полудне веде стежка на Монте Маджоре. Тут у літі прегарно: просто на схід – море та Ловран, до якого веде дика, безодне-глибока яруга Драга ді Ловрана. Там над морем скала стрімко вривається і творить романтичну невеличку морську затоку Медвею, звісну мені з давнішої виправи. Але тут у захисті не зажди так гарно: коли задує зимою та весною бори, коли прийде заметіль, то захист тижнями відтятий від світу, сніг засипає дімок вище вікон, і на стінах вище вікон ще в липні бачив я лінію, до якої дійшов сніг минулої зими.

Починаю звідси просто на полудне останню частину дороги – марш на шпиль гори, ще жде мене яких 400 метрів піднесення над рівень моря. Якийсь час іду сіножатями, де повно жовтої гентіани [тирличу] та інших незнаних мені цвітів, де-не-де вистають поодинокі камені, тут і там росте

* Нині захист кн. Аоста.

на них альпійська фіалка. Та ось закінчуються сіножаті й починається горган. Та це не наш карпатський горган, складений із великих, дико безладно розкинутих рухомих цекотів-пісковиків, покритих гарним зеленим обрісником (*Lecidea geographica*), де стежок до війни не було ніяких та де треба було зручності, а нераз відваги та сили. Тут горган – це безладні, але не дуже великі брили-вапняки, тут жар сонця в літі, а сніг у зимі розтріскують вапняні скелі на невеликі білі каменюки, покриті сосновим лісом. А коли наші карпатські цекоти – чисте каміння, серед якого тут і там виростають корчі афин [чорниці] та гогодзів [брусниці], а лиш де-не-де нужденні деревця, то тут на Монте Маджоре побіч крислатих сосон буйно зацвіли на каменях прегарні альпійські фіалки, ціла гора міниться на сонці рожевими, голубими та фіолетовими барвами. Досить вигідною стежкою, викованою в каміннях, що веде вгору від сторони моря, йду щораз вище та вище без сліду змучення: тут турист не бореться з перепонами, як у наших Горганах, лиш проходом іде далі й далі. Зліва відкривається щораз ширший, щораз дальший вигляд на море, а в місцях особливо цікавих стоять лавочки для відпочинку та оглядання.

Вкінці дорога лісом скручує трохи направо над невеличкою пропастю й за хвилину виходжу поза границю лісу на довгу, з одного боку доволі стрімку, полонину. На краю лісу видно ще останки якогось давнішого фестину, лавочки тощо... На полонині вже горгану нема, лише місцями з-під землі виходить наверх щира скала – щодо цього Монте Маджоре нагадує нашу Черногору. На шпилі гори збудована невисока камінна вежа з балюстрадою. Виходжу наверх й стаю на висоті 1402 метрів, високо-високо понад цілим істрійським півостровом. Досі цілу дорогу був я сам; нараз чую якісь кроки й на вежі стають побіч мене два поважні туристи. На щастя – це німецькі професори, представляємося взаємно й при помочі мап та трієдрів починаємо розглядати величну картину, що розгорнулася перед нами. Погода напрочуд гарна, на небі ані хмарки, на морі ані сліду частої дуже мряки, тож і

перспектива ідеальна.

Переді мною, як на долоні лежить ціла Істрія та цілий Кварнер з усіма островами: гори, оселі, дорога, залізниці півострова видно, як на розкладеній мапі. У найближчому сусідстві на полудне бачу велике Чепіцьке озеро, а ще далі на полудне – затоки та фйорди Істрії, що звертається на полудневий захід. На самому кінці трикутника Істрії видно дуже добре ріг, промонторі [мис], на захід від нього – колишню австрійську воєнну пристань Пули, а побіч неї – перлину Адрії, чудові Бріюнські острови.

Чудово міниться на сонці срібною барвою ціле Кварнеро: видно острови Чрез (Керсо), Крк (Велія), Уніс та безліч менших. Далеко, врешті, на полудне вирисовується острів Лошін (Люссін), так добре мені знаний із давніших літ, із стіжковою горою Оссеро [Осор] (588 м), а побіч нього на захід – прегарний острів Сансего [Сусак], де завдяки джерельній воді розвинулася буйна субтропічна рослинність. А далі-далі аж по границі полудневого обрію – безкрає, срібне Адрійське море. Такої чудової панорами адрійського Кварнера не видно ні з якої іншої точки, й тільки величава панорама, що розкривається перед нами, коли поїзд із Загреба передирається через Крас понад бакарським фйордом до Ріски-Шушаку, може дати приблизний образ того, що видно з Монте Маджоре.

На захід рисується Трієстська затока аж по береги Італії, видно навіть тріедром Герца вежі адрійської цариці Венеції, але сам Трієст ховають перед нами західні гори істрійського Красу.

На північ від нас простяглася найдикіша частина Красу – то височина Чічен [Чижичі] – бездеревна, спалена сонцем, без ніякої майже рослинності. А проте і в цій нужденній стороні мешкають люди. Та коли більшість Істрії, хоча її безправно захопила Італія, – словенці, то на Чічені живуть у нужденних оселях люди, що ще досі говорять румунським, а радше куцовоським діалектом. Звідки ті колишні пастухи взялися тут, ніхто напевно не знає, так само, як не знати, з чого ці люди живуть. А ще далі на північ виднокруг тягнеть-

ся в напрямі св. Петра аж по чудо-печеру Постойну, яку по війні також захопили Італійці.

На схід та полудневий схід видно з одного боку затоку Ловран, з другого – старовинний город Кастав (Кастуа) з цікавими останками середньовічних будівель та Рієку-Шушак. З годину оглядаю краєвид довкола та тішуся, що попав на такі ідеальні умови погоди й чистого повітря. А вони трапляються доволі рідко, бо коли я пару тижнів пізніше знову вийшов на Монте Маджоре, то краєвид був замрачений, невиразний, а на морі піднісся туман, у якому щезли навіть перед тріедром адрійські перлини.

Сходжу вкінці з вежі, лягаю на траві під вершком гори, гріюся на сонці та лину гадками далеко на північ і схід до наших рідних гір. Сонце, на щастя, не пече так, як там унизу над морем, де всисається, мов п'явка в людський організм, де висисає мозок та робить його нездатним думати, але воно гріє тут так лагідно, наче на чорногорській полонині, та вливає в кров силу та волю... Полудне, цвіркуни такі, як у нас, червоні й сині, та незнані в нас великі цикади зчиняють крик – підноситься в природі сильна, спокійна мелодія тих крикунів полудня, настає хвиля чару полудневої години і в цілій природі запановує безмежний спокій. Лишаюся сам, бо мої товариші Німці вже давно відійшли, і пускаю на волю думки й далекі мрії. Забуваю, де я, зливаюся водно з цілою природою: мені так добре, що я здалека від людей, сам-один.

Минає полудне, а з ним і його чар – і я звільна заглиблююся в ліс та сходжу до захисту.

Кам'яна степенниця

(З подорожніх споминів)

Друга половина травня 1903 р. у Берліні була незвичайно гаряча, навіть пізнім вечором ледве можна було дихати, люди товпилися в Тіргартені, Гумбольдтсгайні, Тегелі та інших берлінських парках, щоби захопити бодай опівночі трохи свіжішого подуву повітря. А що Зелені Свята випали якраз на останній день травня, то хто тільки міг покидав Берлін з його порохами та спекою – бодай на пару днів. І наша невеличка українська громада, що зібралася на студіях в німецькій метрополії в силі чотирьох осіб, рішила вирватися на якийсь час із Берліна та втікти на Балтійське море. І ось в один травневий ранок сили ми на штеттинському двірці до гарного пруського потягу, що відходив у напрямі Штеттіна на Еберсвальде.

Ще довго-довго, хоч Берлін давно вже зник з наших очей, видно було густу чорну хмару, яка стояла над містом на доказ, що навіть в такому гігієнічно удержаному людському муравлищі людські легені мусять дихати порохом та вугляним пилом.

Коли прибули ми коло 10 ранку до Штеттіна – того старого колись слов'янського, а тепер пруського поморського міста, одного з найважливіших німецьких портів та корабельних верфів, та з двірця електричним трамваєм доїхали до колосального порту, що милями розтягнувся над широкою вже тут Одрою, застали ми тут парохід «Одін», який мав завести нас на найбільший німецький, колись слов'янський, острів – Ругію.

«Одін» піднімає якір о 2 ранку, корабельна сирена гуде, і корабель відбивається від берега ріки. Стара якась, погана як ніч німкеня вимахує з покладу хустинкою Бог зна до кого в пристані, грубі пруссаки поскидали сурдуги та починають грати в ската при кухлях пива, не звертаючи наймен-

шої уваги на прегарну панораму, що починається по обох боках Одри. Минаємо передмістя цього 200-тисячного промислово-торговельного центру німецького Помор'я, минаємо великанські верфі найбільшої німецької корабельної установи Вулкан, зустрічаємо щораз більше німецьких та чужих кораблів та вкінці по годині їзди в'їздимо попри оселю Цігенорт з електричним маяком на широку, мов море, затоку Одри, т. зв. Гаф. Це – немов величезне озеро іще солодкої та чорної води, і як далеко око сягає, повно усюди рибалок, що на т. зв. тукерах виїздять ловити рибу. Береги Гафу щораз більше розступаються направо та ліво, аж вкінці перед нами виринають два великі острови, колись слов'янські, Узедом та Волін, на якому колись перед віками знаходився слов'янський торговельний центр Юлін. Між тими обома островами Одра трьома раменами вливається у Балтик. Одначе німці в 1880 р. перетяли Узедом від сходу Цісарським каналом і скоротили дорогу в море на пів години.

Канал густо обсіли чайки (меви), що, як сторожі, летять за кораблем та скиглять так жалібно, «немов за дітьми плачуть». У каналі всюди розкинені прикріплені на якорях бочки-бої, що вказують кораблеві дорогу. Вкінці [через] чотири години від виїзду із Штеттіна наш «Одін» причалив до пристані Свінемюнде [Свіноуйсьце] – невеликого купелевого містечка біля гирла Одри вже над Балтиком. Корабель пробивається поміж два довгі молі, а порт пильнують два на сіро закрашені воєнні німецькі кружляки, що дула своїх великих гармат направили на оборону побережжя.

За хвилю впливаємо на широкий зелений Балтик. Направо та наліво за нами розсілися модні купелеві містечка на Узедомі, на Воліні, як Герінгсдорф з довжезним помостом з кургаузом, що висувається далеко в море, та Місдрой [Мендзиздроє]. Перед нами безконечний морський обрій, ясно-зелене спокійне море та приємний вітер, що дує справа, рух корабельної шруби, яка лишає за собою довжезні лінії біло-зеленої піни – це все приковує увагу людини, яка перший раз побачила безкрає море, та викликає в її душі дивний настрій,

тугу за чимось гарним та далеким, недосяжним. І хотілось би полетіти далеко-далеко в світ слідом тих вічно скиглячих чайок та вслухатися в мелодію вітру й голоси, що йдуть від моря. Але цього настрою не помітно у німецьких філістрів, що даліше грають у карти та тягнуть пиво, для них неначе не існує глибока тайна моря.

За якийсь час минаємо маленький острівчик т. зв. «Грейфсвальдську Ою» з морським маяком, а далі далі наліво починають зарисовуватися обрії старовинної Ругії [Рюген] – Ружани. Лишаємо на боці полуднево-східне її рам'я, що зветься Менхгут (Mönchgut), і де нині ще люди говорять дивною, здається праслов'янською, мовою, минаємо купелеві місця Герен та Бінц та вкінці по вісьмох годинах їзди кораблем причалуємо пізно вночі до найбільшої пристані Ругії – Засніц, пристані, доки приходить на Штральсунд поспішний поїзд із Берліна та звідки траєктом їде далі до Швеції. В пристані повно усяких кораблів із різними стягами, але найбільше вражають нас кораблі з синьо-жовтим стягом (жовтий хрест на синьому тлі – це шведські).

Ціла Ругія – то великий на усі сторони пошарпаний острів, що вдерся у море кількома раменами, мов велитенський морський поліп. Його північно-східна частина доволі стрімка, покрита великими буковими лісами, західна частина – плоска. Пісок та жива крейда, що творять місцями цілі скелі, та великанські брили скандинавського граніту, нанесеного морем на східний берег та здовж його, – це характеристичні черти будови Ругії. На березі з крейди порошок – перейдеш кілька кроків і виглядаєш, мов вийшов просто з млина.

Погода чудова, море спокійне, свіжий вітер (бриз) дує зі сходу, тож на другий день рано вибираємося вдвійко моторівкою зі Засніц до найкращої точки Ругії – славної скелі Штубенкаммер [Stubbenkammer]. Можна, щоправда, зайти до неї пішки із Засніц лісом, але ця дев'ятикілометрова дорога далеко не така гарна, хоча більше романтична та дика, як дорога морем. Моторівка скоро минає крейдяну шестистінну скелю Генгст (Жеребець), а далі причалує до двох ясно-

Скеля Штубенкаммер на о. Рюген. 1935. Німецька фототека.

білих, могучих, острих, пошарпаних, чисто крейдяних скель, що, мов срібні шпилі, виринають прямо з моря. Це славні Вісовські Клінки (Wissower Klinken), мала та велика. Пливемо ще далше на північ і за годину причалуємо до підосви могучої білої крейдяної скелі Штубенкаммер, якої найвищий верх зветься «Королівським Кріслом» (Königsstuhl). Скала, висока на 119 метрів, – це найвища східна точка Ругії. Сама назва є слов'янська і зложена із «степення та каміння» (Кам'яна Степениця).

Моторівка причалує до малого містка під скалою: тут стоїть нужденна рибацька хатина, де діти в мішечках продають усякі окаменілості крейдяної доби (белемніти, мушлі тощо). Від цієї хатини стрімкою стежечкою серед брил крейди виходимо дещо змучені на верх. Ми спинялися на «королівському кріслі», щоби налюбуватися незрівнянною панорамою, а наші товариші з моторівки німці, не кинувши навіть оком на

величавий вид, потягли зараз до корчми серед лісу на пиво і більше не показалися.

Стоїмо на вершку гори: за нами – густий буковий ліс, перед нами на схід і північ – безкрає зелене море, тихе, спокійне, а лиш десь-колись далеко покажуться вітрила або довгий хвіст диму, що тягнеться за парохомом. Звідси незрівнянний мусить бути схід сонця, як також незрівнянний вид на море серед місячної ночі, звідси на Купала скидають запалені обертки хворосту по збочах гори в море. З цього місця славний Карло XII слідив морський бій між шведами та данцями, тут пересиджував нераз старий цісар Вільгельм та останній володар Німеччини, його внук, з родиною та любувалися видом на далеке море.

У лісі недалеко скелі та корчми-готелю розливається озеро Герти, колишньої германської богині, широке на 140, довге на 170 метрів. Чорна вода, дике окруження, довгий вал Герти над озером, мабуть останки колишньої святині, – все те витворює атмосферу чогось таємничого, несамовитого.

Коли з «королівського крісла» кинемо оком на північний захід, побачимо віддалений на 30 кілометрів найдальше на північ висунений шпиль Ругії – Аркону. Тут на високій 40-метровій скелі стоїть великий морський маяк з метеорологічною станцією, тут пошарпані скелі були нераз свідком кривавих морських боїв усяких норманських ватажків, тут вкінці стояла аж до половини XII віку найбільша святість слов'янського поганського світу – храм Святовіда. Тут сходилися прочани з цілого слов'янського світу, тут жреці віщували майбутнє, тут вкінці був святий білий кінь, що все перед кожною війною ворожив перемогу або невдачу. Коли цей кінь переступив правою ногою кинені на землю впоперек списи, то це віщувало перемогу, коли ж кінь викинув вперед ліву ногу, то це ворожило нещастя. Прекрасно змалював цей храм Святовіда та вірування старовинних слов'ян Жеромський у своїм творі «Вітер з моря»*.

* Stefan Żeromski. Wiatr od morza. Warszawa; Kraków, 1926. – прим. ред.

З «Королівського крісла» сходимо назад у долину. У чистій, мов сльоза, яснозеленій воді, в якій видно на дні найменший камінчик, купаємося, проходжуємося берегом моря та незабаром вертаємо до Засніц, де довго ще до пізнього вечора ходимо по «штранді» та слухаємо концерт доброго оркестру.

З дороги на північ

Копенгаген

Кораблем «Полонія» польсько-американської лінії причалили ми в неділю рано до пристані в Копенгагені. Чудова панорама велетенської пристані та метрополії, що тягнеться без кінця берегом моря! У порті рух та саме місто немов вимерли, вулиці довжезні, асфальтовані, напрочуд чисті, одначе крім трамваїв не видно нікого. Адаже це неділя протестантського міста, де рано всі, що не вибралися десь на недільну прогульку, сидять вдома або по церквах.

Сходимо з корабля без ніяких перепон: ніхто не питає про паспорти або особисті «доводи», митні урядовці не дивляться на вас – іди, куди хочеш, роби, що тобі подобається. І мимохіть приходить тобі на думку Гдина, де, щоби дістатися на корабель, перейти треба хресний похід через ряди поліціантів, що ревідують усі твої документи, та митну сторожу, так що відхочеться всякої їзди, щойно добре за пристанню сходить польська поліція разом із пілотом з чердака корабля.

У Данії поліцай – це гарно обмундирований пан, що дивляється вулиці й щонайвище час до часу дасть палочкою знак автам або наколесникам. Копенгаген – місто усяких роверів, і коли рано на вулиці не видно живого духу, то пообіді всі вулиці, всі парки та променади повні циклістів. Їдуть старі, молоді, діти, жінки, найчастіше гуртом, по всіх парках та вулицях стояки, де кождий ставить свій ровер, відходить за орудками і вертає, хоча би за пару годин, певний, що ровер найде на свому місці. Щасливий край, де ще існує пошана чужої власности.

Крамниці зачинені, але виставкові вікна отворені, всюди великий люксус: ціни високі, одначе всякого краму багато. Повно овочів та квітів, а вже найкращі порцелянові вироби королівської фабрики – дивися тільки, подивляй ті чудові продукти людського мистецтва та жалуй, що не можеш їх завезти з собою додому, бо мито, певно, буде втрое вище, як

сама ціна цих виробів. Все зачинено, та по вулицях повно автоматів, що викидають із себе і папіроси, і овочі, і цукерки за невеликий гріш.

Та нам не слід спинятися у Копенгагені при крамницях, наша ціль – пізнати величаві будівлі, прегарні парки та чудомузеї цих Атен півночі. Перший поклін треба віддати великому синові Копенгагену (Кебенгавну, як кажуть данці) Бертелеві Торвальдсенові [дан. Bertel Thorvaldsen] – геніальному різьбярєві, що один з нечисленних сучасних митців може рівнятися зі старинним Праксітелем та Фідіасом. У величавому музеї, де опочивають тлінні останки данського генія (1770–1844), зібрані всі майже твори його долота: є тут і мітологічні твори, як незрівняний Геракл, Язон, Вулкан, Гектор з Андромахою, Грації та інші, добре відомі з репродукцій, але є тут і сучасні твори митця, як фігури всяких князів та панів, є й плакати, що представляють пори року і дня та сцени з римського тріумфу. Та над усім красується чудна фігура Христа і Апостолів – твори, що їм нема майже рівних ніде.

А далі від Торвальдсена ідемо на площу Данте до другого чуда-музею – прегарної Гліптотеки. Тут у модернім відділі, посеред пальмового городу, знайдете твори долота данських, німецьких, французьких та інших різьбярів (між ними великого Родена) та твори малярів, старих і нових; старинний відділ має таке багатство творів єгипетської, грецької, етрусської та римської різби, що хіба дрезденське Альбертіnum може з ним рівнятися. Перед фронтом Гліптотеки стоїть пам'ятник нащадків Каїна – Юваля та Тубалькаїна – перших мітичних митців старого Завіту.

Та годі розписуватися про всі музеї цієї метрополії, величаві костели, як наприклад мармуровий костел, ратушу, королівську палату – на це нема місця в фейлетоні щоденника, а зрештою, знайдете їх описи в якому-небудь Бедекері чи Грібені. Зазначу лиш, що таку кількість пам'ятників та монументальних криниць, як Копенгаген, мало має яке друге місто. А всі вони видержані в однім тоні, з зеленої бронзи й такі делікатні та легкі в виконанні, що не знати, що подивляти:

чи артизм митця, чи його естетичний змісл та концепцію.

Чи будете дивитися на фонтан коло ратуші, де представлена боротьба тура зі змієм, чи підете може найкращою приморською променадою Європи, т. зв. Довгою лінією і глянете на бронзову сирену-дівчатко, що сидить на граніті в морі в такій ніжній невимушеній позі, чи на брилу каміння з написами в честь арктичних подорожників, чи на величавий фонтан великанки Гефійон з квадригою биків, чи на дику Валькірію, чи на пам'ятник Андерсена, чи могилу Гамлета – всюди захопить ваше око сміливість, легкість ліній та гарна зелена барва бронзи. А в такому тоні видержані й чудові костели Миколи і св. Тройці, і славна округла вежа, і астрономічна обсерваторія, і палата, і музеї. І саме тому робить Копенгаген таке гарне й естетичне враження. А додаймо до цього пречудну пристань, широкі канали, що вдираються глибоко всередину міста, прегарні парки та городи, а перш усього незвичайну, нечувану для нас чистоту в місті, то зрозуміємо, чому Копенгаген – це Атени та Венеція півночі.

А тепер до славного Тіволі. За двадцять ерів входимо до того копенгагенського Пратеру, меншого розмірами та більше естетично й мальовничо урядженого, як у Відні. Є тут, щоправда, і усякі «рутшбани», і змії, що везуть подорожніх до «пекла», автоматичні стрільниці, театри з завісою у вигляді пави й інші сміховинки, є візочки з цапами та віслюками для дітей, але і прегарні ресторани-будівлі в маврському або індуському стилі, що ілюміновані ввечері роблять враження, як з тисяча й одної ночі.

Є прегарні ставки-озера з лебедями, є водограї, є величезний водопад, під яким можна свобідно перейти. У павільйонах грають музики, а коли ми втрійку (з двома товаришами-Українцями, які найшлися зі мною на кораблі) ввійшли до Тіволі, зараз у крайнім павільйоні музика заграла в'язанку українських пісень: безсмертного «Гриця», «Їхав козак за Дунай» і друге, немов на наш привіт. Це, певно, ще ремінісценції з часів, коли в столиці Данії мали ми нашу колонію та навіть посольство.

У сусідніх локалях данцінги, гуляють хлопці з дівчатами, дівчата самі з собою, та всі дуже прилично, спокійно та культурно. Данія – демократична держава, тут класових різниць нема, тож годі пізнати, чи це гуляє пані чи її прислуга. Одні й другі стрункі, ясноволосі, з синіми очима – другого типу тут нема, вбрані з певною елеганцією, шиком та кокетерією, яких так бракує їх найближчим сусідкам – німкеням. У людей видно спокій, рівновагу і чемність, навіть те мале дівчатко, що я хотів його сфотографувати, втікає і ховається з усміхом, певною дозою кокетерії, чемністю та явним вдовolenням, що хтось звернув на неї увагу.

Взагалі таких чемних людей, як на півночі, не стрічав я ніде. На запит про дорогу чи про що інше кождий цивільний, урядовець у мундирі чи поліцай дасть вам чемну спокійну відповідь та ще зазначить вам дорогу на плані міста.

І знов приходить мені на пам'ять ремінісценція з інших сторін, як то, наприклад, у Варшаві на запит: «Чи цей трамвай іде на Повонзки» дістає чужинець відповідь: «А як єдзе, то що?» (автентичне).

Щасливий край – Данія. Не перебула вона активно Великої війни, але на ній багато заробила. Нема тут крадіжок, бо всім добре ведеться, нема тут постійного війська, бо його не треба, а та гвардія, що парадує по місті в доволі чудернацьких строях, парадує лише для паради. Найбільш демократична держава має короля так само, як і її сестриці – Швеція і Норвегія, а має їх тому, бо, як сказав один данський журналіст польському письменникові Гетелю, бо їй це не шкодить і може собі дозволити на цей люксус. А зрештою і король – це демократ, перший горожанин держави та більше нічого. Гарний край, невеликий, а такий багатий; рільничо-молочне господарство тут перше в Європі, а анальфабетів нема. І мимохіть приходить на думку наша країна: чи ми колись в будучині зрівняємося з Данією і її скандинавськими посестрами? Ледве чи так скоро.

А поки що ходім іще раз на чудову променаду Langelinie [Довгою лінією] і подивляймо з заздністю ту велику культу-

ру, яку протягом віків витворив цей маленький народ, що з колишніх морських розбишак став одною з найбільш працездатних націй, від хвилини, як залишив війни, колонізаційні походи та як в останніх роках розв'язався мирно навіть із колишньою своєю унійною колонією – Ісландією.

Берген

Опівночі з 19 на 20 липня відбув наш корабель з Копенгагену і через Ересунд [Оресунд (шв. Öresund, дан. Øresund)] вузьким проливом попри береги Швеції в'їхав на широкий Категат [дан. Kattegat, швед. Kattegatt]. Вполудне минули ми ріг Скаген [Skagen – дан., читається Скеен], кінець Ютландії [дан. Jylland], що довгим піщастим клином розділяє Категат від Скагеррака [шв. Skagerrak], та виплили на неспокійні води широкого Скагеррака. Ця морська дорога завжди дуже неспокійна, бо тут ломляться між собою струї Балтійського та Північного моря: хвиля починає кидати кораблем, а крик і зойк мев, що вічно кружать за кораблем та над ним, свист вітру, скрипіння корабельних линв та безконечне голосіння моря викликає неспокій у душі людини, що вперше в'їхала на безкрає море.

Корабель їде понад найбільшим морським цвинтарцем: тут кільканадцять літ тому, 31 травня і 1 червня 1916 р. зустрілися дві найбільші морські сили світу – Англія та Німеччина. Перша – під проводом адмірала Джеліко та Бітті, друга – під проводом Шера та Гішпера. І одна, і друга сторона приписувала собі перемогу, все ж таки Англія втратила понад 7000 людей та понад 160000 тон, а Німеччина лише 2800 людей та 60000 тон. А тепер те все – і люди, і кораблі лежать спокійно на дні моря, а кораблі, що перепливають серед данцінгової музики це сумне місце, давно вже забули про ту страшну трагедію, якої другої не знає історія світу.

Та коли Скагеррак уже був доволі неспокійний, то Північне (німецьке) море розгулялося уночі на добре: з веселої

розбавленої публіки стала громада блідих, знесилених людей, а крики та зойки помочі та рятунку лунали цілу ніч на кораблі. Даремне: Посейдон не пускає людей до себе без оплати! У міру, як на обрії почав рисуватися берег Норвегії, море почало ставати спокійніше, а коли вкінці, вже під проводом норвезького капітана-пілота, корабель в'їхав у захищений бергенський фьорд, стало цілком спокійне.

У глибині фьорду, під високими зеленими горами, виринуло амфітеатрально положене друге місто Норвегії – Берген, та вже довго-довго, заки ми причалили до пристані, видно було щораз частіше поодинокі оселі або й домики з дерева оригінальної будови та стилю, всякі фабрики, а на кілька кілометрів перед пристанню білі збірники ропи – вид, характеристичний для всіх норвезьких портів аж до Гаммерфесту [норв. Hammerfest]. І нічого дивного, бо цілий торговельний флот Норвегії, один з найбільших на світі, послуговується або парою, або моторами, вітрильників ніде не стрічаємо поза данськими водами, де ще трапляються справжні вітрильні велетні, на три, чотири, а то й більше щоглів.

У полудне 21 липня причалуємо до моля в обширному бергенському порту, де назбиралося багато великих і менших пароходів, головню під стягом Норвегії червоним із синім хрестом, обрамованим на біло довшою. Висідаємо з корабля без ніяких перепон чи то зі сторони поліції, чи митних урядовців та оточені юрбою, що роздає всякі анонси та плани міста, подаймося на вулиці Бергена.

Старе ганзейське місто, що має майже тисячку літ життя, стало нині найбільшим портом Норвегії, а щодо кількості населення (100000 мешканців) другим містом після Осло. Положене мальовничо під високими зеленими горами вдирається у море довгим язиком і славною метеорологічною обсерваторією, а завдяки добродійній гольфовій струї має гарну рослинність, хоча лежить уже поза 60° північної широти. При самому порту знаходиться найстарша частина міста (т. зв. німецьке побережжя), ще з часів Ганзи, що складається з дерев'яних домків дуже давньої конструкції, обернених

нині на портові склади. Частина міста поза пристанню, де зосереджений увесь торгівельний рух із великими базарами риб, цілком європейська. Гарно вдержані парки, де цвітуть квіти, які в нас давно вже відцвіли, великі будівлі, як біржа, залізниця, пошта, обширний театр, музеї – це все робить з Бергена уповні сучасне європейське місто. Додайте до того трамваї, автобуси, ливову залізницю та один із найгарніших залізничних шляхів в Європі, що лучить Берген із Осло, і до того надзвичайну чистоту вулиць, що так сильно відбиває в скандинавських містах від наших брудних, занедбаних навіть столичних міст, та чемність, з якою мешканці поведуться із вами. А тоді збудиться у нас рефлексія, чому в нас навіть у таких великих містах, як Станіславів, Перемишль чи Дрогобич нема дотепер ніяких засобів комунікації, а поза двома-трьома вулицями бруд та неохайність. Правда, тут нема того елемента, що витиснув таке тавро на житті та культурному й естетичному вигляді наших міст.

Крім славного ганзеанського, зоологічного та історичного музеїв є тут і гарний ботанічний сад, стара коронаційна зала перших королів Норвегії, кілька цікавих костелів і кілька пам'ятників. І вони, як у Копенгагені, вдержані в зеленому бронзовому тоні; одначе коли пам'ятники в столиці Данії радують око своєю легкістю та ніжністю у викінченні, то пам'ятники норвезького долота є тяжкі, непропорціональні, грубі. Може це тому, що Норвежці як нащадки давніх вікінгів люблять кремезність і силу, може цей тип спричинений диким стафажем фйордів та гір, що складають Норвегію. Та коли бачу пам'ятник такої субтельної людини, як уроженця Бергена великого Гріґа, як на цоколі стоїть низький кремезний атлет із великою головою, втисненою в рамена, що в його вигляді нема нічого духовного, або аналогічну фігуру великого Берзона [напевно Б'єрнсона (норв. письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1903 року Bjørnstjerne Bjørnson)] біля гарного театру, чи поета Гольберга, чи навіть ту криницю Віґеланда в бергенському парку, то мимохить приходить мені на думку, що таке залюблення у грубих

формах є, певно, рисою норвезької душі. Бо і деінде бачити можна те саме: св. Олаф у Нідарус [норв. Nidaros] – це справжній вікінг, що з високої колони глядить на Норвежців, яких силою зробив християнами, а навіть ніжний математик Абель, що помер у 27 році життя на чахотку, удостоївся в Осло пам'ятника, де зображений як молодий атлет, що поборює якихось потвор. Може дещо відходять від того шаблону фігури адміралів та завойовників.

Та ці сторінки норвезької психіки забуваєте, коли бере-те під увагу цілість міста, його чудове положення, прегарну ніжну зелень без сліду порошинки, таку гарну, що можна її вважати типовою для цілої Норвегії, коли уявляєте собі ту величезну культуру, яку сотворив цей несповна 3-мільйонний народ серед скель, серед вічної боротьби з морем, у країні, де існує пошанування закону та чужої власности, де нема анальфаетизму, де телефон став загальним надбанням усього населення та де емігранти з-поза моря пересилають великанські суми на всякі національні та культурні цілі.

Прегарною ливовою залізницею, довгою на 850 метрів, вибираємося на гору Флеен [Фльойен (норв. Fløien)] 800 метрів високу. І тут находимося відразу серед такої нам доро-гої карпатської сценерії. На каміннях росте наш таки жереп, квітнуть наші дзвіночки побіч чужих нам квіток, за нами скелі Бламанду, що так нагадують нам Горгани, а чудове по-вітря розширює наші груди. Та вистане глянути вперед, що-би пригадати собі, що ми в Норвегії. В глибині перед нами місто, що вдирається глибоко в море, пристань для великих кораблів, друга для яхт та спорту, прегарний бергенський фьорд перед ними, а далеко-далеко – колосальний гарда-генський фьорд, що крутиться гадюкою серед ледняків та скель – це вид, якого даремне шукати навіть у Швейцарії, такій славній різnorodними поетичними краєвидами.

На горі, при кінці залізниці є ресторан та крамниці, де дівчата у народних строях продають усякі пам'ятки, а перш усього – шкіри та хутра. Бо ж Берген – це не лиш головний торг риби, але і хутра та шкіри. Чи то в магазинах міста,

чи в крамниці Флеєн побачите таке багатство шкір, як ніде у світі: і полярного ведмедя, і тюленя, і рена, і срібного та синього лиса, а все те навіть на польську валюту (півтретя разів слабшу як норвезьку) дуже дешево. Та коли згадаєте собі, що мито за ті чудеса буде певно кількакратно більше, як сама ціна шкіри, то відійде вам скоро охота до купна і з жалем ховаєте мошонку.

Надходить вечір – не вечір, бо тут починаються уже білі ночі; вертаєте до міста, переходите ще пару разів його вулиці та йдете на корабель лагодитися до дальшої далекої дороги.

У фйордах Норвегії

Глибоко в скандинавський масив вривається океан довгими вузькими заливами – фйордами (фюрами, як кажуть Норвежці). Від моря широкі стають вони чим даліше щораз вужчі, щораз дикіші, щораз то більше розгалужені. Довгі на сто і більше кілометрів, обрамовані стрімкими, майже прямовисними, скелями, з яких падають у море численні водопади.

Де-не-де на горах вічний сніг або сині ледняки, тут і там дика нага скеля міняється з гарно-зеленим лісом або гарною сіножаттю та морогом, а в таких місцях знайдеться зараз огрядна хатина або оселя, а де пригоже місце, то й містечко, захищене від вітрів та зимна. А що в ці вузькі проливи входить тепла вода Гольфстрімової струї, то де лиш це можливе розвивається буйна рослинність у таких географічних широтах, де, наприклад, у Лабрадорі або Гренландії є вже вічна зима, сніг та лід. Додаймо до того довгі білі ночі короткого літа, а від бігунового кола на північ постійний день, коли то сонце не заходить, теплий та негарячий подув вітру, що несе на корабель усі пахощі спізнених весняних квітів, зеленого збіжжя, свіжо скошеного сіна та ту непорочну зелень, таку характеристичну для краєвиду Норвегії, то зрозуміємо всю велич і красу, що стягає літом тисячі туристів у ті чудові фйорди. Дикі, бездеревні, численні острови та скелі-шери

замикають вхід у фйорди, і коли на океані розбурхані хвилі кидають кораблями на всі боки та переливаються через чердак, а вітер свище в ливах та щоглах і скидає з ніг, то у фйорді тихо-лагідно та спокійно.

Чудове тут море: раз сонце, що вічно стоїть над овидом, красить хвилі золотим блиском, то знову море ясніє сріблом, гранатом, опалом, зеленню та селедином, а при цьому таке спокійне і гладеньке, що в ньому, немов у дзеркалі, рисуються обриси довколишніх гір, лісів та осель. За кораблем тягнуться тисячі мев: з криком кидаються вони на найменший кусник поживи, що падає в море, скиглять, б'ються, зойкають та сміються, так, що крик їх не раз прошибає аж до костей. А там далше на північ, то й кількість пташні більшає, усяких нурків, качок, ейдердунів вже не тисячі, а мільйони, нурки бігають по водах та ледве доторкаються поверхні, а за хвилину вже пірнули в глибинах на кільканадцять або й більше метрів. А яка безліч усяких морських живин у тих морських безвістях, що у фйордах глибші не раз і над тисячу метрів: стоїш при бурті корабля і не можеш зчислити тих усяких медуз та ямочеревників, прозорих, мов галяретка, жовтих, синіх, фіолетових, червоних. Час від часу виринає з моря великий лоб – це або дельфін, або тюлень, що шукає у фйорді поживи. А вже найбільше життя у тих проливах, коли ранньою весною їдуть тут цілі лави у мільярдах риб та коли починається рибацький промисл.

Шери, що замикають фйорди – дикі фантастичні скелі, деякі з них нагадують заворожених у скелях лицарів або якісь замки. Та найбільше з них підходять під той тип, що став вихідною точкою відомого «Острова померлих» Бекліна. А коли глянеш на високі дикі гори, покриті снігом та ледняками, що виринають із-за фйордів, коли при пізньому нічному освітленні краска їх стане сіра або чорно-фіолетова, то зрозумієш, чому в тих сторонах Скандинавії постала Едда і міт про Одіна та його Вальгаллу, зрозумієш, чому із літнього сонця зродився Сігурд-Зігфрід та ціла дика й така фантастична норманська мітологія.

З Бергена відплив наш корабель 22 липня і за пару годин в'їхав у суворий найдовший (на 190 км) фйорд Норвегії Согне (Sognefjorden). Не буду тут малювати усяких подробиць цього фйорду з його оселями, ледняками, така маса подробиць з усіх фйордів затирається у пам'яті скоро та легко витворює хаос. Пригадую собі лише дві прегарні сценерії: мальовничо під ледняком положене в затишнім заливі купелеве заведення Бальгольм [норв. Balholm] та велику статую мітичного героя Норвегії Фрітьйофа [норв. Fridtjov*], здвигнену колишнім цісарем Вільгельмом II у найкращому місці фйорду. І тут приходиться мені на думку дуже несправедливий осуд про того володаря, що в дійсності був артистом, що відчував красу природи та мистецтва, що давав почини до таких величавих творів, як статуї Ахілла на Корфу, а Фрітьйофа в Норвегії, та що рік-річно в норвезьких фйордах шукав краси та поезії природи.

Коли Согне – дикий та непривітний, то слідуєчий фйорд, де ми зупинилися наступного дня, а саме фйорд Мольде [норв. Moldefjorden] та Ромсдаль [норв. Romsdalsfjorden] – повний життя, радості та сонця. Маленьке містечко Мольде недармо названо «містом квітів». Тут повно городів, прегарна рослинність (63° північної широти!), а по другім боці фйорду, що тут широко розлився, виринає могутня панорама сніжних верхів гір Ромсдалсфйорду [норв. Romsdalsfjorden] та Ондалснесу [норв. Åndalsnes].

Пливемо безконечним океаном, що продираємося поміж шери вузькими проливами щораз даліше на північ. Під 65° північної широти минаємо містечко Рєрвік [Р'єрвік (норв. Rørvik)], де вперше в житті бачу кораблі до ловлі китів, а вкінці над раном 24 липня перерізуємо північне бігунове коло і пливемо вже звідсіля льодовим океаном. На корабель входить Нептун з усім своїм штабом, бо хоча на океанах моряки святочно святкують переїзд лише через рівник, одначе Польяки, що вперше найшлися так далеко на півночі під поль-

* Saga om Fridtjov den frøkne (Сага про Фрітьйофа) – стародавня ісландська сага, приблизно з 1300-х. – прим. упорядн.

ським стягом, не можуть залишити нагоди для своєї маніфестації. Тож мусили бути і характеристичний обряд хрещення й купелі в басейні з морською водою, роздача дипломів морського хресту з тризубом (sic!) угорі, а патріотичною алокуцією в долині, а на кінець маскарада та данцінг, ця пошесть сучасної корабельної їзди.

Залишаємо на боці через мряку чудовий Свартісен [норв. Svartisen], куди повернемо ще в дорозі, минаємо важне містечко Бодє [Будє (норв. Bodø)] з рільничою школою та славний Зальтфйорд [Салтфйорден (норв. Saltfjorden)] і ославлений Мальштром [Мальстром (норв. Malstrøm)]. Цей водяний крутіж, так страшно змальований Едгаром По в одній з його новел, крутіж, де гине підводний Наутілус Жуля Верна, в дійсності такий спокійний та невинний, що ніхто з подорожніх навіть не відчуває його присутності.

А далі за ним впливаємо в широкий на 85 км Вестфйорд [Вестфйорден (норв. Vestfjorden)], що робить враження отвертого моря, минаємо ліворуч славні рибацькі острови Лофотена [Люфутен (норв. Lofoten)] та Вестеролен [норв. Vesterålen], так прегарно змальовані в творах Велле-Странда [норв. журналіст і новеліст Edvard Welle-Strand], Боєра [норв. новеліст і драматург Johan Bojer], Беделя [франц. Maurice Bedel] та інших скандинавських і чужих письменників, острови, що під 68° північної широти мають від сторони фйорду і гарні зелені ліси, і гарну рослинність, і симпатичні рибацькі домки та оселі, і напрочуд у фйорді положене містечко Гарштад [Гаршта (норв. Harstad)] з великими фабриками рибних консерв, звідки щороку ідуть експедиції аж у Єнісей.

Точно опівночі з 24 на 25 липня, хоча впала сильна мряка, ясно, як удень. Корабель продирається через вузький Мальянгерфйорд [Малангерфйорден (норв. Malangerfjorden)] та ледве на 250 метрів широкий пролив Риштрєм [(норв. Rustrømmen)], а вкінці причалує у тромсєнському фйорді до Тромсе [(норв. Tromsø)], міста майже під 70° північної широти. Це, як на Норвегію, велике, бо 11-тисячне місто, важний торговельний пункт, осідок єпископа та усяких властей. По

Фйорд Люнген. 1890. *Норвезький фолькмузей.*

другім боці проливу – прегарний парк, що міг би бути прикрасою кожного із міст середньої Європи. Тут корабель бере рибу – величезні нечувані зразки та віддає нашу пошту. І характеристична для наших обставин риса, коли лист з Харкова іде до Львова десять днів, то з Тромсе, що лежить на острові, далеко від залізниць, від автобусових доріг, зрештою таких густих у цілій Норвегії, з-під 70° широти листи були вже четвертого або п'ятого дня в руках нашої рідні. У Тромсе стрічаємо совітські кораблі, що везуть дерево десь аж з Архангельська.

З Тромсе в'їжджаємо в найкращий, найдикиший фйорд Норвегії Лінген [Люнген (норв. Lyngenfjorden або Lyngsfjorden)]. Дикі скелі з гнейсу, численні ледняки, сніжнобілі водопади, що стрімко летять просто в море – це дійсно місце, де могла найти приміщення колишня Вальгалла. В одному

місці в глибині фйорду загуділа корабельна сирена, а тоді від скелі відбилася кількакратна луна – явище таке рідке в природі, й довго ще у фйорді йшов звук, аж щез серед скель. А коли за хвилину корабель увійшов іще глибше у фйорд, то очам відкрився вид на такий чудовий темно-синій ледняк, що вже для нього одного варта було їхати так далеко на північ. Шкода, що день був доволі мрачний; коли би заясніло сонце, то і ці численні водопади і цей чудо-ледняк і весь фйорд були би заграли всіми красками веселки, а так чудовий цей фйорд лишив по собі враження чогось дуже величавого, а проте грізного та дикого.

А далі-далі входимо в останній фйорд, де під 70° 40' північної широти криється найдальше північне місто світа – Гаммерфест. Це містечко з 3500 мешканцями таке саме, як усі в Норвегії: є тут обширна пристань і цистерни з ропою за містом, триповерхові магазини, а навіть маленький березовий лісок, останній, мабуть, на світі на такій далекій півночі. Тут місяцями нема ночі, але місяцями нема й дня. Одначе і тут розвинувся рибацький промисел і торгівля, а навіть наука, бо ж у першій половині XIX віку був Гаммерфест вихідною точкою поміру полуденника, про що свідчить пам'ятник недалеко міста. А авта та моторівки кажуть забути, що ми так далеко на півночі.

З Гаммерфесту веде вже дорога на вільне полярне море та кінець Європи – Нордкап.

Нордкап

Безмежний полярний океан, а саме море Баренца, що тягнеться між Новою Землею і Шпіцбергом, привитали нас дуже негостинно. Море, таке спокійне у фйордах, розбурхалося на добре, подув зимний вітер, овид затягнувся хмарами та мряками, такими частими в тих околицях, де стрічається теплий Гольфстрім з арктичними струями, хвилі заколихали так сильно кораблем, що тяжко було вдержатися на чердаку, та ми вже звикли і до хвиль, і до вітру й бурі, а до того

конче захотілося побачити стільки вже разів описуваний ріг, що творить кінець Європи.

Дивне Полярне море і дивний його світ. Хоча мрачно, однак день і ніч не різняться між собою, не знаєш, чи класитися спати, чи вже вставати, бо тут сонце у літні місяці стоїть майже завжди однаково високо, радше низько, над овидом. Та це не наше гарне сонце, що так ярко світить та гріє, воно зимне, блідо-рожеве, світить, а не гріє. Весь краєвид робить враження чогось закостенілого, мертвого, а лише вічний рух моря, його вічна розмова з людиною та невпинний зойк птахів вносить у цю мертвеччину життя. Розбурхане море стало від тих сонячних променів, що з бідою передерлися через мряку, якесь дивне, брудно-жовтої та зеленої закраски з численними білими гребенями хвиль. Цілі хмари морської пташні залягли океан, мевиншої вже породи, як у фйордах, вічно стогнуть, сміються, перекликаються, цілі стада качок тягнуть над морем, а по морі увихаються тисячі всяких інших родів птахів.

Недалеко вже від Нордкапу в 20 год 25 липня минаємо велику скелю коло острова Гельмзеї [Ельмсої (норв. Hjelmsøya)] з характеристичним природним обеліском серед моря: тут далеко від світу гніздяться не мільйони, а мільярди всяких птахів. А коли корабель загудів, зірвалися такі густі їх хмари, що закрили майже весь овид. Ось був би рай для усяких наших мисливців, що щасливі, коли тепер у сезоні вдасться їм зігнати на ставку невелике стадо качок!

По годині 22 виринув перед нами Нордкап – остаточний етап нашої довгої дороги. Це на 307 метрів висока сіро-чорна скеля під 71°10' північної широти, що творить кінець острова Магерей [Магеройа (норв. Magerøya) – останнього з норвезьких островів.

Лише в коротенькій сезоні, коли з'їжджаються тут туристи з усього світу, щоби оглядати з цієї скелі сонце опівночі, є тут сяке-таке життя. Є тут пару шоп на долині при маленькій кладці, де причалюють корабельні човни та де продають усякі примітивні пам'ятки лопарської роботи, є тут на верш-

ку скелі, куди треба добре дертися з яку годину вгору, поштова агенція, де б'ють на поштівках стампілю [штемпель] з Нордкапу, і обеліск у пам'ять короля Оскара II. Тут ростуть ще всякі рослини, подібні, як по наших полонинах, а що це так далеко на півночі, то норвезький закон признав Нордкап з його рослинністю народним парком.

Та ми трапили нещасливо: мряка, сильні хвилі, що з трьох сторін били в корабель і кидали шалюпи [шлюпки] кілька метрів угору, незвичайно ускладнювали причал до берега скелі і, правду кажучи, був він недоцільний, бо ті смільчачки (між ними і два мої товариші), що вибралися на скелю, крім емоції мало що більше бачили, як ті, що в ту липневу білу ніч залишилися на кораблі. І зле вийшли на Нордкапі ті Жидівочки, що в своїх тісних головах із пташиним мозком ладилися на данцінг, зле вийшов і цей молоденький кореспондент, здається від І.К.С., що вічно швендявся по кораблі й хотів надавати цілій прогульці патріотичний тон, бо хоча приладив кілька біло-червоних хоруговок, щоби взяти Нордкап у посідання, в останній момент зі страху не висів із корабля*. А проте ціль прогульки ми осягнули, хоча була мряка й зимно (всього 7°), хоча розкричалосся море і вітер, одначе коли вряди-годи передерлися через густу мряку промені сонця, тоді на овиді творилася така гарна гра красок – червоної, жовтої, фіолетової, що можна було мати ілюзію справжнього полярного саява. А коли я пригадав собі, що переді мною – лише безмежний океан на всі сторони, що ген далеко на полудневий-схід починається Мурман, так гарно змальований Немировичем-Данченком, аж десь по Біле море із страшними Соловецькими островами, а далеко на півночі Шпіцберген (Свальбард) і бігун, та що я є один із нечисленних Українців, що загналися так далеко на північ, то та гадка казала мені забути про всі труднощі такої далекої дороги.

* Однак це не перешкодило кореспондентові Кур'єрка та ще й доцентів університету подати безкритичним читачам жмінки фальшивих вістей про лопарські оселі на Нордкапі та про вивішений ними на вершку польський стяг.

В годині 6 ранку 26 липня звернув корабель у поворотну дорогу. Скоро минули ми знов острів птах, а тому, що радіодепеша повідомила, що на океан тягне буря, то капітан перерізав океан зі збільшеною швидкістю та коло 11 ранку виїхав щасливо знову в залив Гаммерфесту.

Свартісен

Майже на самому бігуновому колі лежить дикий край Свартісен (чорний лід). Це край високих гір, що сягають до 1600 метрів висоти, та величавих ледняків, що розмірами перевищують славнозвісні альпійські ледняки. Головний ледняк займає поруч із полями снігу та фірну яких 600 квадратних кілометрів, а з нього йде цілий ряд бічних ледняків, що сходять у фйорди та долини гір. Цей дикий гірський світ – це була ціль нашої дороги в повороті з Гаммерфесту.

Та щоби оглядати таке чудо природи, як ледняки Свартісену, треба до цього відповідно приладитися. Бо їх вид домагається від людини скупчення духу, зосередження уваги та пієтизму, не вистане лише мимолетне відірвання очей від бріджа, якого товче на кораблі без перерви багато пасажирів, та не вистане схопити величавий краєвид на фотографічне кліше так само, як фотографують на кораблі невпинно тисячні маловартісні об'єкти. Тут треба чогось більше – треба зрозуміти душу природи, її маєстат та ничтожність людини, і треба бути вдячним долі, що дала змогу бачити одне з найкращих чудес північного світу.

Керманічі корабля розуміють добре, що треба пасажирів лиш поволі, поступово вводити в цей зачарований край скандинавської природи. І тому корабель ледве суне по спокійнім морі серед чудового північного дня.

Здалека перед нами рисується цілий ланцюг гір і ледняків: повітря таке чисте й прозоре, що бачимо, мов на долоні, всі подробиці, а хоча в дійсності ми віддалені кілька десятків кілометрів, видно дуже добре безмежне сніжно-біле

поле, звідки спускаються в долину у фйорд численні ледняки Свартісену. А згодом корабель підпливає щораз ближче та ближче, перетискається проливами поміж шери та острови, аж вкінці входить у прегарний чудовий Голандсфйорден [норв. Holandsfjorden]. Чудовий сонячний день, а море таке спокійне, що навіть не чути руху корабля. Прегарні, де-неде зелені, де-не-де дикі збочища фйорду, звідки спливають сніжно-білі водопади, відбиваються у воді, мов в зеркалі. А в глибині фйорду, поки що закритій верхами гір, рисується щораз ближче, щораз імпозантніше величавий ледняк Снотінден [норв. Snøtinden] та його товариш Гельгеляндсбуккен [норв. Helgelandsbukken]: один на 1600 м, другий на 1450 м висоти. Вкінці корабель закручує ще раз і перед нами простягається така чудова панорама, що не стає слів, що би її описати. Корабель минає ще один хребет, що стрімко падає в море, а за ним виринає перший могутий зелений ледняк, відрізаний від моря низьким хребтом, покритим гарною рослинністю, через який передирається сильний водопад із ледняка і губиться у морі, недалеко невеличкої хатини-захисту.

Посуваємося ще трохи ліворуч і тут щойно виступає величезний ледняк у всьому маєстаті. З висоти понад 1500 м зсувається аж до самого моря, відділена від нього лише вузьким поясом трави, чудово синя маса льоду, рівна угорі, а в долині видовжена в довжезний язик. Ліворуч над нею висить другий, у порівнянні з цілою масою, малий ледняк, зпід якого спливає каскадом в долину бистриця до головного ледняка. А понад усіма тими ледняками тягнеться довга рівна біла лінія фірнового поля, і межі його із-за чорних скель не видно. Вид такий могутній та імпозантний, що всі мовкнуть, а навіть вічні бріджисти на хвилину відриваються від карт, лише редактор запрошує публіку на перегони дерев'яних коників і не може діждатися хвилини, коли корабель відсунеться від ледняка.

Снотінден – це щось таке величаве, таке маєстатичне, таке чудове, головно через свою синяву, що з тремтінням

споглядаєш на нього і боїшся схопити його на фотографічну плиту, щоби не спрофанувати цієї величі. Бо це, хто зна, чи не найкраща річ, яку вдалось нам оглядати за весь час нашої довгої мандрівки.

Спроквола, тихо віддаляється корабель з-під ледняка на ширше місце фйорду та прямує на отвертий океан, де ввечері коло 20-ої години перерізує ще раз бігунове коло та тепер уже з півночі на південь.

Увесь цей день (27 липня) був справді чудовий, найгарніший з усієї нашої дороги. Бо цього дня, ще перед вїздом у Голандсфйорд, коло 11 ранку я і ті, що їх це цікавило, мали нагоду бачити явище у нас невідоме, зате обсервоване нераз на північних морях, а саме фата-моргану, описану вперше полярним подорожником першої половини ХІХ віку Скорсбі [англ. першовідкривач William Scoresby]. На повнім океані між Лофотеном і Свартісеном далеко на обрії виринули з-поза моря два острови-скелі, а над ними у повітрі вершками в долину зарисувався їх образ, немов у зеркалі, так що вершки скель і їх відбиття лучилися між собою. Над образом скель видно було довгу рівну лінію, що також була лиш відбиткою океану. Цілість появи подобала на якийсь великанський літак, що саме сідає на море – вид прецікавий, одинокий у своєму роді. Лише раз в житті бачив я подібне явище на розпечених степах пензенської губернії в глибині колишньої Росії.

І знову пливемо по океані. А коли бачиш довкола себе безкрає гладке море і нічого більше, коли спертий об борт корабля забудеш про своє окруження і принагідних товаришів дороги, коли вслухаєшся у вічну, незрозумілу тобі, мову моря – тоді приходить на тебе момент такої туги та ностальгії, що хотілось би кожної хвилини летіти з мевами-чайками якнайскорше до рідного краю, до своїх. І в таку хвилину почуваш, що ти дуже самотній, сам-один. І хотілося б тоді мати побіч себе рідну щирю душу, яка би тебе розуміла, з якою міг би ти поділити всі радощі, журби та враження далекої дороги. Бо вид величавої природи та безкрайнього моря дасть

тобі може хвилину відпочинку та супокою, та не дасть того, за чим людина побивається надаремно все життя – щастя та вдовolenня. І це зрозумієш саме на безмежному океані серед самоти та вечірньої тиші, коли вслухаєшся в голос природи, такої могутньої, та в дійсності такої байдужої та безсердечної для долі й недолі людини.

Нідарус

Четвертого дня поворотної дороги з Нордкапу виїхали ми в довгий та не дуже цікавий нідаруський фьорд, де третє щодо кількості населення місто Норвегії, 60-тисячне місто Нідарус, що рік тому ще називалося Тронгейм* [(норв. Trondheim)]. Береги фьорду розмірно невисокі, температура, хоча це майже 64° північної широти, – лагідна, рослинність багата.

Тут, як доказує німецький учений Р. Генніг, находилась імовірно «ultima Thule», куди добився та яку описав найбільший подорожник старинного світу, грек Питеас з Массілії (яких 350 літ перед Христом). Невисокі гори, пригожі умови життя стали причиною, що саме тут, у фьорді на півострові над рікою Нід, постав в XI ст. осередок культури та політичного св. Олафа розширилася Христова віра по всій Норвегії, та що Нідарус був довгі часи осередком цілої норманської держави. Ще й нині, хоча столицею є Осло, Нідарус лишився місцем коронації норвезьких королів.

Саме місто, до якого великий наш корабель не годен причалити і тому задержався на рейді за яких два кілометри від пристані, з вигляду не ризниться від інших норвезьких міст, хоча не є так мальовничо положене, як наприклад Берген. Є тут при пристані над рікою стара частина міста, де крамниці та доми стоять іще на палях, та є і нові модерні широкі вулиці, як Мункегате та Конгенсгате, що можуть сміло бути прикрасою найбільших європейських міст. Є тут і гарні

* Нині це знову називається так само. – прим. упоряди.

парки з пахучими весняними квітами, є велика дерев'яна королівська палата, перед якою стоять жовніри на варті нудьгуючи, є старовинні форти на морі і в горішній частині міста, є великий торговельний рух на риби та копалини.

Мав Нідарус і науковий рух, бо тут знаходиться одинока політехніка Норвегії, фондована за гроші американських емігрантів, є і наукові товариства, є вкінці за містом інститут для хворих на проказу – цю страшну недугу, що інколи ще проявляється у Скандинавії (нині всіх хворих перенесено до Бергена). Коли додам, що тут є так чисто, як в усіх містах півночі, що є тут трамваї та автобуси, то будете мати образ Нідаруса – доволі одноманітний та не дуже цікавий.

Однак Нідарус має таку атракційну силу, що буде завжди притягати туристів з цілого світу. Цією атракцією – чудовий храм св. Олафа, найкращий твір середньовічного норвезького мистецтва. Збудований іще в XII ст. над гробом св. Олафа, перебудований кілька разів внаслідок пожеж, є цей храм нині мішаниною романського і готичного стилів. Легенька будова зі скандинавського каміння, ліс легких делікатних колон, що піддержують стелю, прекрасний хор та вітражі, а перш усього шляхетність внутрішнього укладу приковує до себе увагу туриста. Ціла низка каплиць, скромно уряджених, як звичайно в протестантських костелах, однак першорядної артистичної вартости, підносить іще достойність цієї святині. І цей ніжний престол – вірна копія старовинного престолу над гробом св. Олафа, і цей чудовий, різьблений у мармурі Христос, і цей колосальний щиросрібний хрест – дарунок американських Норвежців, і вкінці цей візантійський образ лиця Спасителя, жертвований російськими емігрантами, що мені так дуже нагадує аналогічний образ у музеї Наукового товариства ім. Шевченка – це все такі архитвори, що для них самих варто приїхати до Нідаруса.

Сідаємо до авта та вибираємося у прегарну гірську околицю міста. Тут мало вже хто знає німецьку мову, не так, як на полудні в Бергені: на щастя, шофер говорить по-англійськи, тож можна порозумітися з ним щодо ціни їзди. Та це не

Собор св. Олафа в Нідарусі. 1920-30-ті роки. *Норвезько-шведський цифровий музей.*

наш львівський шофер, що «зідре» з пасажира та навмисне поїде найдовшою дорогою, тут шофер не візьме ані сотика менше або більше, як каже йому тариф, а їде по найстрімкіших серпантинах так справно та з таким артизмом, що мусимо мати повне признання його еквілібристичної штуки. Де трапляється який цікавий об'єкт по дорозі, там сам пристає та дає ясні інформації подорожнім.

Їдемо кількадесят кілометрів у глибину краю, щораз вище та вище; гори такі мальовничі, як наші Карпати, повно тут і пахучих квітів, і наших чатинних дерев, і потоків та озер. Вздовж першорядних доріг усюди вілли та захисти, без порівняння кращі, ніж наші, а де дорога перегинає ліс,

там замикають її ворота, як де у Ворохті чи деінде в наших горах.

Годину їдемо до двох гарних водопадів ріки Нідельва [Nidelva], водопадів Лейрфоссену [норв. Leirfossen], віддалених один від другого яких два кілометри. Могутні білі вали води летять з величезною силою кільканадцять метрів у долину та розбиваються об невисокі скелі. Над ними у повітрі – делікатний дощик розпиленої води, а сонячне проміння малює в ньому чудову веселку. Тут так свіжо, повітря серед лісу таке чисте, що мимохіть гадка летить у наші зелені пахучі Карпати, де стільки чудес природи, мало ще відомих чужим і нам самим.

Норвежці – практичний народ, тож при обох водопадах побудували величезні електричні станції з турбінами, що їх жене сила падучої води. Великі будинки станцій, колосальна гать, що відділює плесо ріки Нідельва від водопадів, ніяк не псують гармонії та естетичного вигляду і водопадів, і околиці, а може навіть додають принадливість завдяки зеленій обстановці лісів та гір.

Від водопадів їдемо щораз стрімкішими серпантинами через гарний ліс попри великі збірники води Грокаллен [Gråkallen] серед прегарних віл та сталевих норвезьких хатин і туристичних захистів високо вгору до Ф'ельсетра [норв. Fjellsetra]. Влітку спокійне це місце, зате зимою, як прийде лещетарський сезон, з'їжджаються тут лещетарі з усього світу. Бо це ж найкращі й найліпше влаштовані лещетарські терени Європи. Повно тут усяких ступениць, трамбуліп [трамплінів] до лещетарських скоків, так, що лещетар одним розгоном може брати один горб за другим, аж опиниться в долині, коло величавого туристичного готелю. Правда, деякі Поляки казали, що в Закопанім урядження для лещетарів кращі, та це лише патріотичний евфемізм. Як курйоз варта зазначити, що недалеко готелю стоять ще нині бронзові гаківниці з давніх часів, що мали, видно, боронити околиці Нідарусу перед нападами.

З Ф'ельсетра прегарний вид і на ліси, і на гори, і на море, а

коли авто сміливими серпантинами з'їде в долину, то відкриється величава панорама на весь Нідарус і ріку Нідельва, що півколесом перерізує усе місто і пристані далекого довгого фйорду.

Кидаємо вкінці Нідарус та його таку симпатичну, немов живцем із Карпат перенесену, околицю. Корабель довго ще пливе між шерами Норвегії, аж вкінці ввечері другого дня лишає норвезького пілота в Бергені та бере курс повним морем на Копенгаген та далі-далі на Балтійське море.

Море та фйорди, дикі гори та ледняки, безліч островів та скель з цілим ланцюгом морських маяків, неврожайні скелі та де-не-де зелені оази серед фйордів з червоними поверховими дерев'яними дімками та білими віконницями, кілька міст та містечок – ось і вся Норвегія, що тягнеться вузьким клином з полудня на північ яких 2000 кілометрів. Лише на полудні цей клин розширюється до 400 км, на півночі подекуди ледве на мілью широкій.

На тім довжезнім неврожайнім клаптику землі, що з заходу омиває його добродійний Гольфштром [Гольфстрім], замешкав старий народ, що має ледве два і пів мільйона людей та який є нині одним із найкультурніших народів світу. Сувора природа приневолити старих його предків, вікінгів, шукати долі там, де самотньо їм могли знайти – на океані. І ці сміливі вікінги вже в IX столітті сколонізували Ісландію і далеку Гренландію, навіть на 500 літ перед Колумбом відкрили Північну Америку (Вінланд), а в середніх віках як нормани непокоїли всю Європу, і Західну, і Південну з Україною включно.

Нині Норвежці закинули військові походи, а навіть без ніякого проливу крові розійшлися добровільно і в мирі 1905 р. зі шведами, що з ними були ціле століття зв'язані персональною унією. А проте цей маленький народ має один із найбільших торговельних флотів світу, його червоний стяг з синьо-білим хрестом лопоче по всіх закутинах океанів, а весь китовий промисел Антарктиди зосереджений нині в його руках.

Та не лише економічно сильний нині цей демократичний народ, що не зазнав страхіть світової війни. В Норвегії нема анальфabetів, зате є першорядні автові дороги та люксові залізниці, а телефон і телеграф найдете в найдальших закутинах краю в кожній хаті. Тут ще проводять у практиці засаду, що чужа річ – свята, тож і в'язниць не треба. Тут, як і в Данії, гігієнічні урядження кращі, як деінде в Європі, а смертність менша.

І не забуваймо, що ця моряцька маленька нація внесла великий вклад у вселюдську культуру. Вона дала світові Едду, Ібсена, Б'єрсона і Гамсуна та десятки інших великих письменників та поетів, вона дала безсмертного Гріга і Вігеланда, митців архітектури та техніки, учених тої міри, як лінгвіст Олаф Брок, математики Абель і Лі, метеорологи Мон та Б'єркнес [норв. Vilhelm Bjerknes], астроном Ст'ормер [норв. математик і геофізик Carl Størmer], та таких подорожників, як Нансен, Свердруп та Амундсен, що заткнули норвезький стяг на обох бігунах землі. А коли в Росії та Україні настав голод і почалася еміграція, то Норвегія перша за Нансеном дала почин до великої акції підмоги, а як треба було рятувати погибаючих у льодах італійців, то великий Амундсен не пожалував свого життя.

А тепер ця здорова мужицька нація має великий голос у Лізі Націй, а представник двох і пів мільйонного норвезького народу є головою комісії, що має вирішити жалоби трицятимільйонної великої, але не свобідної нації.

Бо про життя нації, її вальори для культури та про її свободу рішає не кількість одиниць, а лише залізна воля, енергія, свідомість та любов свободи – ті риси, що є основними прикметами нащадків колишніх вікінгів.

В серпні 1931 р.

Гімн морю

Марусі М. присвячую

О море, ти мріє моїх діточих та молодечих літ! Ти, що промовляло до мене безсмертними творами Верна, описами конкістадорів, подорожами Кука, ніжного П'єр Лоті та нашого незрівняного Окуневського! До тебе тужив я ціле життя, за тобою тужу ще нині, хоча тебе стільки разів вже бачив, а може якраз тому. Бо ти – великий ритм минувшини та теперішности нашого земського гльобу. Бо в тобі почалося перше життя на землі, і ти лиш одно було в силі видати зі себе таку безконечну скількість життя – від найдрібніших нумулітів до великанських юрайських іхтіозаврів та сучасних китів та октопусів. Ти уявляєш собою велич та силу, стихійний розмах та супокій розбурханих елементів. В своїй безмежності та бездонних глибинах, де лучі сонця ніколи не дійдуть, де температура ніколи не піденесеться над 0°, ти сотворило нові форми існування; ти сотворило великанські тварини, зложені лиш з могучих щок та шлунка і дарувало їм нове джерело зимного, ніде не знаного світла – фосфоресценції. І коли правда є, що піскова пустиня – це мертвота, де є лиш смерть, а нема милосердя, то ти так могуче, так багате на поверхні, в глибинах є мертво і безсердечне, безмилосердне, бо там між потворами, що ти їх покликало до життя, іде вічна безпощадна борба не о життя, а о смерть. Але людині, що збагнула твої закони та примхи, що знає ритм твого життя, залежний від місяця та сонця, людині, що найшла середники, щоби перебути безпечно твої безмежні простори, ти перестаєш бути страшне, твої нераз і 10-метрові хвилі, твої урагани розпалюють лиш пристрасть в душі людини до борби з тобою. І хочая в тій боротьбі з твого боку нема ніякого милосердя, хоча ти не жахашся ніяких жертв, то однак хто тебе пізнав, цей мусить тебе любити, бо він не є в силі відірвати від себе своєї душі, свого я. Бачив я тебе не раз, не два, бачив тебе в гарний сонячний день, коли

твоя поверхня жевріла, мов розтоплене срібло, бачив тебе в інші часи, коли твоя краса переходила від ясноселединового тону в опал, пурпур, темний насичений гранат. Бачив я, коли по тобі ішли срібно-білі гребені, які старий Гомер порівнював так влучно до гриви посеїдонових коней, бачив я тебе нераз в ясну місячну ніч, коли золоті лучі місяця ломалися в тобі в безконечності та дрожали ніжно, як крильця метелика. Бачив я тебе й грізним, коли бігли по тобі хвилі високі як гори, перебув я на твоїх хвилях і бору з громами, й душе шіроко, що запирає віддих і бурю на Північному океані. А однак в кожній хвилі ти було та остало могутне, імпозантне. Вечірними хвилями, чи то над берегом, чи на покладі корабля, чув я, як ти «говориш» своєю питомою бесідою, незрозумілою для філістрів, що на палубі гуляли або попивали пиво та грали в карти, але ясною тому, хто вмів вслухатися в живчик природи. Бачив я стада дельфінів, що плили побіч корабля, бачив та чув, як квилить мева-чайка та вічно чогось шукає на твоїй поверхні, бачив я усякі потвори на твоїм дні та чув, що лучуся в одно з природою, що перестаю жити буденним індивідуальним життям. Коли я уперве перед роками виплинув в Свінемінде побіч воєнних німецьких кораблів на безкрає море та побачив, як воно з небом зливається в одно на обрію, тоді вперше зрозумів безконечність, силу природи та Провидіння. І коли пізніш я оглядав море, чи то із Stubbenkammer [Штубенкаммер] на Ругії чи з Orsin'u [Опічіна, або Вілла Опічіна] над Трієстом, чи Хорватського Красу та найвищого шпилью Історії Monte Maggiore [Монте Маджоре], чи з мурів Рагузи, чи серед фйордів Норвегії і на півночі коло Нордкапу, коли бачив розсіпані по морі жемчуги краси – острови та пізнав і оглянув їх підтропікальну або підбігунову природу, та коли бачив грізні фйордів та нетрів, тоді я добре зрозумів, звідки в моїй душі та несвідома туга за морем та його красою. І не манили мене ніколи такі новітні купелеві місця, обчислені лиш на улєкшення флірту, як усякі звісні мені Heringsdorf'i [Герінгсдорф], Misdroy [Місдрой, тепер – Мендзиздроє, Республіка Польща],

Lido [Лідо], Абація [Опатія], хоча би Zoppot [Сопот], Гдиня чи другі, але все шукав я чи то самітнього романтичного заливу, яких так багато має Адрія, або дикої скелі, або прибережного верху, де самітно міг я дивитися в безпереривну гру хвиль, безконечний овид, обсервувати далекі кораблі, що тягнули за собою довгі хвосты диму, та в одно зливалися з природою. Але ти, хоча безконечне, не лиш розділюєш, але й лучиш зі собою континенти, бо твої шляхи є і численні, й найдешевші, від хвилі, коли людина заволоділа тобою, як тепер хоче заволодіти твоєю посестрою – повітрям. Тож, хоч як ти страшне, як немилосердне, як грізне, ти є великим посередником і чинником культури; на жаль, людина на твоїм хребті понесла й псевдокультуру на найкращі твої жемчуги, які ти так старанно берегло в закутинах великого океану, де був рай на землі, та знищила ті невинні радісні діти природи – раю Полінезії, як передше, поборовши тебе, в фанатизмі знищила великі центри культури в Америці в імя найсвятіших ідеалів людської душі та віри. І за сю страшну кривду, яку ще нині терпить світ та буде терпіти ще довгі-довгі віки, прийде колись твоя страшна пімста. Але ти маєш час: прийде пора, коли завдяки тобі зміниться конфігурація континентів і колись-колись зметеш з поверхні землі теперішнє людство з цілою його «культурою», як це вже раз зробило ти в часах Лемурії та Атлантиди – а тоді може прийде пора на ліпшу, правдиву культуру. І тому люблю тебе, о море, і тужу за тобою, бо в тобі чую й силу, й волю, й розум Найвищого Єства. Бо ти є лиш одним з Його знарядів, о море!

23. VIII. 1931.

СВІТОГЛЯД

Вартість математики

Промова на ювілейнім святі математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка 3 квітня 1927

Дорогі товариші й високодостойні гості!

Як голова математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка складаю отсим сердечну подяку і Вам, шановні товариші, і Науковому товариству ім. Шевченка, і всім культурним, просвітнім науковим установам, і всім присутнім за те, що ви зволили віддати почесь 30-літній праці нашої секції безпосередньо, а моїй особі посередньо. Кажу посередньо, бо ті усі суперлятиви, що впали нині на мою адресу, мушу звести до відповідної міри.

Правда, що я був редактором Збірника секції від самого її заснування, але правдою є й те, що почин до видавання Збірника дав тодішній голова, найбільший наш учений проф. М. Грушевський, який довго мене переконував, заки я узявся за це діло, бо я не мав тоді віри, що таке видання вдасться. А прошу не забувати, що поруч зі мною були редакторами видань секції такі два визначні мужі, як покійний проф. І. Верхратський та покійний д-р Е. Озаркевич –

без їх помочи робота була б не пішла. А чи ж маю згадати таких співробітників секції, як товариші К. Глібовицький, І. Раковський, С. Рудницький, М. Чайковський зі старших, В. Кучер³¹⁸, Н. Садовський³¹⁹, М. Мельник, М. Полянський, О. Тисовський і багато інших з молодших? Без їх праці не було би секції, бо нині одна людина не в силі сама робити наукову роботу. Отже, де ж ті мої «великі» заслуги?

Названо мене нині піонером математичних наук на Україні, але й це невірно. Бо ж на Україні були не раз і великі математики. Уже за часів Володимира Мономаха згадується про вченого новгородського монаха Кирика 1108 р., що склав твір про хронологію, де помістив деякі твердження з арифметики, ще й нині згадує його історія математики*. За часів Ляйбніца мала жити на Україні якась математичка Круковська**, що вела переписку з тодішніми математиками Європи (її анектує польська наука). А от недавно тому святкувала наша секція пам'ять 125-літніх роковин великого математика М. Остроградського, товариша Шевченка, якого ім'я і досі наука згадує з пошаною, на жаль, як математика російського***. Отже ж я не був перший математик на Україні. Коли ж говориться про мої заслуги, то одинокою моєю заслугою є хіба те, що я мав віру, що й наша мова надається до математичних творів.

Коли я 34 роки тому, як молодий студент, приніс мою першу роботу з вищої математики, першу взагалі писану в українській мові до тодішньої редакції «Записок», то редакція довго не знала, що з нею робити, а коли вкінці по році роботу надруковано, то редакція, бажаючи перед чужими закрити факт, що в нас у цій царині наук був дотепер застій, зчеркнула вступ, в якому я зазначив, що це перша робота українською мовою, і висказав надію, що наша мова до математичних студій вповні надається. Однак перші льодя

* Пор. напр.: J. Boyer. Histoire des Mathématiques. Paris, 1900. P. 80. Заголовок твору Кирика є: «Ученіє имже вѣдати челоуѣку числа всѣхъ лѣтъ».

** Згадував мені про неї пок. польський історик Кубаля.

*** Sitzungsberichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlich-Ärztlichen Sektion. Heft V. S. 4.

були переламані. Вслід за першою роботою пішли інші, мої та чужі, постав Збірник секції, ми покликали до життя термінологічні комісії і робота пішла живіше вперед. Велика війна здержала на якийсь час праці Секції, та зате принесла нечуваний підйом науки за кордоном, на великій Україні. Прийшла українізація, покликано до життя Академію наук у Києві, й наша секція в щасливій кооперації з цією поважною інституцією вже не боїться занепаду науки. Бо великі імена європейської і світової слави, як П. Тутковський³²⁰, М. Крилов³²¹, Д. Граве³²², М. Кравчук, С. Бернштейн (в Харкові) та ін. дають запоруку постійного поступу математичних та природописних наук на українських землях.

Як бачимо, в цій цілій роботі невеликий був мій вклад. І тому, коли товариші праці звернулися до мене з пропозиціями устроїти разом із секцією і мій ювілей, я на це не годився. А не годився ще й з тої причини, бо вважаю, що кожний ювілей замикає найкращу добу в житті людини та приневолює її глядіти на себе з далекої перспективи «sub specie aeternitatis» [з точки зору вічності]. І тоді стає перед людиною питання, чи не час вже зробити місце другим і піти поза рамки життя, та моя амбіція поки що на це мені не дозволяє. Коли ж я вкінці згодився на нинішнє свято, то тому, що добачую у нім те, чого може інші не доглянули, а саме надаю йому символічне значення.

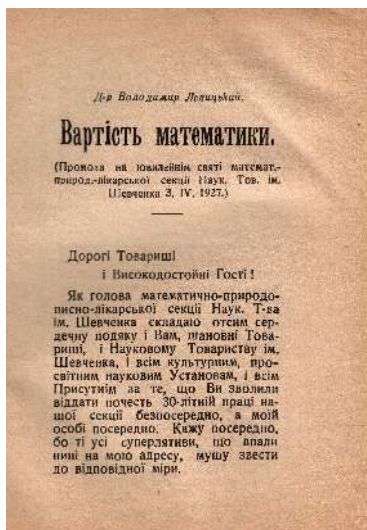
Свято це є символом того відрядного факту, що й наш народ робить вже останні кроки, щоби вповні ввійти в сім'ю культурних народів. Бо якось воно так зложилося, що розвиток кожної нації, а головню недержавної і поневоленої як наша, іде певними фазами: починається від усної, опісля письменної словесности, приходять великі духи, що словом будять національну свідомість, далі приходить пора на наукові досліді історії та літератури, досліді мови, пізніше може приходить час на мистецтво, а далеко-далеко на кінці на науки природописні й технічні. І нічого в цьому дивного, бо науки ці вимагають таких верстатів праці й таких установ, яких поневолена нація не в силі дати.

Тому то тішуся, що в нас прийшли вже до зрозуміння значення природописних та технічних наук для культури, бо народ, що недооцінює ці науки і не виявляє охоти до їх зрозуміння, є засуджений в нинішніх часах або на знищення, або на те, щоби бути погноєм для інших, гелотом [безправним] і рабом. Нині Тіртеї³²³ мусить іти поруч з Сіменсом і Круппом! І тому з цього місця висказую при нинішнім святі надію, що у нас буде поширюватися інтерес і зрозуміння ваги природописних наук, що у нас будуть множитися видання для спопуляризування тих дисциплін, та що наша преса, щоденна і періодична, буде тим питанням присвячувати більше уваги та місця. І бажав би я собі, щоби преса, ця Weltmacht [світова влада], як казав Бісмарк, яка тримає все руку на живчику нашого національного і суспільного життя, яка лояльно відкликається на всі прояви нашого життя-буття, щоби наша преса час до часу пригадувала нашій суспільності, що тут, у Товаристві Шевченка, від ряду літ іде тиха непомітна праця на всіх ділянках людського знання, що тут без верстатів праці, без підмог трудяться люди для рідної науки – дарма, що їхню працю дехто не признає, недооцінює або й глузує з неї, хоч ця праця знайшла визнання далеко за кордоном та для української справи може зробила більше, як десятки голосних віч.

Говорив я про науки природничі та технічні, але не згадав досі про ту науку, якій я присвятив ціле моє життя – математику. І тому хочу тепер дещо більше про неї сказати.

* * *

Математика є завершенням цілого людського знання – це цариця усіх наук, як справедливо висловився один визначний математик. Однак математика є наукою ексклюзивною і тому вона ніколи не була й не може бути популярна. А ексклюзивна вона тому, що багатий її зміст обіймає світ зовсім інших понять, як усяка інша дисципліна, далі тому, що її методи є відмінні від методів інших наук, а вкінці ще тому, що її мова та символіка є для ширшого загалу неприступна.

Обкладинка збірника виступів на ювілеї Математично-природописно-лікарської секції 3 квітня 1927 р. та текст промови В. Левицького.

Подати зміст математики – це завдання непосильне, сказати, що це наука про величини та їх взаємні відношення, – це буде лиш невелика частина, яка не вичерпує її змісту, бо ж до математики, побіч чисел і геометричних величин, побіч величин тяглих і нетяглих, входить і наука про комбінаторику, про групи, про вищі числа та їх комплекси, про вищі простори і т. д., до яких назву величини можна прикладати лиш із деякими застереженнями.

Її обсяг є незвичайно широкий: при допомозі математики її посестра астрономія (механіка неба) розслідила далекі безконечні простори, куди не загляне ані око, ані найсильніший телескоп. При помочи математичного аналізу друга посестра математики, фізика, розбила атом на прачастини і відкрила у тім мікроскопі такі дива, про які кілька років тому ніхто й не думав. «Die Mathematik ist in ihrer Entwicklung

völlig frei» [математика цілком вільна у своєму розвитку], – сказав великий німецький математик Г. Кантор (G. Cantor). Ця зовсім вільна наука лиш зв'язана постулатом, щоби всі нові поняття, які вона творить, не містили у собі суперечності й оставали в повній згоді з усіма досі утвореними поняттями на основі точних дефініцій.

Щоби однак построїти цю найвеличнішу будову людського духу, якою є математика, треба було праці не поколінь, але цілих тисячоліть, і тому розвиток математики йшов різними фазами. У старині халдейці, єгиптяни і найгеніальніші з усіх народів усіх часів греки знали вже основи арифметики чисел. Пітагорейці увесь світ підпорядковували числу, а навіть найідеальніший вислів людського серця – музику – піддали законам арифметики. Вони то дали ідею про гармонію сфер, яка по віках віджила, хоч і в іншому виді теорії про вири і струї всесвітнього етеру. Греки одначе залюбки були геометрами, що в творі великого александрійського геометра Евкліда (300 літ до Хр.) «Τα στοιχεία» [«Начала»] – первістки лишили будівлю, немов ковану в граніті, що перестояла аж по нинішній день майже незахитана. Однак греки оперували майже виключно пропорціями, навіть найбільший математичний геній старинного світу Архімед (200 літ до Хр.) – той, що відкрив постулат тяглости і що в геометрії застосовував методи сучасного вищого аналізу, доходив до своїх вислідів при помочи пропорцій. Алгебра, за винятком може одного Діофанта (250 по Хр.), була чужа грецькому інтелектові як взагалі чуже було грекам функційне розуміння математики.

У середніх віках математика розвивається завдяки двом геніальним народам Сходу – індійцям і арабам. Індійці дали математиці чудовий винахід – математичну азбуку і ввели поняття зера, яке чуже було грекам, а без якого поступ математики був би неможливий, араби перенесли науку математики на Захід – до Італії та Франції. Завдяки винаходиві загальних чисел, якого доконав Француз Виєт (Viète, 1540–1603), прийшла черга на модерну науку алгебру і загальну арит-

метику. На границі давніх та нових часів стоять два французькі математики: великий Ферма (Fermat, 1601–1665) – творець синтетичної теорії чисел, і не менше великий Декарт (Descartes, 1596–1650) – творець аналітичної геометрії, того методу, при допомозі якого став можливим дальший розвиток математики і споріднених наук. Дальші віки принесли завдяки генієві Ньютона (Newton), Ляйбніца (Leibniz), швейцарської династії математиків Бернуллі (Bernouilli) і великого Ойлера (Euler) відкриття аналізу безконечно малих, тобто рахунку диференціального та інтегрального. Це в дійсності один із найбільших винаходів, на який коли-небудь спромігся геній людського духу. Завдяки цим новим методам розвиток математики значно прискорився: XVIII і XIX віки творять теорію функцій усяких типів, а на математичнім небозводі сіяють першорядні звізди, як у Франції Лагранж (Lagrange) і Коші (Cauchy), в Норвегії молоденький геніальний Абель (Abel)*, в Німеччині князь математиків Гаусс (Gauss, 1777–1855), Ріман (Riemann, 1826–1866) і Веєрштрасс (Weierstrass, 1815–1897) та ін. Та побіч цих функціональних дослідів перша половина XIX віку вносить у математику нове поняття: групу. Створив його один із найбільших математичних геніїв усіх часів – 20-літній Галюа (Galois, 1811–1832). Трагічна доля цього молодця, що у 20-му році життя загинув у двобої, залишивши в навечер'я смерти, немов у завіщанні, начерк таких глибоких і безцінних математичних ідей, які дали основу для математичних дослідів на протязі цілих десятиків літ. Теорію груп розвинули щойно в другій половині XIX ст.: тяглих – Норвег Лі (Lie, 1842–1891), нетяглих – Пуанкаре (Poincaré, 1854–1914) і Кляйн (Klein, 1849–1925). Теорія функцій і груп – це один із найкращих та найбільше плодovitих етапів у розвиткові математичних наук. Нинішній вік поширює дальше теорію функцій і груп, розвиває теорію чисел і множин (Mengenlehre), але перш усього піддає ґрунтовній ревізії основи, на яких побудована математика, змагає

* Про цього великого математика пор. монографію К. Глібовицького в «Збірнику математично-природописно-лікарської секції». Львів, 1903. Т. 9.

до т. зв. аритметизації математичних наук, тобто до зведення усіх її основ до основ арифметики, бо лише в арифметиці нема ніяких сумнівів щодо правдивості тих елементів, на яких вона оперта. І тут на перше місце висувається особа найбільшого сучасного математика Д. Гільберта.

* * *

Цей вікодавній розвиток математики, який я тут вкоротці з'ясував, є таким величавим твором людського духу, над якого вищого нема. Бо це строга, логічна, послідовна аж до подробиць будова. Тут все є правда і все остане правдою, без огляду на те, чи прийде та чи інша форма правління, чи історія змете держави й нації з поверхні землі, чи врешті наш мікрокосм розлетиться в безвістях безконечного простору. І тому-то математичні студії витворюють у душі людській почуття покори перед тими безконечними проблемами, що до них веде математика, але, з другого боку, наповнює наше серце гордістю і подивом для цієї найвищої, найгеніальнішої концепції людського духу.

Добре, скаже дехто, але математика – це наука абстрактна, що не має ніякого зв'язку з дійсністю. Правда, кожен, що трохи пізнав елементарну математику, знає, що вона грає велику роль у буденному житті, що без неї нема ані фізики, ані техніки, але що кому прийде з тих безчисленних функцій – аналітичних, еліптичних, автоморфних і т. д., з груп, надчисел, надпросторів, неевклідової геометрії і т. д.? На те скажу, що не та наука ідеальна, що має тісний зв'язок з практичним життям, але рівно високо, а може ще й вище, стоїть наука, що служить самій науці як мистецтво мистецтву.

Скаже дехто, що математика є суха, але так може сказати тільки той, хто ототожнює математику з її азбукою і формами так, якби хто ідентифікував столярський знаряд зі самим столярством. Хто поборе математичну символіку і вдумається в глибокі царини математичного світу, той відкриє в ній такий ідеальний світ, таку величаву поезію і стільки естетики та краси, як в ніякій іншій науці. І тому-то всі

великій математики з захопленням висказуються про свої математичні дослідження, а багато з-поміж математиків і астрономів були рівночасно ніжними поетами, тому-то не дивно, що Дедекінд вищі комплекси чисел називав ідеалами. Але й нематематики, що стрінулися з математичними дослідженнями, з ентузіазмом говорять про цю науку. Великий Кант, великий Гете є ентузіастами математиками, Шіллер у вірші про Архімеда зве її божеською, а поет німецької романтичної школи Новалис (Novalis) каже: «Das Leben der Götter ist Mathematik. Reine Mathematik ist Religion. Die Mathematiker sind die einzig Glücklichen. Der Mathematiker ist Enthusiast per se. Ohne Enthusiasmus keine Mathematik» [Життя богів – це математика. Чиста математика – це релігія. Математики – єдино щасливі люди. Математик – ентузіаст по натурі. Без ентузіазму немає математики].

А до того, хто згантує, чи ті абстрактні дослідження не стануть колись важливими й кінчними в практиці? Коли ірландський математик Гамільтон (Hamilton, 1805–1865) створив у половині XIX ст. теорію чотирирозмірних чисел (кватерніонів), ніхто й не думав, що без тих чисел у виді т. зв. векторного рахунку нинішня фізика не зможе зробити ані одного кроку вперед. Так само теорію автоморфних функцій приновив Кляйн до кружал³²⁴ і гіроскопів – цих важливих приладів рівноваги в сучасних кораблях.

А ще цікавіші речі каже нам геометрія. Великий Евклід, творячи свої безсмертні елементи, опер їх на цілім ряді т. зв. постулатів, очевидних правд. Та між тими постулатами є один, п'ятий, що вже самому Евклідові спричиняв деякі труднощі. Це т. зв. постулат рівнобіжних ліній, який нині подаємо у тій формі, що через одну точку, яка лежить поза даною простою³²⁵, можна провести одну і лиш одну таку просту, яка з даною ніколи не перетнеться, як би далеко її не продовжувати. Це т. зв. рівнобіжна лінія. З того постулату виходить цілий ряд тверджень, як наприклад, що сума кутів у кождім трикутнику є рівна двом прямим кутам (180 градусів), одним словом на цьому постулатові оперта ціла т. зв. евклідова гео-

метрія, що її вчимо донині в школі. Та цей постулат не є так сам з себе ясний і конечний; і тому через усі часи математики аж до езуїта Саккері (Saccheri, XVIII вік) старалися на всякі способи доказати його конечність для геометрії і його правдивість, однак безуспішно. Щойно в XIX ст. великий Гаусс перший висказав погляд, що цей постулат в геометрії не є безумовно потрібний, і що можна побудувати геометрію, в який він не обов'язував би. Незалежно від Гаусса, великий російський математик Лобачевський, професор університету в Казані (1793–1856), і мадярський математик Бояї (Bolyai) побудували т. зв. неевклідову геометрію, де через одну точку можна провести більше рівнобіжних, де сума кутів у трикутнику є все менша, як два кути прями і т. д. Ріманн рівночасно показав, що можна побудувати ще другий рід неевклідової геометрії, де нема рівнобіжних ліній, і де сума кутів у трикутнику є все більша, як два прями кути.

Ці дві неевклідові геометрії є так само правдиві та строги, як звичайна евклідова*. Котра саме є правдива, досвід не покаже цього, найвірніші виміри ніколи не дадуть суми кутів у трикутнику, рівної двом прямим кутам, тому що наші прилади не є ідеально вірні, а також тому, що наші виміри відбуваються на землі, яка є в дійсности кулею. Ми придержуємося евклідової геометрії лише тому, бо вона з усіх геометрій є найпростіша. Вже італійський математик Бельтрамі (Beltrami), а опісля Кляйн доказали, що геометрії Лобачевського і Ріманна мають приноровлення на деяких кривих поверхнях, наприклад геометрія Ріманна на кулі, а їх існування зв'язане з т. зв. кривиною простору. В геометрії евклідовій (або, як Кляйн каже, параболічній) кривина є zero, тобто простір є плоский, в геометрії Лобачевського (гіперболічній) є вона від'ємна, в Ріманна (еліптичній) – додатня. Видавалось би, що все те забавка та фантазія, та прийшов Айнштайн (Einstein) і на основі теорії зглядности [відносности] доказав, що наш простір є по всякій імовірности кри-

* Наприклад Гільберт побудував т. зв. неархімедову геометрію, де не обов'язує засада тяглости, вона є так само логічна та строга.

вий, еліптичний. Він є скінчений, але безмежний, подібно як скінченою і безмежною є куля. З цього виходить цікавий висновок: коли простір є скінчений, то промені світла не можуть іти в просторі прямолінійно без кінця – їх дорога мусить закривлюватися і по якимсь часі завертати назад. Тому не виключено, що багато з тих зізд, що їх бачимо, є тільки відбиткою інших зізд, а не виключено навіть, що наше сонце має якесь протисонце, що є його відбиттям.

Накінець ще один приклад. Ми обертаємося в трирозмірнім просторі, що має довжину, ширину і висоту. Однак математика силою узагальнення побудувала чотири- і більше-розмірну геометрію як концепцію чисто умову без огляду на можливість екзистенції таких просторів. І ось німецький математик у Геттінгені, Мінковський, виказав, що наш світ є в дійсности чотирирозмірний, бо четвертим розміром³²⁶ є час. Кождий прояв руху, ціле життя відбувається на т. зв. простірно-часових лініях (Weltlinie), кождій події відповідає простірно-часова точка (Raumzeitpunkt). Ще далі йдуть швайцарський математик Вейль (Weyl) і англійський астроном Еддінгтон (Eddington), які кажуть, що для повного розуміння істоти матерії треба концепцію п'ятирозмірного простору. Які з того висновки слід би робити, тут згадувати не місце*.

З усього, що я вище сказав, видно, як глибоко входить математика в культуру людини та ціле її життя. Тому, хоч математика не дасться спопуляризувати, треба подбати про те, щоби нею загал заінтересувати, а для тих, що її хочуть пізнати, треба її зробити по змозі приступною. Та це може зробити тільки такий математик, що є не лише математиком з іскрою божою, але рівночасно і добрим педагогом. Бо лиш під оком правдивого педагога-математика адепт математики набере до неї довір'я, поборе легко труднощі математичної символіки і побачить перед собою ідеальний світ, осяяний сонцем правди і величи. І тоді щойно перестане

* Англійський математик Pearson [Пірсон] думає, що народження, життя і смерть – це ніщо інше, як перехід тіла з четвертого розміру через трирозмірний простір.

математика бути для нього лиш збором понурих ієрогліфів, що не промовляють ані до душі, ані до серця, як це несправедливо сказав раз в «Літературно-Науковім Вістнику» один з померлих уже наших письменників. Лихий учитель зневірив учеників, знеохотить їх до цієї величавої науки, так що такому вчителеві можна би порадити, щоби не мучив інших і не профанував математику. І тому мені все перед очима великий математик і великий педагог Кляйн, його виклади, повні поезії, краси і чару слова, що стягали адептів знання з усіх кінців світу, навіть з далекої Азії. Бо цей учений мав у собі ту іскру божу, яку мало хто має!

Ось і кінчу мою промову з тим бажанням, щоби у нас на Україні зростали ряди математиків і то не лиш таких, що творчим духом посувають поступ науки вперед, але і педагогів-математиків, що своєю любов'ю до цієї цариці наук розбудять до неї інтерес серед широких кругів молоді та суспільности.

В ім'я вільної науки

Лист до редакції [«Діла»]

Від Вп. п. д-ра Володимира Левицького, дійсного члена і голови математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імени Шевченка у Львові, почесного члена Київського математичного товариства, члена Товариств математиків італійських, німецьких, французьких і т. д. дістаємо до оголошення такого листа.

Високоповажаний Пане Редакторе!

Київське математичне товариство, якого маю честь бути почесним членом, почало працю над зорганізуванням Всеукраїнського об'єднання математиків. На загальних зборах дня 10 липня ц. р. у Києві математичне товариство, виступаючи авторитарно іменем цілої України по обох боках Збруча, хоча в нас це Товариство має лише двох членів³²⁷, прийняло низку резолюцій, нормуючих діяльність Товариства. Наведу тут характеристичну цьому резолюцію, що дослівно звучить: «Товариство повинно дбати про розвиток марксистської методології в математиці, досліджувати філософські математичні проблеми на засадах діалектичного матеріалізму, розвивати у своїх членів матеріалістичний світогляд».

Ця резолюція, хоча би навіть вийшла з опортуністичних поглядів та була накинена згори, є чимось нечуваним у науковому світі та компрометує Київське математичне товариство до тої міри, що я не можу поминути її мовчанкою.

І тому-то в листі з 1. III. ц. [1930] р., написаному до одного з найвизначніших членів³²⁸ президії математичного товариства, зазначив я моє становище, як слідує:

«...А тепер хочу сказати кілька слів у справі резолюції загальних зборів Київського математичного товариства.

Оскільки можна погодитися менш-більш із усіма ухвалами загальних зборів..., то рішуче дозволю собі виступити

проти 7-ої резолюції, хоча вважаю себе щонайвище математиком другого класу, то все ж таки як Ваш почесний член та як той, що почав перед роками класти основи під українську математичну науку, мушу зазначити, що слідує: математика як наука, що предметом її дослідів, навіть у приміненні, є лиш ідеальні концепції, та яка стремить до безоглядної правди, стоїть вже по самій своїй натурі вище понад усякими політичними партіями та світоглядом та не має і не може мати ніяких божків, тим більше таких, що з нею не мали нічого спільного.

Її одинокий Бог – то правда, безпартійна, безполітична. І тому в ній групуються люди усяких поглядів, у ній першу роль грали такі мужі, як Коші, Лаплас, Ваєрштрасс та хоч би великан духу Гаусс, і другі, яких не вільно викинути поза математичні скобки, хоча вони не були приклонниками матеріалізму. Раз зійде математика до ролі політичного партійного знаряддя, то перестане бути математикою, а стане лиш ординарною «щотницею»³²⁹.

А до того, чи нинішні математично-фізикальні досліди не ведуть до погляду діаметрально іншого, як матеріалістичний світогляд, який математичне українське Товариство бере за вихідну точку своєї праці? Чи нові досліди, що заперечують важність закону причиновости, який є основою матеріалістичного світогляду, не кажуть людям науки цілком щось іншого?

Це вважав я потрібне зазначити тому, що тисячолітній хід історії вказує на те, що математиці не вільно кидати ніяких популярних кличів *ad captandam benevolentiam* [щоби здобути прихильність].

Щиро Вас здоровлю і т. д.»

Мушу тепер пояснити, чому повищий факт, такий мало-важний з першого погляду, подаю до загального відома. Сорок літ життя посвятив я питанням математики, фізики та астрономії, і мені здається, що маю достаточне знання цих наук, їх методів та їх найновіших досягнень, щоби мати право забирати голос у тих справах. А історичний, парутися-

чолітній хід математичних думок каже мені, що ті думки завжди були «*noli me tangere*» [недоторканні] для кожного часного режиму, будь він білий, чорний чи червоний. І тому констатую, що математика все була і є тією цариною, де ніякий матеріалізм якої-небудь закраски вже по самій природі річі не міг та не може мати доступу. З цілою рішучістю та повною свідомістю стверджую також, що якраз найновіші досягнення математики, фізики та астрономії не лише захитали матеріалістичним світоглядом, але й спричинили повне його банкрутство, ймовірно раз на все. Все це, очевидно, добре знають київські математики, серед яких є визначні вчені, не то європейського, але й світового значення. Чому вони прийняли повищу резолюцію – не хочу тут розбирати, одначе для мене немає сумніву, що такі резолюції не є висловом наукової об'єктивної безпристрасної думки, а лише політичного сектанства, якому в науці немає місця. Мені наукова совість не дозволяє іти врозріз з правдою та допускати компроміси в якій-небудь науці, а тим більше в математиці, де компромісів нема й не може бути, бо, на мій погляд, марксизм у математиці – це лише клич на експорт, для тих кругів безкритичної маси, які не лише не в силі ввійти у глибокі основи математики, але для яких і само слово «математика» є тільки пустим звуком без значення. Такий клич є негідний мужів науки, що його висловлюють проти власного переконання.

Прийміть, Високоповажаний Пане Редакторе, вислови глибокого поважання.

Д-р Володимир Левицький.
Львів, березень 1930.

В обороні свободи науки

Лист урядуючого голови Наукового Товариства імени Шевченка у Львові д-ра Володимира Левицького до Київського математичного товариства.

До Київського Математичного Товариства
(на руки Голови акад. М. Кравчука)
у Києві

Вже в березні 1930 р. я як почесний член Товариства в листі до Товариства, надрукованім у Львові в часописі «Діло» ч. 50, з'ясував дуже ясно та рішуче моє становище у справі змагань і Товариства, і наддніпрянських математиків увести в науку математики методи діалектичного матеріалізму та зробити з математики політичне партійне знаряддя, що має служити для боротьби з капіталістичним світоглядом. Тоді, коли я писав це письмо, справа мала ще більше теоретичний, ніж практичний характер, і тоді можна було ще вести дискусію, чи таке ставлення справи українсько-радянськими математиками є доцільне чи ні, хоча такими зайвими дискусіями європейська наука не інтересується. Одначе сьогодні справа представляється інакше.

З чисто теоретичних розважань справа введення марксизму-ленінізму в математику на Україні (в самій Росії ні) стала справою практичної партійности і нетерпимости супроти тих, що в науці не хочуть підчинятися під команду непокликаних чинників. Зате людей науки, що є прикрасою рідного краю та мають у науці світове значення, коли стоять не на становищі маси, а боронять правдивої науки як науки і її методів, не лиш осуджується, але просто денунціюється [уневажнюється].

Поминаю нагінку проти таких учених, як Д. Гільберт чи Г. Вайль, що зависоко стоять, щоби їм могла пошкодити критика, таких добродіїв, як М. Орлов³³⁰, та ніяк не можу промовчати нагінки на акад. Бернштейна³³¹ – одного з тих

Михайло Кравчук. 1920-30-ті. Колишня збірка Музею НТШ, нині в ЛННБУ ім. Стефаника.

математиків України, що є нині славою математичних наук цілого світу, або факту, що переривається друк капітального курсу математики одного з найвизначніших українських математиків, тому що він є не лише непотрібний, але й шкідливий з огляду марксо-ленінівського діалектизму. У тій роботі веде, на жаль, провід і Всеукраїнська Академія Наук, що у своїх публікаціях не вагається друкувати такі партійно-політичні праці, як Орлова (Журнал математичного циклу ВУАН-у. 1931. № 1), повні інвектив³³² і просто денунціацій [доносів], закликів, щоби тією самою дорогою пішла і всесоюзна Академія Наук у Ленінграді, та інституція, що все ще

стоїть на європейським науковім рівені.

Коли ж і Київське математичне товариство перейшло та кож на дорогу «чистки» від елементів, що не хочуть у науці математики добачувати лиш політично-партійне знаряддя та все ще вважають, що ніяка наука, а ще найменше математика, не може бути чинником боротьби з «антиреволюціонерами» та коли це Товариство усуває з-поміж своїх членів людей для науки дуже заслужених, як наприклад Куренський³³³ чи Можар³³⁴, а з головування скидає такого визначного ученого, як акад. Д. Граве, то прошу вибачити, коли висловлю гадку, що така наука не є ніяка наука. І тому прошу прийняти до відома, що я складаю отсим почесне членство в Київському математичному товаристві, яким воно мене у час заснування наділило, бо вважаю, що ця найвища почесть, яку може дати людині якась товариство як вислів свого признання, перестає нею бути, коли наукове товариство стає тенденційне та нетолерантне в ім'я кличів, що з наукою не мають нічого спільного.

Львів, у травні 1932.

Д-р Вол. Левицький

ОКРЕМІ ЛИСТИ

До Івана Пулюя, 25 травня 1904

Львів, 25/5 1904.

Високоповажаний Пане Професор!

Дуже дякую за Вашу прихильність до моєї особи і Вашу охоту помочи мені до габілітації. Сповняючи Вашу волю присилаю Вам мої роботи в мовах рускій³³⁵, польській та німецькій (з тих одна друкована в Берліні, чотири у Відні). Є їх до 30; безперечно є між ними річи слабші, є річи більше і менше оригінальні, та я думаю (і позитивно знаю), що з теперішних професорів університету у Львові певно половина не лиш при габілітації, але і на посаді звичайного професора тільки праць не має. Я тепер є занадто змучений і перетяжений працею, щобим як стій зміг приступити до габілітації; на се потребувавби я пару місяців часу, а що найважнійше відпочинку по праці; і тому-то перед феріями не мігби я взяти ся до серіозної, інтензивної роботи. Я посилаю Вам, Високоповажаний Пане Професор, мої роботи головно тому, щоби від людей неупереджених довідатись, чи они всі є *per Pausch und Vogen* [цілком] безвартости.

Ваше письмо в справі словара передав я мовній комісії Тов. Шевченка.

Остаю з глибоким поважанням
Др. В. Левицький

Львів, ул. св. Йосифа 6. II пов.

P.S. Прошу о ласкавий зворот сих робіт, бо в мене нема більше примірників.

Прошу також донести, чи жадаєте, щоби друкарня вислала Вам зараз 25 відбиток Ваших робіт, чи аж пізнійше, як вийде цілий збірник.

До Івана Пулюя, 8 вересня 1904

Львів, 8/9 1904.

Високоповажаний Пане Професор!

Удаюсь до Вас з слідуною просьбою. Є тут у Львові академик Гірняк³³⁶, дуже спосібний чоловік, що займає фізикальною хемією. Він хотівби виїхати за границю, щоби в лябораториях попрацювати – а спеціяльно хотівби заняти ся квестією означуваня термічного провідництва електролітів. На початок хотівби поїхати до Праги, но не має певности, чи під Вашим проводом в Вашій лябораторії мігби заняти ся згаданими досвідами; тому то просив мене, щоби я запитав Вас, Високоповажаний Пане Професор, чи мігби евентуально рефлектувати на Вашу поміч і чи в Вашій лябораторії мігби найти відповідні средства до своєї студії. Є се бідачико, що троха ускладав гроша, однак не хотівби пускати ся в дорогу, незнаючи, чи в Празі найшовби для своєї роботи відповідний материял.

Остаю з глибоким поважанням.
Др В. Левицький
ул. св. Йосифа 6

До Іларіона Свенціцького, 25 листопада 1917

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА.

Въ г. Кієвъ

ул. Софійской №17/28.

ВП. Д-ру Іларіону Свенціцькому

[Штемпель:] Кієвъ 24.11.17

Нар., 25/11 1917

Дорогий Пане Товаришу! За картку дякую, як і за поміч для бідного хлопця. Україна переходить тепер великий час – давби Бог, щоби се випало на єї славу! – Від жени маю вже безпосередні добрі вістки, тяжкий тягар спав мені з серця. Можливо, що удасть ся мені виїхати з відси і взагалі з Росії, яко хорому; одна комісія вже признала мене надаючим ся до виміни, але тепер ціла справа здержана з причини революції. Вже так радо хотівбим вернути до дому і почати правильну, може продуктивну роботу; але чи я буду до неї спосібний? Чую ся змучений і прибитий так довго треваючими невідрадними обставинами житя.

Здоровлю Вас сердечно

В. Левицький

До Стефана Рудницького, 20 грудня 1929

Львів, 20/12 1929

Дорогий Пане Товаришу!

Чи пам'ятаєте ще, як клали ми основи під будову мат. прир. секції Т. ім. Шев. та як боролися в ім'я свободи гадок і думки против деспотичного режиму в товаристві, якого *ultima ratio* було «по сьому бить»? Пам'ятаєте? А нині?

Ще одно Вам пригадаю. В один чудовий весняний вечір вертали ми з далекої тури роверами та стали відпочивати в Солонці 13 км від Львова в глибокім провалі. Сонце вже заходило – на небі заясніла вечірня пурпура, а в цілій природі воцарилась глибока тишина. І тоді задумались ми оба; і Ви сказали: «Боже, мій Ти великий! А однак що з Тебе люди зробили!» І сей спомин насуває мені паралелу між Вами, тодішнім ентузіястом, а нинішнім ученим великої міри, що щастя світа добачує там, де нема свободи думки та совісти, там, де як анахронізм вертає погляд, що α та ω всього є лиш матерія, та матерія, яка, піддана нині під скальпель глибоких дослідів, розпливається що раз більше в нічо та відкриває нам нові шляхи духового світогляду!

Та ще одно. Скажіть мені, будь ласка, чи 1) одинокою кваліфікацією в члени найвищої наукової установи має бути, як в Європі, лиш заслуга в науці, чи приналежність партійна? 2) чи найвища наукова установа в хвилі, коли з педесталу науки сходить до речника партійних рішень, не тратить через те свого наукового престижа та не сходить до ролі політичного віча? 3) чи справді лиш в спільці з рад. союзами можливий розвиток науки – свободної, ясної, необмеженої усякими доктринами? 4) чи культура, що відкидає найвищі цінности думки, як Христа, Платона, Паскаля, Канта і пр. є справді культурою, а не поворотом до темного середньовіччя, що також оперувало догмами, за які люди «невіруючі» ішли на костер; а чи нинішні святі, що Ви їх величаєте, та від яких на Вашу гадку, що йно почалась наука, не стають радби для Вашого ясного колісь світогляду?

Радби почути відповідь на ті питання.

Щиро до Вас прихильний
Др. Волод. Левицький

До Максима Куренського, 1 березня 1930

Львів, дня 1.ІІІ.1930.

Високоповажаний Пане Професор!

За Ваш лист з дати 24. ІІ. щиро Вам дякую. Перед пару днями відіслав я Вам Вашу роботу в гадці, що Ви її надрукуєте в Києві; коли-ж Вам буде наручніше друкувати її у нас, то прошу поробити відповідні зміни й прислати її назад, но тоді на друк почекаєте. *Sitzungsberichte*³³⁷ посилаємо Вам. Ваші книжки я дістав та щиро за них дякую, може колись зрewanжуюся. Но бюлетен Укр. Мат. Товариства ще не прийшов.

Проф. Крокос³³⁸, геолог, зістав вибраний дійсним членом нашого Товариства і тому ми просили о деякі дати щодо нього.

А тепер хочу сказати кілька слів в справі резолюції загальних зборів Київського мат. Товариства.

О скільки можна погодитися менш-більш з усіма ухвалами загальних зборів (хотай не розумію, яка б могла бути науково-популярна математична література точки 2), то рішучо позволю собі виступити проти 7-ї резолюції, хотай вважаю себе що найвисше математиком другої кляси; но все-ж таки як Ваш почетний член та як цей, що почав перед роками класти основи під українську математичну науку, мушу зазначити, що слідує. Математика як наука, що предметом її дослідів – навіть в приміненню – є лиш ідеальні концепції, та яка стремить до безоглядної правди, стоїть із самої своєї натури вище понад усякими політичними партіями та світоглядями та не має і не може мати ніяких божків, тим більше таких, що з нею не мали нічого спільного.

Її одинокий Бог – то правда безпартійна, безполітична. І тому в ній ґрунуються люде усяких поглядів, у ній першу ролю грали такі мужі, як Коші, Ля-Пляс, Вейерштрасс та

Максим Куренський. 1930. Колишня збірка Музею НТШ, нині в ЛННБУ ім. Стефаника.

хочби великан духа Гаусс та другі, яких не вільно викинути поза математичні скобки, хоча вони не були приклонниками матеріалізму. Раз зійде математика до ролі політичного, партійного знаряддя, то перестане бути математикою, а стане лиш ординарною «щотницею». А до того, чи нинішні математично-фізикальні досліди не ведуть до погляду діяметральнo іншого, як матеріалістичний світогляд, який математичне українське Товариство бере за вихідну точку сво-

єї праці? Чи нові досліді, що заперечують важність закона причиновости, який є основою матеріялістичного світогляду, не кажуть людям науки цілком щось иншого?

Се вважав я потрібним зазначити тому, що тисячлітній хід історії вказує на те, що математиці не вільно кидати ніяких популярних кличів *ad captandam benevolentiam* [щоби здобути прихильність].

Щиро Вас здоровлю
Др. В. Левицький

До Василя Мудрого, 18 грудня 1930

Львів, дня 18 грудня 1930.

Високоповажаний Пане Редактор³³⁹!

Дотепер поміщував я дуже радо всякі фейлетони в «Ділі» та не робив собі нічо з того, що п. др. Мих. Рудницький³⁴⁰ виправляв мені мову, зміняв вислови, транскрипцію чужих назв, нераз проти мого особистого переконання, бо мені ходило лиш о саму річ. Як математик не мішався я також ніколи до філологічних справ та критик п. Рудницького на твори усяких українських письменників, наукові видавництва, навіть математично-природничі, яких я редактором. Я все вважав, що це є річ українців, а не моя, хоча мені все було дивно, що на усій галицькій Україні лиш одинока людина та до того романіст знає українську мову, а всі інші фахові україністи, письменники, літерати та учителі, хоча працюють по кількадесять літ в україністиці, ще до нині не навчилися української мови, та є, на думку п. Р., – ігнорантами.

Коли одначе п. др. Рудницький в послідних фейлетонах в «Ділі» заатакував не лиш видавництва Наукового Товариства ім. Шевченка, але і в несмачний і ординарний спосіб також голову Товариства³⁴¹, я як заступник голови мушу витя-

гнути з цього консеквенції і відказатися на будуче від усякої співпраці в Вашому часописі.

Прошу прийняти вислови глибокого поважання
Др. В. Левицький.

До Івана Раковського, 18 грудня 1930

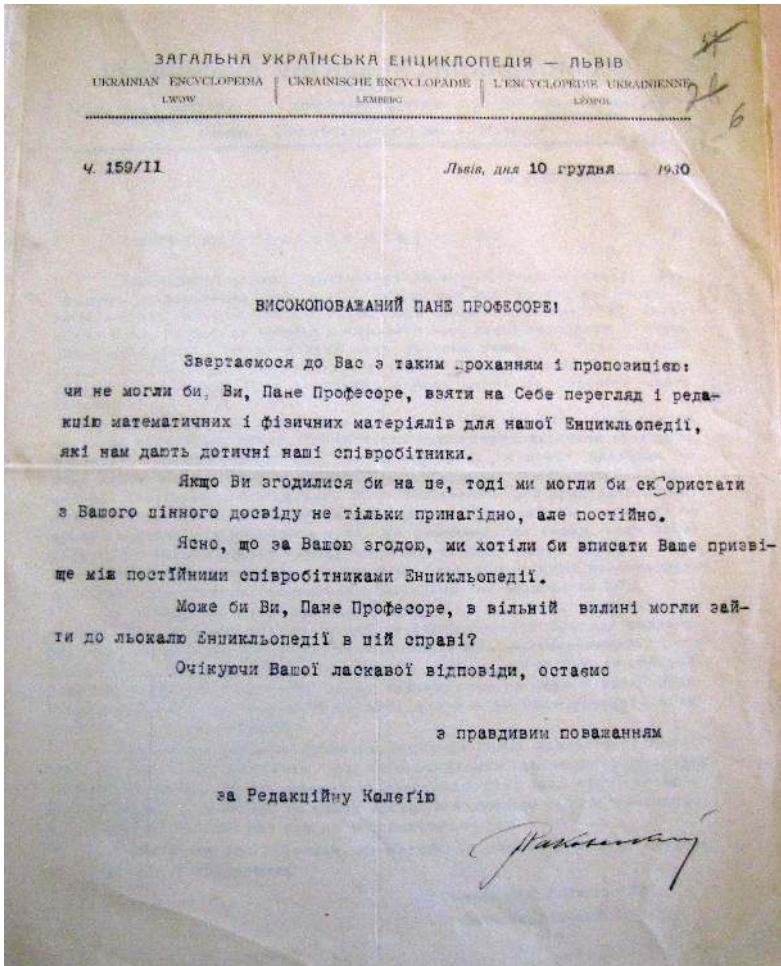
Львів, дня 18/12 1930.

Високоповажний Пане Товаришу³⁴²!

На Вашу пропозицію* переглянути математичний та фізик[альний] матеріал до Книги Знання, згодився я з огляду на Вашу Особу, бо рад був прийти добрій справі з мою поміччю. Но тепер ледви чи буду міг брати участь** в працях Енциклопедії³⁴³ з огляду на тон та спосіб «критики» Дра М. Рудницького. Безпереривні атаки на видання Товариства ім. Шевченка із сторони п. Р., закидуванням усім без виїмку ігноранції та незнання укр. мови осягнули вершок в фейлетонах Діла та ординарних атаках на голову того Товариства, в якому і я трохи праці поклав. Я не є ані філолог, ані приятель по фаху проф. Студинського, однак мушу висказати здивування, що на усій галицькій Україні знає укр. мову лиш одна людина і це романіст, а всі україністи – професори, поети, письменники та пр., навіть такі, що працювали вже тоді, коли п. Р. не було ще на світі, є ігноранти, неуки та матолки. На це пок[ійний] Франко видумав чудове слово «Доктор Бессервіссер»³⁴⁴. Очевидно, не моє діло боронити видань Товариства, а тим менше мат. прир. Збірника, де я як редактор навмисно лишаю повну свободу вислову авторам з великої України та з еміграції, но вважаю, що критик,

* Див. лист І.Раковського на с. 299.

** Зазначимо, що В. Левицький таки співпрацював з УЗЕ.

Лист І. Раковського до В. Левицького з пропозицією співпраці з «Українською Загальною Енциклопедією». 10 грудня 1930. ЦДАЛ.

що з правила все оцінює негативно (навіть музичні продукції – помиляюсь, бо прихильно оцінює виставки в польських театрах), а сам не дає на те місце нічого позитивного, не всилі поправити стану мови, яку лиш він самотній знає як слід. Така критика для критики робить лиш вражіння злости або *verschmähte Liebe* [знехтуваної любови]. При тій нагоді позволяю собі пригадати, що дуже часто в новинках Діла редагованих п. Р. трапляються чудові квітки, особливо з природи та географії, що якимось не дуже то відповідні у людини, що всіх і вся критикує та на усім розуміється. Пригадаю також інтересний факт, що одного разу п. др. Р. скритикував капітальний ботанічний словник проф. Мельника, а коли п. Мельник з книжкою в руці виказав йому, що критик писав про книжку, хоча її навіть не бачив, п. Р. був настільки лояльний, що навіть не помістив спростовання. Це називається критика!

Щиро Вас здоровлю
Др. В. Левицький

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

Редакція «Діла»

Ювілей ученого

В неділю, 3 квітня [1927], відбулося в залі музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові рідке, але незвичайно замітне не тільки в житті Наукового товариства ім. Шевченка, а далеко замітніше й важніше в розвитку нашої культури свято. Математично-природничо-лікарська секція Товариства обходила трицятиліття свого існування і наукової праці, а рівночасно і ювілей 30-тилітньої праці в тій секції теперішнього її директора і редактора наукових її видань д-ра Володимира Левицького. Вже ця обставина, що обидва свята відбулися разом і що не можна було відлучити одного від другого, кидає ярке світло на роль нашого заслуженого ювілята в її житті та розвитку. Від початку по нинішній день був д-р Володимир Левицький душею секції, він її заснував, він її організував, він надавав напрям її розвитку. Величезну культурну та національну вагу тієї праці ювілята зможемо належно оцінити тільки тоді, коли пригадаємо собі, що перед 30-ти літами ділянка математичних наук, для

якої виключно працював д-р В. Левицький, не була в нас ніким заступлена. В нас не було ні математичної термінології, ні наукових праць, ні математиків, ні навіть шкільних підручників для середніх шкіл. На цілій широкій Україні ніхто ще не працював над тим, щоби тій інтернаціональній по суті науці надати зовнішні українські форми, ніхто не старався зашепити її в нас, ніхто не звертав на неї уваги. Почесна роль заповнення цієї прогалини в молодій українській культурі, що відроджується, випала саме на долю нашого заслуженого ювілята.

В 11 годині ранку виповнилася по береги зала музею Наукового товариства ім. Шевченка. Крім відділу Товариства та управи математично-природничої секції, що були в комплекті, бачили ми між присутніми багато не тільки членів інших секцій Наукового товариства ім. Шевченка, не тільки репрезентантів нашої науки, але й видатних громадських і політичних діячів та репрезентантів української преси, що своєю присутністю бажали підкреслити вагу та значення того скромного свята, яке було завершенням першого етапу, було підсумком важко і серед трудів пройденого шляху на тій ділянці нашої культури, яка лежала облогом найдовше, тобто на ділянці математично-природничо-лікарській.

Між учасниками свята були: старенький през. Юліан Романчук, а далі д-р Степан Федак, д-р Іван Куровець, д-р Володимир Охримович, д-р Кость Левицький, д-р Андрій Чайковський (з Коломиї), о. Александер Стефанович, Михайло Галущинський, д-р Маріан Панчишин, д-р Мирон Кордуба, д-р Тит Євген Бурачинський, д-р Михайло Волошин, д-р Іван Крип'якевич, дир. Ілля Кокорудз, д-р Іван Копач, В. Гресяк, проф. Никифор Еміліан Садовський (з Тернополя) і багато-багато інших. Між присутніми бачили ми і голову Українського національно-демократичного об'єднання д-ра Дмитра Левицького та кількох членів ексекутиви.

Свято відкрив прегарною промовою і привітом для ювілята від математично-природописно-лікарської секції проф. д-р Іван Раковський. Він присвятив теплу згадку також па-

Урочистості 30-ліття наукової діяльності Володимира Левицького, квітень 1927. В.Левицький сидить в центрі у світлому пальті з паличкою. ЦДДАЛ.

м'яти померших членів секції: професорів Івана Верхратського, Івана Пулюя, Євгена Озаркевича, Фелікса (Щасного) Сельського, Остапа Волощака, Романа Залозецького, Юліана Медвецького, Володимира Шухевича, Федора Вовка і кількох чужинців. Присутні вислухали цю згадку стоячи. Двох зпоміж померлих, а саме проф. І. Верхратський і д-р Е. Озаркевич належали до основників секції.

Про наукову діяльність секції та її директора д-ра Володимира Левицького виголосив обширний реферат проф. д-р Микола Чайковський. Через недостачу місця не можемо собі дозволити на передачу всього змісту цього реферату. Зазначимо тільки, що за 30 літ свого існування видала секція 25 томів наукового збірника в 330 аркушах друку. Всі ті збірники вийшли під редакцією д-ра Володимира Левицького. В тій секції найшли пристановище наукові робітники з поля математики, фізики, зоології, мінералогії, антропології, географії, медицини і психології. І всі вони розорювали недоторкований український переліг, тобто клали підвалини під розвиток тих наук у нас. За тридцять літ праця дала дуже великі та значні успіхи. Нині працює з рамени секції незвичайно інтенсивно під проводом д-ра Максима Музики бактеріологічна лабораторія, секція має поважну збірку наукових засобів у приладах, апаратах, кабінетах і в бібліотеці. Членів нараховує секція тепер 62, в тому числі 19 чужинців. Сам ювілят взявся за організацію секції перед 30 літами при допомозі д-ра Озаркевича і проф. Верхратського, що були також першими співредакторами наукових збірників секції. Ініціатива до заснування секції вийшла від тодішнього голови Наукового товариства проф. Грушевського, що доручив її організацію ювілятові. Ювілят сам був учеником проф. Львівського університету Пузини і німецького проф. Кляйна – одного з найбільших математиків нового часу. Перед ним усміхалася університетська кар'єра, мав усі дані на неї, та на перешкоді стала одна малесенька дрібниця, а то факт, що він був Українцем.

Наукова праця д-ра В. Левицького почалася перед 34 ро-

ками. За той час дав він 31 наукову працю з поля математики, 14 з фізики і 14 з інших ділянок українською мовою, 7 польською і 5 німецькою. Разом 71 стисло наукових праць. Нині є він членом-кореспондентом Амстердамського математичного товариства, членом Наукового математичного товариства в Палермо та членом німецьких і французьких математичних наукових установ. Його найбільшою заслугою для української науки було те, що він умів відшукувати молодих талановитих математиків та втягнути їх до творчої наукової праці. Нині є їх ціла низка не тільки тут, але й на Великій Україні. Секція присвячує ювілятові 26-й том свого наукового збірника.

У зворушливих словах відповідав на все повище ювілят. Він підкреслив, що постановня математично-природничої секції треба завдячувати не йому, а проф. Грушевському, що дав ініціативу до неї та намовляв довго теперішнього ювілята взятися за її організацію. Д-р В. Левицький тоді вагався, бо не мав певности, чи це вдасться. Взявшись до праці, переконався, що при сильній волі можна всі труднощі перебороти. Праця вдалася і дала показні наслідки. Далі розказував ювілят численні перипетії наукової праці в секції, висловив подяку її співробітникам. Йому приходилося на тому полі проломлювати перші льоди, треба було писати не тільки наукові речі, але й підручники і творити термінологію. Ця праця показала в наслідках незвичайно важливою, бо ось коли на Великій Україні почали будувати своє шкільництво, то його підручники лягли в основу навчання математики та фізики по всіх українських школах. З них черпали педагоги передовсім українську термінологію. Нині ми маємо вже Академію Наук, маємо багато визначних учених, і математичні науки мають всі дані для найкращого розвитку. Перед 30-ти літами було не те. Тоді ми працювали в першій мірі над словесністю, історією, поза тим прийшло мистецтво, а щойно потім цілком природно мусили прийти технічні та математичні науки, без яких українська культура та наука була б неповною. Треба знати, що в технічній та математичній

ділянці дуже важко працювати, особливо поневоленому недержавному народу, бо ж для таких наук треба великих засобів, дорогих закладів і ще більше грошей. Та нація не стане ніколи на висоті свого завдання, коли в неї Тіртеї не буде йти в парі зі Сіменсом та Крупом. Далі висловив ювілят дуже цінні оригінальні погляди на математику та її історичну роль у житті й розвитку новочасної культури та цивілізації.

Потім відчитав д-р І. Раковський численні привіти, що наспіли на свято. З Києва вітає ювілята проф. Михайло Кравчук, з Праги – Український університет, Український академічний комітет і його математично-природничий відділ, проф. д-р Іван Горбачевський, проф. Федір Швець, В. Садовський, д-р Володимир Старосольський, Господарська Академія в Подєбрадах; з Варшави – проф. В'ячеслав Заїкин, проф. Іван Огієнко; всі наші центральні установи зі Львова – Учительська громада у Львові та її філії з краю; цілий ряд приватних осіб з краю та зі Львова – през. Володимир Децикевич, проф. Степан Томашівський, д-р Василь Щурат, д-р Михайло Волошин з жінкою, о. Ясеницький, проф. Володимир Кузьмович, Іван Галушинський, Лукасевич, [Лярій?] Брикович, Губчак, Грицак, з Кракова – проф. Іван Фещенко-Чопівський та інші. Вже по закінченні свята наспіла телеграма від д-ра Євмена Лукасевича з Варшави та В'ячеслава Липинського з Берліна.

По відчитанні привітів виголосив прегарний реферат на тему: «Правда, краса і математика» проф. Мирон Зарицький. Інші наукові реферати, а саме проф. Юрія Полянського на тему: «Досліди дилювія і дилювіяльного чоловіка в Галичині» і проф. д-ра Романа Цегельського на тему: «Розвиток поглядів на природу світла та криза в сучасній оптиці» відпали через недостачу часу.

Накінець привітав ювілята від виділу Наукового товариства ім. Шевченка теперішній його голова академік д-р Кирило Студинський. Він зложив йому подяку за працю та заслуги для української науки, а в признанні заслуг для Наукового товариства ім. Шевченка вручив ювілятові від виділу

16. IV. 52.71
 Львів, дня 192
 Львів, Руська 3
 Адреса:

SOCIÉTÉ DES GENS DE LETTRES UKRAINIENS

Вітання!

Д-р Володимир Левицький
 у Львові

Товариство письменників і журналістів ім. І. Франка у Львові по-
 єднується до гедосів наших учених, які в 30-ліття Вашої наукової праці
 Квіляте, висловлюють Вам слова своєї поваги та вдячності за переможення
 перших труднощів у непечатій у нас царині самостійних математичних дослі-
 дів.

Письменники та журналісти, які відчувають у своїй праці сильні-
 ше ніж інші члени суспільности вагу багатства рідної мови, зміють оціни-
 ти Ваше зусилля: залепити одну з великих прогалин нашої культурного
 життя - недостачу власної абстрактної термінології, без якої ніякий на-
 рід не може думати про культуру.

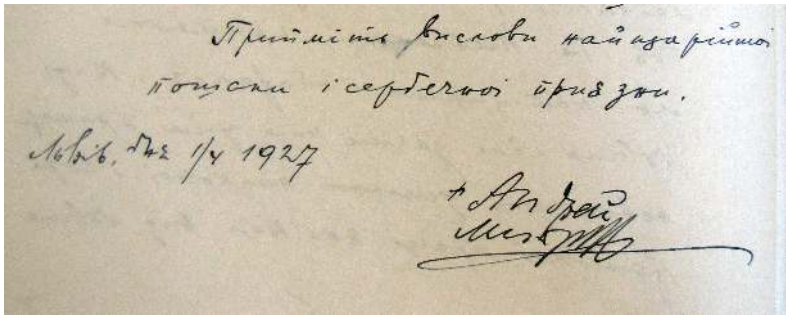
З а :

Володимир Левицький
 секретар

Володимир Левицький
 заг. голова

Одне з привітань В. Левицькому. ЦДІАЛ.

Закінчення вітального листа від А. Шептицького. ЦДІАЛ.

Товариства на пам'ятку золотий перстень з шафіром [сапфіром] і двома брильянтиками. Всі присутні повітали це великим аплявзом [схваленням] та зчинили ювілятові ще раз сердечну овацію.

* * *

Вечері того ж дня відбулося скромне прийняття ювілята в одному з львівських ресторанів, на якому він в оточенні своїх товаришів праці та прихильників пережив кілька хвилин серед приємної та інтимної атмосфери споминів з недавніх ще, але все ж так давніх уже нині, часів.

* * *

Крім вичислених уже в нас привітних писем і телеграм, що наспіли на руки ювілята або до Наукового товариства ім. Шевченка з приводу 30-ліття існування математично-природописно-лікарської секції Товариства й одночасно 30-літньої наукової діяльності голови секції – відомого вченого-математика д-ра Володимира Левицького, прийшло ще багато таких же привітів зі всіх-усюдів. У доповненні поданих уже в нас наводимо ще важніші з тих.

Передовсім слід тут відмітити щиросердечний привіт для ювілята від митр. Шептицького, що його відчитано на святочному засіданні секції та прийнято гучними оплесками.

Зміст того привіту такий: Високоповажаний Пане Раднику! З нагоди Вашого 30-літнього ювілею, який зараз є ювілеєм секції математично-природничих наук при Науковім товаристві ім. Шевченка, прийміть мої найщиріші побажання. Від довгих літ даєте нам усім примір невсипущої усильної наукової і громадянської праці, яка вже давно з'єднала Вам пошану всіх правдивих патріотів, що вміють цінити безкорисну, тиху, але таку успішну діяльність. В ряді Ваших почитателів хотів би я бути першим, але мушу задля обов'язків неділі відмовити собі приємности явитися на святочне засідання секції. Прийміть вислови найщирішої пошани і сердечної приязни. Андрей.

А далі були ще привіти від Українського педагогічного інституту з Праги і від математично-природничого виділу того ж Інституту, від професора Гірничої академії в Кракові Івана Фещенка-Чопівського, від Товариства «Просвіта» у Львові, від Товариства «Рідна школа» у Львові, від Товариства катехитів у Львові, від Товариства жінок з вищою освітою у Львові, від Національного музею і його директора д-ра Іларіона Свенціцького, від «Учительської громади» у Львові і її філій у Перемишлі, Тернополі, Бережанах, Рогатині, Чорткові та Дрогобичі, від фізіографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, від Українського пластового уладу Західної України, від ректорату Духовної семінарії і Богословського наукового товариства у Львові, від «Студентської громади» й «Основи» у Львові, від гуртка природників при «Студентській громаді» у Львові, від філії «Просвіти», кружка Українського педагогічного товариства й «Української бесіди» у Жовкві, від учительського збору державної гімназії в Тернополі, від дирекції жіночої (жидівської) гімназії Каммерлінгової у Львові та ін.

З приватних осіб занотуємо ще привіти від дир. Федіва, д-ра Альфреда Франца Говиковича, д-ра Йосипа Пеленського з Ряшева, студ. Романа Миколаевича з Геттінгена, о. Володимира Садовського зі Львова, дир. Михайла Грицака з Перемишля, проф. Петра Ростинського зі Станиславо-

ва, проф. Гусака, д-ра Левицького, Дубинського і д-ра Білинського (з родинами) з Бережан, проф. Грицака, Сілецького, Бойка, Тофана й ін. у Станиславові і від бувших учеників ювілята: Бриковича, Галущинського, Лукасевича, Мороза і Хирівського з Тернополя.

Для повноти образу цілого ювілейного свята згадаємо ще, що по його скінченні відбулася на подвір'ї Наукового товариства ім. Шевченка спільна фотографія, яка буде, певно, милою пам'яткою для всіх його учасників.

Раїса Сахно

Спомини про Володимира Левицького

Осінь 1949 р. для мене, учениці Львівської середньої школи № 63, залишилася в пам'яті як пора тяжких випробувань: у школі – примусовий вступ у комсомол, пропала моя мама Ірина, а вночі, на свято Чесного Хреста, вдерлися в помешкання кагебісти, перевернули усе вверх дном і арештували мою 62-річну бабусю Дарію, доньку священника Антона Бачинського. Рік перед тим, через тяжкі життєві обставини відібрав собі життя мій дідусь Баб'юк Михайло, адвокат*. Тато Ярослав ще влітку 1944 р. емігрував до Німеччини**.

Залишилася я без рідних і даху над головою. Кагебіст по-радив звернутися за допомогою до кухарки моєї бабусі Софії Левицької – дружини професора математики Львівського університету Володимира Левицького. Так я опинилася в помешканні мого опікуна, на вул. Поліграфічній у Львові, яке Левицькі отримали взамін зруйнованого бомбою в 1944 р., ще за німців, помешкання в будинку по вул. Театинській, 3 (тепер – вул. Кривоноса). Той будинок був навпроти військової частини, тож бомба пролетіла й потрапила в житловий будинок. Старий флігель, де панство мало кухню на другому*** поверсі, ще зберігся. Подвір'я там було терасоване, бо було одразу при горі на Високий замок. В. Левицький гуляв тими терасами, під час війни вигулюючи на шнурочку (аби не вкрали) єдину курку, яка допомагала їм тоді виживати.

Помешкання на Поліграфічній (нині це будинок за адресою: вул. Романчука, 18, бічна вул. Зеленої) було на першому

* Походив зі Старих Кут біля Коломиї, пропрацював у Рогатині 35 років. Юридичну освіту здобув у Відні, володів десятима мовами.

** Тато був лікарем в Перемишлянах, а також головою повітового «Соколу». Його ім'я занесено на стелу біля податкової на Стрийській вулиці у Львові як голови «Соколу» в Перемишлянському повіті. Зв'язок з батьком відновився лише в 1956 р. Відтоді й до своєї смерті 1964 р. він регулярно писав та підтримував мене матеріально.

*** Третьому за нинішнім рахунком.

поверсі (за довоєнним численням) з гарним округлим балконом на фасаді. Воно займало весь поверх, було велике, на чотири просторі кімнати. Пригадую собі гарну стару горіхову шафу, охайний кабінет професора. Проте помешкання назагал було майже неумебльоване, бо все майно залишилося під руїнами. Найбільше професор шкодував за страченою бібліотекою, яку вважав унікальною: його товариші-науковці, що змушені були втікати на Захід перед приходом більшовиків, залишили Володимиру Левицькому найцінніші раритети. Цілими днями, під дощем і снігом, професор вишукував у розвалинах книги, перестудився і тяжко захворів. Чудом вижив і про втрачену бібліотеку згадував з болем в серці до кінця життя.

На той час це була людина старшого віку з овальним обличчям, високим чолом і зосередженим поглядом. Лице його випромінювало розум і доброту. Характер мав спокійний, урівноважений, всім своїм виглядом і поведінкою підтверджував своє шляхетне походження.

З першого дня мого проживання у Левицьких я була оточена турботою мого опікуна. Мій добродій допомагав мені в навчанні, співчував у переживаннях за долю ув'язнених мамі і бабусі, допомагав збирати для них передачі. Підтримував мене матеріально, умів розрадити, зарядити оптимізмом.

Володимир Левицький прожив нелегке життя. Часто згадував, що не зазнав материнського тепла – мама померла, коли малому Володимиру було 4 роки, а батько, суддя, був надзвичайно строгий. Згадував своїх трьох братів і з болем говорив у старшому віці, «що з великої родини лише дехто й він залишилися українцями, а інші спольщилися».

У перші роки перебування В. Левицького у Львові, ще коли він навчався в університеті, їх з братом Романом виховувала тут рідна сестра тата, Марія Левицька*. Жили вони тоді в помешканні, яке було всередині, в подвір'ї, в будинку на розі теперішніх вулиць Драгоманова і Глібова (можливо це

* Марія Левицька похована 1923 р. на Личаківському цвинтарі, поле 14.

Р. Сахно та В. Левицький. 1954. Збірка автора.

вул. Драгоманова, 26). Через багато років син Романа, Богдан, помер через холеру, перебуваючи в Січових Стрільцях.

Володимир Левицький був великим патріотом України і до глибини душі ненавидів її поневолювачів. Він з теплою і вдячністю згадував родину Шухевичів у Золочеві, яка в ранньому дитинстві привила йому любов до рідного краю і свого народу. Як він жалів, що в Тернополі поляки закрили єдину українську гімназію й учителі залишилися без роботи! Він боровся за український університет у Львові за Австрії, вважаючи, що «український університет в австрійській Україні – це для Східної України був би промінчик світла серед темряви, яка навалилася на російську Україну».

При Польщі, в 20-х роках, професор викладав в таємному Українському університеті у Львові і був за це переслідуваний польською владою. В 30-х роках ХХ ст. відмовився від членства у Всеукраїнській (радянській) академії наук на знак протесту проти голодомору на Україні й масового терору.

Професор згадував, що завжди був першим учеником у школі і найкращим студентом в університеті, показав мені свій докторський диплом великого формату на пергаменті з гербовою печаткою. «Сам цісар на білому коні вручав його мені», – з гордістю згадував В. Левицький. Цей диплом, разом з бібліотекою, після смерті Володимира Левицького в 1956 р. було передано мною в музей університету ім. Івана Франка.

Володимир Левицький любив Львів. Згадував, як під час його першого приїзду з Тернополя Львів вразив його своєю красою і кінним трамваєм. Часто відвідував Стрийський парк, ботанічний сад, Високий замок, прекрасно знав історичні місця і пригороди міста. Брав мене на спільні прогулянки і розказував про цікаві місця і події. Наприклад, показав мені один зі старих корпусів Політехніки, в якому була за Польщі жіноча тюрма. Над нею завжди висів білий прапор, що означало, що в тюрмі немає ув'язнених жінок (тепер таке явище здається неймовірним!). На вул. Валовій показував мені будинок жидівської жіночої гімназії, де він викладав математику, згадував з теплотою своїх талановитих і інтелігентних учениць. Збереглися в архіві Володимира Левицького фотографії трьох сестер Йогансон зі словами подяки і пошани високошановному професору.

Під час проживання у Левицьких я відчувала пригніченість мого добродія під впливом сумних реалій поневоленого краю. Він завжди мріяв про незалежну Україну і вірив, що Україна здобуде волю.

Після закінчення технікуму я була направлена на роботу в Сибір, Красноярський край. Це причинило моєму добродію прикрі переживання. Він вишукував способи, як мені допомогти і через свого колишнього студента допоміг мені отримати роботу у Львові, чому дуже радів. На той час, після смерті Сталіна, повернулися зі сталінського Гулагу мої мама та бабуся, і наш добродій як міг допомагав їм.

Володимир Левицький був глибоко віруючою людиною. Непорушними для нього були християнська мораль та хри-

стіянська віра. Вірив у Вищий Маєстат і обіцяв опікуватися мною після своєї смерті. Скільки ж разів Він з небес допомагав мені в трудних хвилинах життя! Не зустрічала я більше в своєму житті такої чистої душею і помислами, шляхетної людини, якою був професор Володимир Левицький. Подяку йому і пам'ять про свого опікуна і добродія я зберегла на все життя.

* * *

Дещо про мою родину та відношення до сім'ї Володимира Левицького. Частина родоводу Дольницьких-Лучаківських показана в наведеній таблиці. Є книга «Літопис роду Дольницьких»,* де йдеться про цю частину моєї родини по мамі. Коротка інформація про родину є також у перевиданні книги Леонтини Лучаківської, яка була рідною сестрою матері

* Дольницький О. Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 658 с.

Дольницька Юлія з Дудкевичів (1796–1858), замужем за Іоаном Дольницьким (1791–1856)			
Лучаківська Антоніна (1821–1896), замужем за о.Дмитром Лучаківським (1814–1885), парохом с.Довжанка			
Лучаківський Володимир (1838–1903), доктор права, адвокат, письменник, міський голова Тернополя в 1896–1903. Одружений з Амалією Громницькою	Окуневська Кароліна (1844–1870), замужем за о.Атанасом Окуневським, доктором медицини	Левицька Людвіга (1840–1923), замужем за о.Ларієм Левицьким, парохом с.Плотича	Бачинська Емілія (1850–1933), замужем за о.Антіном Бачинським (1847–1911), парохом с.Кліцко
Тадей (1873–1947)	Морачевська Софія (1865–1926), перша жінка-доктор медицини в Австрії, замужем за професором Вацлавом Морачевським (1867–1950)	Левицька Софія (1875–1958), замужем за професором Володимиром Левицьким (1872–1956)	Дарія Бабюк (1888–1971), голова Союзу Українок в Рогатині, замужем за адвокатом Михайлом Баб'юком (1875–1948)
	Ева (1898)	Юрій (1896–1935)	Ірина Евстахія Сахно (1909–1995), учителька, голова Союзу Українок в Перемишлянах, замужем за лікарем Ярославом Сахно (1904–1964)
	Софія Темницька-Морачевська (1928–2002)	Адам	Паїса Сахно (1935), замужем за професором Львівської політехніки Володимиром Повідайлом (1926–2012)

Дарія Баб'юк-Бачинська (дворідна сестра Софії Левицької та бабця авторки) з донькою Евстахією-Іриною та сином Романом. 1922. Збірка автора.

Софії Левицької.*

Софія Левицька була двоюрідною сестрою моєї бабці, Дарії Баб'юк з Бачинських. Софія і Володимир Левицькі були родичами. Власне вони мали спільних прадіда Григорія Левицького і прабабцю Доміцелю з Бродовичів. Один зі синів Григорія і Доміцелі на ім'я також Григорій мав сина Іларія Левицького (він є у таблиці), а той доньку Софію. Інший син Степан мав сина Йосифа й внука від нього Володимира.

* Лучаківська Л. Домашня кухня. Як варити і печи. Укладач Маріанна Мовна. Київ: Богуславкнига, 2017. 192 с. В книзі є передмова М.Мовної (Повернення забутого кулінарного світу Леонтини Лучаківської, с.4-6) з генеалогічними уточненнями та нарис В.Мороза (З роду Лучаківських: Леонтина та її рідні, с.152-165). Леонтина – наймолодша донька Антоніни та Дмитра Лучаківських.

В. Левицький (стоїть перший праворуч), далі В. Морачевський (третій), В. Стефаник, Ю. Морачевський, перед ним його дружина. Син В. Стефаніка Семен сидить в першому ряду праворуч. Дружина В. Левицького Софія сидить у другому ряду друга праворуч. 6 липня 1930. Збірка Львівського музею Івана Франка.

Існують світлини, де Володимир і Софія Левицькі є з родиною Морачевських (вони є в таблиці) і Стефаніками. Власне, подружжя Морачевських підтримувало приятні стосунки з Василем Стефаніком. Він писав про Софію Морачевську, як про «пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі»*.

Дмитро Лучаківський (1814–1885) був товаришем Маркіяна Шашкевича по Духовній семінарії, він часто гостив у Дольницьких. Про чоловіка моєї бабці пригадую нотатку Іва-

* Стефаник В. Серце // Громадський Голос. 1927. 22 січня.

на Геля у його книзі «Історія сіл Кліцка і Якимчиць»: «Антін Бачинський – воістину визначний громадський і церковний діяч Комарнівщини, Рудеччини і Самбірщини. Заклав фундаментальну основу освітньої, суспільної і політичної праці, подвижницьки працюючи на ниві духовного життя як в цих селах, так і в цілій Галичині. Він навчив людей шанувати освіту й подвижницьку працю в ім'я свого народу, бути порядним, мужнім і шляхетним, самовіддано любити Бога».

Львів, січень 2017 р.

Богдан Пташник

Володимир Левицький – основоположник української математичної культури в Галичині

Усе життя видатного українського математика Володимира Левицького було пов'язане з Галичиною та з Науковим товариством імені Шевченка.

Володимир Левицький прожив довге та змістовне життя, впродовж якого невтомно і щиро трудився на ниві української науки та освіти. Працюючи в Галичині, він вперше піднімав небосхил математичної культури та розбудовував його на українському ґрунті.

В. Левицький був автором першої наукової статті з математики українською мовою, незмінним редактором першого україномовного наукового часопису з природничих наук, першим підготував і опублікував матеріали до української термінології з математики, фізики та хімії, серед перших був автором українських підручників з математики та фізики для середніх шкіл, фундатором Товариства наукових викладів імені Петра Могили, а також викладачем вищої математики Українського таємного університету у Львові.

Народився Володимир Левицький 31 грудня 1872 р. у Тернополі в сім'ї службовця суду, дід і прадід його були священниками. Навчався у гімназіях Золочева, Тернополя та Львова, де 1890 р. склав з відзнакою іспит зрілості.

З 1890 р. до 1894 р. Володимир Левицький навчається на філософському факультеті Львівського університету, де слухає лекції з математики та фізики професорів Ю. Пузини, О. Фабіана, Б. Радзішевського.

Провідним математиком університету на той час був відомий учений у галузі аналітичних функцій Юзеф Пузина

(1856–1919). Він походив із давнього українського ополяченого князівського роду: народився у селі Новий Мартинів на Івано-Франківщині, навчався у Львівському університеті, був учнем геніального німецького математика К. Т. Вайерштрасса.

Ю. Пузина вперше читав у Львові спеціальні математичні курси, заснував математичний семінар, до роботи в якому залучав і студентів, пропонуючи їм нову літературу та різні теми для наукової роботи. У своїх мемуарах В. Левицький писав про Ю. Пузину: «Йому завдячую те знання математики, яке маю дотепер: завдяки йому пізнав я усі модерні теорії і методи, завдяки йому набрав я замилювання до праці та охоти до самостійних дослідів».

Під керівництвом Ю. Пузини, ще будучи студентом, В. Левицький пише свою першу наукову працю «Про симетричні вираження з вартостий функції $\text{mod-}m$ », яку опублікував українською мовою в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» 1894 р. Це була перша в історії фахова стаття з математики, надрукована українською мовою.

11 травня 1893 р. відбулися загальні збори НТШ, на яких було створено математично-природописно-лікарську секцію, головою якої обрано біолога Івана Верхратського. До складу секції увійшло 54 члени, серед них троє математиків: Петро Огоновський, Володимир Левицький і Клим Глібовицький.

Уже на п'ятому засіданні секції молодому випускникові університету В. Левицькому було доручено укласти українську фізичну та математичну термінологію.

Після закінчення університету у вересні 1894 р. В. Левицький отримує місце помічника вчителя математики в українській Академічній гімназії у Львові. У травні 1895 р. він складає учительський іспит з фізики й математики та отримує повну учительську кваліфікацію з правом викладання в тодішніх українських і польських гімназіях.

У жовтні цього ж року В. Левицький йде на рік до війська, а по закінченні служби отримує звання лейтенанта польової артилерії. З 1896 до 1903 року В. Левицький – дійсний учитель

ПРО СИМЕТРИЧНІ ВИРАЖЕННЯ З ВАРТОСТЕЙ ФУНКЦІЇ $\text{mod-}m$.

Написав

Володимир Левицький.

Розглянемо функції симетричної

$$f(x) + f(x \varepsilon_1) + f(x \varepsilon_2) + \dots + f(x \varepsilon_{m-1}),$$

де $f(x)$ представляє функцію аналітичну о елементі $\mathfrak{F}(x)$, збіжним в колі $|x| < R$, а $x, x \varepsilon_1, x \varepsilon_2, \dots, x \varepsilon_{m-1}$ вартости аргументу x в вершках правильного m -кутника, при чім $1, \varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_{m-1}$ суть коренями зрівняня $x^m - 1 = 0$,

довело до уваги гідних реляцій межі тою функцією симетричною, а теорією полинок (residuum) Cauchy'го. Реляції ті, так для функцій раціональних, як і аналітичних, при довільній m подав проф. Др Пузвина.*)

Представимо річ повшешу загальнійше, розважаючи наперед функцію симетричну

$$\sum f(x \varepsilon_j) f(x \varepsilon_{j'}),$$

де $f(x)$ представляє функцію раціональну або аналітичну

$$f(x) = \sum_{\lambda=0}^q a_\lambda x^\lambda \quad q < \infty,$$

а опісля розберем загальну функцію симетричну

$$\sum f(x \varepsilon_{j_1}) f(x \varepsilon_{j_2}) \dots f(x \varepsilon_{j_\nu}), \quad \nu < m,$$

і то передовсім в случаю, коли $f(x)$ есть функція цілковита раціональна.

*) Rozprawy Wydz. mat.-przyr. Akademii Umieję. w Krakowie, tom XXVI. стор. 311 et seqs.

гімназії в Тернополі (1899 року іменованій професором гімназії). Тут він багато часу приділяє науковій праці, публікує ряд наукових статей українською, польською та німецькою мовами. У 1899 р. одружується зі своєю родичкою Софією з Левицьких.

На десятому засіданні математично-природописно-лікарської секції, що відбулося в лютому 1897 р., за пропозицією М. Грушевського (який був головою НТШ у 1897–1913 рр.) було прийнято рішення видавати окремий друкований орган – «Збірник математично-природописно-лікарської секції», редакторами якого стали І. Верхратський та В. Левицький. У «Збірнику...» В. Левицький редагує статті з математики, фізики та хімії, продовжуючи працювати над укладанням української термінології з цих наук.

До своєї праці «Еліптичні функції модулів» («Записки НТШ», 1895, т. 7) В. Левицький подав як додаток українсько-німецький словничок із 69 термінів – першу збірку українських математичних термінів, а вже у VIII томі, вип. 2 «Збірника...» (1902) друкує обширні (33 с.) «Матеріали до математичної термінології» (з елементарної та вищої математики), які стали основою для створення наступних термінологічних словників і полегшили написання нових українських підручників та фахових статей. Пізніше він публікує «Матеріали до фізичної термінології» (у чотирьох частинах) та «Начерк хемічної термінології».

Разом із цим В. Левицький плідно працює над створенням українських підручників. Серед них – «Алгебра для вищих клас шкіл середніх» (ч. I, 1906 р., ч. II, 1908 р.) у співавторстві з П. Огоновським та «Фізика для вищих клас» (1912 р.). Останній, що налічував 672 с., тривалий час був одним із найкращих підручників з фізики і в 1924 р. його перевидали у двох частинах.

У навчальному 1899/1900 році В. Левицький склав з відзнакою докторські іспити з математики, фізики та філософії у Львівському університеті, а 10 жовтня 1901 р. захистив тут докторську дисертацію.

У 1899 р. була створена Українська національно-демократична партія, одним із завдань якої було відкриття у Львові українського університету. Завдяки старанням Олександра Барвінського для потреб майбутнього університету кільком українцям було призначено державну стипендію та відпустку для студій у наукових центрах Європи. Серед них був і Володимир Левицький.

У літнім семестрі 1901 р. він відбув (разом із дружиною) піврічну наукову подорож до Німеччини, де перші три місяці слухав курси лекцій професорів Ф. Кляйна з проєктивної геометрії та Д. Гільберта з інтегрального числення в Геттінгені, брав участь у семінарі Ф. Кляйна; а в наступні три місяці відвідував виклади професорів Г. Шварца, І. Фукса, Й. Кнобляуха й Ф. Фробеніуса в Берліні. Другий раз відбув наукову подорож до Берліна у шкільному році 1902/1903, де слухав лекції професорів Ф. Шотки, Р. Лемана, Ю. Баушінгера, Г. Шварца та ін. Крім того, багато працював у наукових бібліотеках, де була література зі всього світу, відвідував лекції знаменитого історика стародавнього світу Е. Мейера та філософа Ф. Паульсена.

Усі намагання В. Левицького в той час дістати доцентуру в Політехніці чи університеті у Львові не увінчались успіхом, бо на перешкоді стали утиски поляками вченого-українця. На той час В. Левицький уже був автором близько 30 наукових статей, головним чином з теорії аналітичних функцій. Після закордонного стажування В. Левицький у вересні 1903 р. займає посаду вчителя 5-ї державної гімназії у Львові та включається в активне громадське життя.

У 1903–1914 рр. наукова діяльність В. Левицького головним чином була спрямована на популяризацію наукових досягнень. Він друкує багато своїх статей у журналах «Учитель», «Наша школа», «Економіст», перекладає ряд наукових праць, головню з німецької. У 1909 р. В. Левицького обирають дійсним членом іноземних математичних товариств «Circolo matematico di Palermo» (Італія, Палермо) та «Deutsche Mathematiker-Vereinigung» (Німеччина, Ляйпціг). Упро-

довж багатьох років він був постійним співробітником амстердамського бібліографічного журналу з математики «Revue semestrielle des publications mathématiques», де реферував усі математичні видання, що виходили українською мовою, чим у значній мірі спричинився до популяризації за кордоном досягнень українських математиків.

У 1914 р. В. Левицького запрошують працювати у міністерстві освіти у Відні. Але з початком Першої світової війни він як офіцер був покликаний до австрійської армії: зимову кампанію перебував у Карпатах, де 31 грудня 1914 р. потрапив у російський полон. У полоні перебував до кінця березня 1918 р. у Курській, Нижньогородській та Пензенській губерніях і, нарешті, в Москві. Після повернення з полону залишався ще в австрійській армії до 1 листопада 1918 р.

У 1919–1924 рр. В. Левицький працював інспектором середніх шкіл, а в 1924–1930 рр. – фаховим інструктором математики та фізики в гімназіях, що належали до Львівського шкільного округу. Водночас у 1920–1923 рр. він читає лекції з вищої математики, а також вступ до космографії в Українському таємному університеті у Львові. У червні 1921 р. В. Левицького обирають продеканом філософського відділу цього університету. Університет проіснував з 1920 по 1925 рік.

У 1923 р. польська влада наказала розпочати дисциплінарне слідство проти всіх урядовців-українців, що викладали в таємному університеті. Щоб не позбутися державної посади, В. Левицький уже в 1923 р. мусив припинити роботу в університеті.

28 березня 1921 р. після восьмирічної перерви відбулися збори членів Наукового товариства імені Шевченка, на яких В. Левицького обирають до керівництва, крім того, він очолює математично-природописно-лікарську секцію, термінологічну комісію, входить у видавничу, друкарську та фізіографічну комісії. У 1926–1932 рр. В. Левицький був заступником голови НТШ, а в 1932–1934 рр. – головою НТШ. Пост голови Товариства він залишив через погіршення стану здо-

Высокоуважаемый г. Товарищ!
 В день Светила Телами прошам
 прийняти наскоро найшкряпий пода-
 бавал. Мова Сошого надписав Вашу до-
 ступність Свято Блаженно, крімь сиво-
 ким здоровим широт Вашу творку і
 безкорисну праця в Науковий Товари-
 стві Малородів як райкрайини згра-
 хамш.
 Милош Мил!
 Урбсав 26 III 1933.
 Землин-

Привітання, надіслане В. Левицькому Й. Сліпим. 1933. ЦДІАЛ.

ров'я, але далі продовжував очолювати математично-приро-
 дописно-лікарську секцію та редагувати «Збірник...» цієї сек-
 ції. В. Левицький був редактором «Збірника...» від 1-го (1897)
 і до останнього 32-го (1939) тому. З 1924 р. секція почала
 видавати журнал «Sitzungsberichte...» (німецькою мовою), де
 друкувалися повідомлення про діяльність секції, а також ко-

роткі математичні статті. Це видання розсилалося по обміну в бібліотеки багатьох країн світу.

У 1925 р. налагоджується тісний зв'язок Наукового товариства імені Шевченка з Всеукраїнською академією наук. Дійсними членами НТШ були обрані київські математики Д. Граве, М. Кравчук, М. Крилов, М. Куренський. Особливо велика дружба поєднувала Володимира Левицького з Михайлом Кравчуком. За рекомендацією академіка М. Крилова 1927 р. В. Левицький був обраний членом французького математичного товариства в Парижі «Societe mathematique de France», а 1929 р. за поданням М. Кравчука його обирають почесним членом щойно створеного Київського математичного товариства. М. Кравчук неодноразово запрошував В. Левицького на роботу до Києва, але він відмовлявся. І цим уникнув гіркої долі своїх товаришів – математика М. Чайковського (дійсного члена НТШ з 1913 р.) та географа академіка С. Рудницького, які в кінці 20-х рр. минулого століття переїхали з Галичини до Східної України і були у 30-х рр. репресовані. Така ж доля спіткала академіка М. Кравчука: у 1938 р. він був заарештований і загинув 9 березня 1942 р. на Колимі.

У 20–30-х роках ХХ століття В. Левицький бере активну участь у створенні різних педагогічних товариств (зокрема, в організованому 1927 року Товаристві прихильників освіти у Львові він був головою фізико-математичної секції), у проведенні шістьох з'їздів українських природодослідників, інженерів та лікарів; редагує математичні та фізичні матеріали для «Української Загальної Енциклопедії», видає популярні брошури, присвячені історії науки, астрономії, фізиці.

З жовтня 1939 р. В. Левицький працює в новоствореному Львівському педагогічному інституті, а в 1940–1953 рр. – у Львівському державному університеті імені Івана Франка, де в 1941 р. йому було присвоєно звання професора. Тут він читав курси диференціальних рівнянь, спецкурси з теорії функцій комплексної змінної, еліптичних та автоморфних функцій.

Відійшов із життя Володимир Левицький 14 липня 1956 року. Його поховали на Личаківському цвинтарі у Львові (поле № 71). У газетах некролог не з'явився.

Перу В. Левицького належать біля 150-ти наукових, науково-методичних і термінологічних праць та наукових перекладів. Основним напрямком наукової діяльності В. Левицького була теорія аналітичних функцій (автоморфні та еліптичні функції). Він дослідив властивості еліптичних модулярних форм, модулярну еліптичну функцію та її обернення, знайшов диференціальне рівняння, розв'язком якого є ця функція; застосував модулярні групи для обчислення деяких видів ланцюгових дробів; встановив зв'язок між функцією Вайерштрасса – основною функцією з теорії еліптичних функцій – і функціями групи Фукса. Ряд робіт В. Левицького стосується окремих питань аналізу, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь, проективної та диференціальної геометрії, історії математики й астрономії.

Другий цикл наукового доробку В. Левицького – це наукові огляди з актуальних фізико-математичних проблем, які він публікував у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції» у 1897–1905 рр. Відзначимо найголовніші з них:

1. «Докази існування інтегралів рівнянь ріжничкових», де подано огляд доведень теорем існування розв'язків задачі Коші для одного і систем звичайних диференціальних рівнянь;

2. «Класифікація наук математичних», в якій викладено основні точки зору різних математичних шкіл на класифікацію математичних наук;

3. «Найновіші праці з теорії функцій аналітичних», де подано огляд праць Бореля і Міттаг-Леффлера, зокрема робіт Бореля, які стосуються розбіжних рядів та їх застосувань;

4. «Теорія перстена Сатурна» – огляд теорій Лапласа, Максвела, Пуанкаре, Ковалевської стосовно кілець Сатурна;

5. «Геометрія метова в геометричній оптиці після теорії

Ф.Кляйна» – виклад оптичних теорій Кляйна на основі про- слуханих лекцій;

6. «Д. Гільберта основи геометрії»;

7. «Нове угрунтування геометрії Bolyai-Лобачевського».

Оглядові праці В. Левицького, для яких характерний над- звичайно чіткий виклад із глибоким осмисленням назва- них проблем, свідчать про його широку обізнаність із різни- ми галузями математичної науки. Ці роботи давали добрий поштовх для розвитку математичних досліджень в Україні, зокрема в Галичині. Очевидно, що цю мету і ставив їх автор, беручи на себе непросту ношу.

Багато робіт В. Левицького були призначені для викла- дання у середній школі. Це – згадані вище підручники з ал- гебри і фізики, методичні та науково-популярні статті: «Де- які інтересні числа», «Деякі практичні правила подільності», «Дещо про симетрію, після Е. Маха», «Інший світ, або четвер- тий розмір простору» («Учитель», 1903–1905), «До реформи науки математики в середніх школах», «Твердження Чеви», «Інтересні таблиці чисел» («Наша школа», 1909, 1912), «Фе- лікс Кляйн. Наука геометрії» (Львів: Наша школа, 1940. 34 с., переклад з німецької) та ін.

Серед науково-популярних статей В. Левицького є й та- кі, де він за допомогою математичних методів обґрунтовує певні суспільні явища: «Льотерея чисельна і її математична мораль», «Як заступити чисельну льотерею?», «Про різни- чу артилерію» («Економіст», 1904). Поряд із тим внеском, який зробив В. Левицький у скарбницю науки, велика його культурна і національна заслуга як невтомного організато- ра математичних сил для популяризації математики серед українців та підготовки молодих кадрів українських мате- матиків у тяжкі часи панування Польщі в Галичині. Він був щирим дорадником молоді, учителем західноукраїнської ма- тематичної зміни, завжди старався зацікавити молодь мате- матикою та важливістю її застосувань. Наведемо слова з йо- го статті «Вартість математики» із книги «Математика серед наук»: «... Скаже дехто, що математика є суха, але так може

сказати тільки той, хто ототожнює математику з її азбукою і формами – так якби хто ідентифікував столярський знаряд зі самим столярством. Хто поборе математичну символіку і вдумається в глибокі царини математичного світа, той відкриє в ній такий ідеальний світ і таку величаву поезію, і стільки естетики і краси, як в ніякій іншій науці. І тому-то усі великі математики з захопленням висказуються про свої математичні досліди, а багато споміж математиків і астрономів були рівночасно ніжними поетами; тому-то не диво, що Дедекінд вищі комплекси чисел назвав ідеалами. Але й нематематики, що стрінулися з математичними дослідями, з ентузіазмом говорять про цю науку. Великий Кант, великий Гете є ентузіастами математики, Шіллер у вірші про Архімеда зве її божеською, а поет німецької романтичної школи Новаліс каже: Життя богів є математика. Чиста математика є релігія. Математики є єдино щасливими. Математик є ентузіастом перш за все. Без ентузіазму немає математики...».

Упродовж усього життя В.Левицький усі свої знання, всю силу клав на вітар розвитку української науки, освіти та культури, побудови майбутньої незалежної Української держави. Він завжди стояв на державницьких позиціях, ненавидів усі окупаційні режими, які пригноблювали український народ. Йому все життя довелося, говорячи словами Івана Франка:

*Против рожна перти,
против хвиль плисти,
сміло аж до смерти
хрест важкий нести.*

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО В. ЛЕВИЦЬКОГО

1. Хобзей П. Основоположник математичної культури нашого народу // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці: зб. нарисів. Львів: Меморіал, 1992. С. 110–126.
2. Пташник Б. Піонер української математичної науки // Вісник НТШ. 1997. Ч. 18. С. 1–5.
3. Сулим Г. Володимир Йосипович Левицький (до 125-річчя від дня народження) // Машинознавство. 1997. № 3. С. 36–43.
4. Бобик О., Притула М., Пташник Б., Хобзей П. Видатний український математик і просвітник Володимир Левицький (до 135-річчя від дня народження) // Математичний Вісник НТШ. 2007. Т. 4. С. 440–450.
5. Сулим Г. Володимир Левицький в історії становлення і розвитку Наукового товариства ім. Шевченка та української культури в галузі точних наук // Вісник Львівського університету. Серія механіко-математична. 2008. Вип. 69. С. 7–37.
6. Пташник Б. Володимир Левицький – видатний український математик і просвітник рідної землі // Вісник НТШ. 2013. Ч. 50. С. 32–35.
7. Пташник Б. Основоположник української математичної культури в Галичині // Буковинський математичний журнал. 2016. Т. 4. Ч. 3/4. С. 167–173.

Ярослав Притула

Володимир Левицький: штрихи до біографії

Серед наукових, культурних і громадських діячів Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття одне з чільних місць займає постать талановитого математика Володимира Левицького. Своєю невтомною багатолітньою працею він заслужив визнання «основоположника математичної культури нашого народу»*. Наукова спадщина та спогади В. Левицького стали основою багатьох публікацій та доповідей на конференціях, зокрема ювілейних, присвячених його науковій, громадській та педагогічній праці.

• Народився В. Левицький 31 грудня 1872 року в Тернополі. Його батько, Йосиф, був високим судовим урядником, тому сім'я часто змінювала місце проживання. Рано, у 5-річному віці, втратив маму. У 1878 році В. Левицький пішов до чотирирічної народної школи у Золочеві, а з вересня 1882 до січня 1886 року він навчався у Золочівській гімназії. Далі продовжував навчання у Тернопільській гімназії: тут завдяки прекрасним вчителям захопився математикою, фізикою, хімією та астрономією. Влітку 1889 року сім'я Левицьких переїхала до Львова, і В. Левицький у 1890 році закінчив тут VIII клас польської гімназії імені Франца Йосифа. У всіх класах гімназій він був за успішністю серед кращих учнів**.

Упродовж 1890–1894 років навчався на філософському факультеті Львівського університету. Тут його основним захопленням була математика та природничі дисципліни, а свої-

* Лист Михайла Кравчука до Володимира Левицького від 24 вересня 1927. ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 29.

** В атестаті зрілості всі оцінки «відмінно» (celujaco), крім польської та німецької мов – «дуже добре». (Архів В. Левицького в Науковій бібліотеці ЛНУ).

ми знаннями та науковими успіхами у математиці завдячував професору Юзефу Пузині, який на той час був провідним математиком у університеті.

Юзеф Пузина (1856–1919) народився у Новому Мартиніві Рогатинського повіту (нині – Галицького району Івано-Франківської області). Історичні документи засвідчують походження роду Пузин від княжої династії Рюриковичів, підтверджують їхній князівський титул, що його предки отримали, володіючи Козельським удільним князівством. Наукова, педагогічна та організаційна діяльність Ю. Пузини відіграла важливу роль у формуванні польської та української школи математики у Львові*.

Наукові вподобання В. Левицького під час навчання в університеті засвідчує перелік курсів, на які він записався і прослухав. Ці курси вписані в «абсолюторіумі», виданому В. Левицькому 31 липня 1894 року** (див. додаток).

Особливу роль у формуванні В. Левицького як вченого-математика відіграли організовані Ю. Пузиною математичні вправи і математичний семінар. Уже на III курсі В. Левицький отримав першу нагороду за виконану на семінарі роботу «Теорія загальної періодичності», яку він виголосив у січні 1892 року.***

Юзеф Пузина вибрав В. Левицького першим керівником (хронікером) вищого математичного семінару. Під керівництвом вченого В. Левицький 1893 року виконав наукову працю «Про симетричні вираження з вартостей функції $\text{mod } m$ », яку опублікував українською# та польською## мовами. Це була перша в історії наукова стаття з математики, надрукована українською мовою. У її перекладі українською мовою

* Гринів О., Притула Я. Юзеф Пузина – провісник Львівської математичної школи // Вісник Львів. ун-ту. Серія мех. мат. 2018. Вип. 85. С. 5–23.

** ДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Спр. 719. Арк. 287, 288.

***ЛННБ України ім. Стефаника. Від. рукописів. Фонд НТШ 591/6.

Левицький В. Про симетричні вираження вартостей функцій $\text{mod } m$ // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Львів, 1894. Т. 4. С. 124–139.

Lewicki W. O wyrażeniach symetrycznych z wartości funkcji (mod. m) // Prace matematyczno-fizyczne. Warszawa, 1894. Т. VI. S. 15.

брав участь Петро Огоновський. На вищому математичному семінарі професора Ю. Пузини починали свої наукові дослідження й інші студенти, які пізніше стали професорами гімназій та членами НТШ: Клим Глібовицький, Михайло Грицак, Михайло Рибачек, Никифор Садовський та інші.

Крім університетських лекцій В. Левицький відвідував лекції в Академії ветеринарії та Політехнічній школі. В Політехнічній школі він прослухав, зокрема, лекції «Теорія ймовірностей» та «Про потенціал і функціях кулі»* доцента Казимира Жоравського, учня відомого математика Софуса Лі, а пізніше – професора Ягеллонського та Варшавського університетів. В. Левицький самостійно вивчав нові розділи математики: відчуваючи нові ідеї, він простудіював працю про теорію точкових множин Георга Кантора – творця цієї теорії. Вона була викладена 1899 року в монографії** Ю. Пузини, а перші лекції з теорії множин прочитав для студентів Львівського університету 1910 року Вацлав Серпінський.

- Тодішня система освіти передбачала закінчення навчання в університеті отриманням «абсолюторіуму», де були перелічені дисципліни, які прослухав студент, без здачі іспитів, або отриманням ступеня доктора філософії. Більшість студентів, які прослухали не менше шести семестрів, намагались отримати кваліфікацію вчителя. Для цього потрібно було скласти вчительські іспити та пройти практику в школі. Таку практику у вересні 1894 році почав В. Левицький у Львові в Академічній гімназії з українською мовою викладання. Вчительські іспити починались із написання досить обширних праць з математики, фізики та філософії, теми яких давали члени комісії – професори університету. Ю. Пузина сформулював В. Левицькому тему, що стосувалася еліптичних модульових функцій. Робота була високо оцінена і

* Конспекти цих лекцій є у відділі рукописів ЛННБ України ім. Стефаника. (НТШ 591/3, 13. Архів В. Левицького).

** *Puzyna J. Teorya funkcyj analitycznych. Lwów, 1898. T. I. 549 s.; Lwów, 1900. T. II. 693 s.*

Copia
Absolutorium.

My REKTOR I DZIEKAN grona profesorów
Wydziału *filozoficznego* c. k. Uniwersytetu lwowskiego,
poświadczamy niniejszem,
że imć Pan *Lewicki Włodzimierz*
rodem z *Tarnopola w Galicyi*
zaporał studia uniwersyteckie na podstawie przedłożonego świadectwa dojrzałości c. k. gimnazjum *Janowska Jędrze w Lwowie z dnia 30; czerwca 1890 l. 9*
odbywał takowe
od półroczia *zimowego* r. 1894/91
do półroczia *letniego* r. 1894
w c. k. Uniwersytecie lwowskim

i ukazał je w myśl przepisów wydanych dla słuchaczy Wydziału *filozoficznego*
W tym czasie uczęszczał na wykłady następujące:

Uniwersytet i Wydział, na który był uczęszczał	Nazwiska docentów	Wykłady	Godziny w tygodniu	Uwaga	
C. k. Uniwersytet lwowski Wydział filozoficzny	<i>W roku szkolnym 1890/91</i>				
	<i>w półroczu zimowym</i>				
	<i>Dr. Turyna</i>		<i>Teoria funkcji, analitycznych</i>	3	
	<i>Sobian</i>		<i>Mechanika płynów</i>	2	
	<i>Grze</i>		<i>Geometria analityczna</i>	3	
	<i>Jadziworski</i>		<i>Chemia ogólna, organiczna</i>	3	
	<i>Zunihowski</i>		<i>Gejstykowice, rozdział z geologii</i>	3	
	<i>Sobian</i>		<i>Optyka teoretyczna</i>	3	
	<i>w półroczu letnim</i>				
	<i>Dr. Sobian</i>		<i>Optyka doświadczalna</i>	5	
	<i>Grze</i>		<i>Zasady dynamiki</i>	3	
	<i>Grze</i>		<i>Optyka teoretyczna (cięż dźwięk)</i>	3	
	<i>Grze</i>		<i>Geometria analityczna</i>	3	
	<i>Turyna</i>		<i>Teoria funkcji eliptycznych</i>	4	
	<i>Grze</i>		<i>Kierunek algebry liniowej</i>	3	
<i>Grze</i>		<i>Kalculus matematyczny</i>	3		
<i>Spilman</i>		<i>Metoda badania wielomianów i ich własności</i>	1		
<i>Grze</i>		<i>Teoria mechaniczna</i>	1		
<i>Grze</i>		<i>Własności trygonometryczne i ich zastosowanie</i>	1		

Абсолюторіум Володимира Левицького. 31 липня 1894. ДАЛО.

стала згодом основою опублікованих статей*. Робота з фізики, яку рецензував Оскар Фабіан, була опублікована В. Левицьким у 1897 році**. У праці з філософії, як згадується у спогадах, аналізувалося поняття простору з психологічного й історико-філософського погляду.

Весною 1895 року відбулися дводенні письмові та усні іспити з математики, фізики, хімії та мов викладання – української, польської й німецької. В. Левицький отримав повну вчительську кваліфікацію з правом викладання в українських і польських гімназіях.*** Це був крок як до ступеня доктора філософії, так і до посади професора гімназії.

У жовтні 1895 року В. Левицький йде на рік до війська. Добровільна служба в армії мала позитивний вплив на формування його характеру, не дивлячись на те, що впродовж цього року він був відірваним від педагогічної та наукової роботи. Це видно з його спогадів. У вересні 1896 склав офіцерський іспит і згодом отримав звання хорунжого артилерії.

• У червні 1896 року В. Левицький був іменованим дійсним вчителем вищої гімназії у Тернополі, в якій до 1903 року перебував на викладацькій роботі. Тут він ґрунтовно підготувався до отримання ступеня доктора філософії.

У кінці 1899 року В. Левицький подав до Ради філософського факультету Львівського університету як докторську працю дві опубліковані раніше розвідки: «О выражении symmetryчных з wartości funkcij mod m» і «Kilka uwag o wzorze

* *Левицький В.* Модулова група (Справозданє дирекції ц. к. акад. гімназії у Львові за рік шкільн. 1894/95). Львів, 1895. С. 1–10; *Левицький В.* Еліптичні модулові функції // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Львів, 1895. Т. 7. С. 1–28; *Lewicki W.* Wstęp do teorii eliptycznych funkcij modulowych // *Prace matematyczno-fizyczne.* Warszawa, 1897. Т. VIII. С. 1–43.

** *Lewicki W.* Elektromagnetyczna teoria światła // *Sprawozdanie gimnazjum w Tarnopolu za r. 1896/7.* S. 54.

*** *Kopia H.* Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz polskiego gimnazjum w Cieszynie. Lwów, 1909. S. 73

interpolacyjnym Lagrange»*. Рецензували її Ю. Пузина та І. За-кшевський. У заключенні було відзначено: «Обидві розвідки засвідчують про добру орієнтацію пана кандидата і його знання з математичних наук і на тій підставі запропоновані статті визнані за «відмінні»**

Відповіді В. Левицького на докторських іспитах*** з математики і фізики (19.01.1900) та філософії (12.03.1900) комісії теж одногосно оцінили на «відмінно». Він був першим учнем Ю. Пузини, що став доктором філософії. Наступним подав докторську працю Клим Глібовицький, але, незважаючи на позитивну рецензію Ю. Пузини та М. Смолуховського, до здачі докторських іспитів за станом здоров'я не приступив. Далі 1903 року доктором став учень Пузини Антоні Ломніцький, професор Львівської політехніки в 1920–1941 роках#.

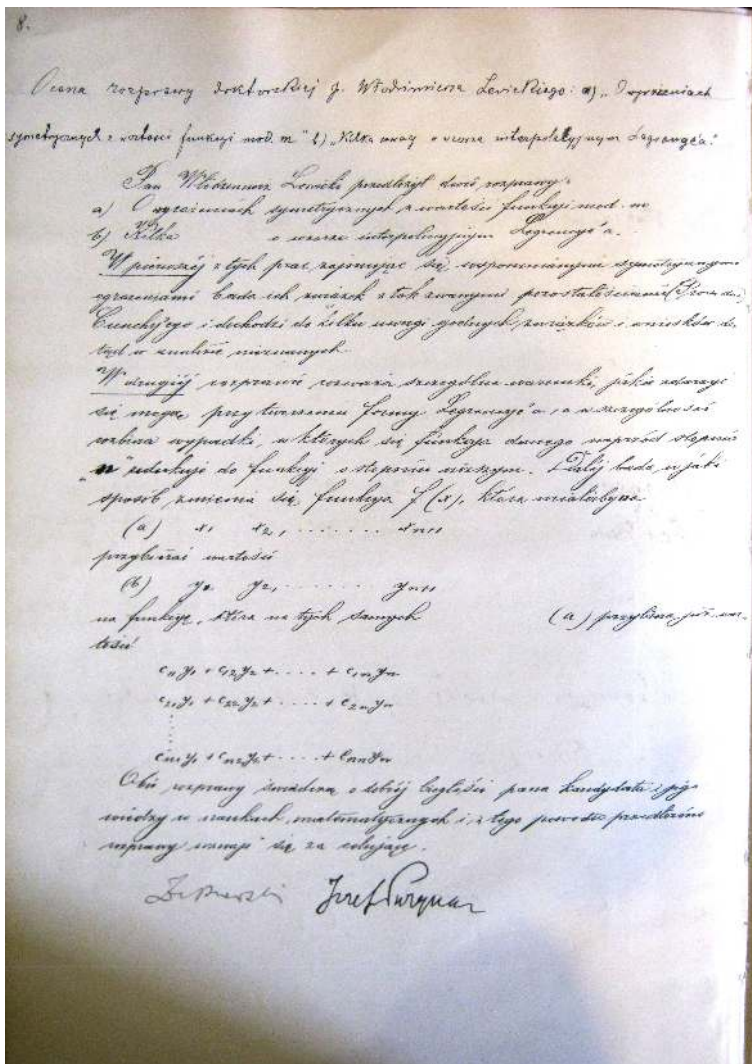
Офіційна «промоція» – надання ступеня доктора філософії – затрималася більше, ніж на рік. В. Левицький з огляду на відмінні успіхи в навчанні в гімназії та університеті мав право на урочистий акт промоції – «*sup auspiciis imperatoris*», коли на врученні диплому імператора представляє губернатор, а кандидат отримує почесний дарунок. В університеті було в той час три претенденти на таку промоцію: В. Левицький, І. Копач і Р. Негруш. У липні 1900 року академічний сенат університету подав на розгляд у міністерство пропозицію, щоб домогтися для Івана Копача, Володимира Левицького і Романа Негруша найвищої відзнаки промоції *sup auspiciis imperatoris*. Листом від 21 лютого 1901 року ректорату відповіли, що у пропозицію, яку має подати академічний сенат, може бути включений лише один кандидат. Університет вибрав Р. Негруша. Промоція В. Левицького відбулася у жовтні 1901 року.

* Оpubлікована українською мовою в «Записках НТШ», польською в «Wiadomości matematyczne», німецькою в «Archiv für Mathematik und Physik».

** ДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Спр. 726. Арк. 8; Ф. 26. Оп. 7. Спр. 1671. Арк. 61.

*** ДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Спр. 726. Арк. 9, 15.

Prytula Ja. Doktoraty z matematyki na Uniwersytecie Lwowским w latach 1877–1917 // Dzieje matematyki polskiej. Wrocław, 2013. S. 133–145.

Рецензія Ю. Пузини та І. Закшевського на наукові роботи В. Левицького, які склали його докторську працю. 1899/1900 н. р. ДАЛО.

• У студентські роки Левицький активно працював у студентських товариствах. З першого курсу був членом «Академічного братства», з другого став членом товариства «Ватра», у 1894 році був писарем українського спортивного товариства «Сокіл».

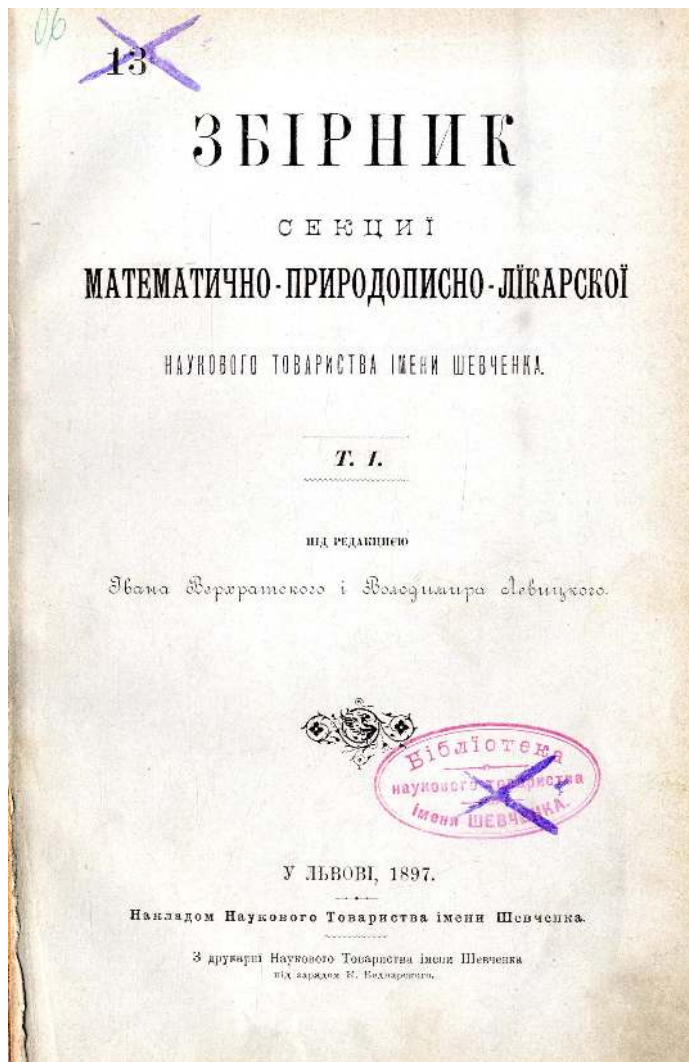
У ці часи тривало реформування заснованого 1873 року Товариства імені Шевченка. Після тривалих дискусій у 1892 році Товариство було реорганізовано в Наукове товариство імені Шевченка. Воно мало академічну структуру із трьох секцій: історично-філософської, філологічної та математично-природописно-лікарської. Таким шляхом до створення національних академій ішли й інші слов'янські народи, наприклад поляки та серби.

Математично-природописно-лікарська секція була утворена 11 травня 1893 року. Її головою став Іван Верхратський. Членом НТШ В. Левицький був обраний 19 червня 1894 року, а дійсним членом – 12 червня 1899 року.* Його стаття започаткувала у «Записках НТШ» публікацію україномовних праць з математики у виданнях Товариства, а на п'ятому засіданні секції йому було доручено укласти українську термінологію з фізики, хімії та математики.

З 1897 року почалося видання часопису «Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка», який став першим україномовним часописом з природничих наук. Потребу і важливість цього видання обґрунтував у передмові до збірника І. Верхратський: «Мусить проте наш язик виробити собі одвітну термінологію в різних вітах людських знань, мусить одвітно використовувати все багатство рідної словні, а заразом прямувати до потрібної прецизії, яку стрічаємо в других языках щасливіше розвитих. Без цих підвалин і думати годі про ширший розвиток науки в рідній бесіді».

Редакторами збірника стали І. Верхратський та В. Левицький. В. Левицький редагував статті з математики, фізики

* Наукова бібліотека ЛНУ. Від. рукописів, архів В. Левицького: ф. 1, № 591.

Перший том «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ». ЛННБУ ім. Стефаніка.

і хімії у всіх 32 томах «Збірника...», які вийшли до 1939 року. Кожен з перших випусків математично-природописної частини містив статті В. Левицького. Матеріал, який публікувався у «Збірнику...» поділявся на розділи: наукові статті, термінологія, бібліографія, наукова хроніка, некрологи. Варта уваги спроба подати рецензії статей з основних математичних журналів Європи і Америки, зроблена в VII–IX томах. Це була ідея заснування україномовного реферативного видання, а основними рецензентами з математики, фізики та астрономії були В. Левицький та М. Чайковський. Після 1914 року у «Збірнику...» обмежились публікацією наукових та термінологічних статей.*

З 1924 до 1938 року Володимир Левицький редагував видання «Sitzungsberichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlich-Ärztlichen Sektion» – всього вийшло друком 28 зошитів. У «Sitzungsberichte...» публікувалися повідомлення про засідання секцій, короткі анотації статей, що були рекомендовані до друку у «Збірнику НТШ», а також окремі розширені статті. Матеріали публікувалися німецькою мовою, яка тоді була міжнародною мовою науки. Видання «Sitzungsberichte...», по-перше, мало на меті поширення здобутків українських галицьких науковців серед світової наукової спільноти, а по-друге, було інформаційним вісником, який надсилався усім дійсним членам НТШ, зокрема закордонним.

У виданнях НТШ В. Левицький опублікував понад 40 розвідок**. Свої праці він друкував також у Варшаві польською мовою, Берліні й Відні – німецькою, Лімі й Буенос-Айресі – іспанською. Це були наукові праці з теорії функцій, диференціальних та інтегральних рівнянь, алгебри і теорії чисел, геометрії, фізики, астрономії, а також праці з термінології математики та природничих наук, які стали основою для

* Бібліографія Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–XXXIII, 1897–1938 / уклад. В. Майхер, ред. О. Купчинський. Львів, 2012.

** Банах Т., Прутула Я. Математичні публікації НТШ до 1939 року // Математичний вісник Наукового Товариства імені Шевченка. 2015. Т. 12. С. 130–146.

створення термінологічних словників і полегшили написання українських підручників та фахових статей. Так, наприклад, відомий фахівець з алгебри Анджей Шінцель у своїй оглядовій статті* з історії теорії чисел цитує 13 праць В. Левицького, згадуючи його результат про простий спосіб згортання неперервних дробів, а також дослідження, зв'язане з переформулюванням гіпотези Рімана, яка актуальна понині.

Водночас В. Левицький плідно працює над написанням українських підручників: «Алгебра для вищих клас шкіл середніх» (ч. I 1906 р., ч. II 1905 р.) у співавторстві з П. Огоновським та «Фізика для вищих клас» (1912).

Вклад ученого в розбудову української науки та у діяльність математично-природописно-лікарської секції був високо оцінений при пошануванні 30-літнього ювілею його наукової праці у 1927 році.

- Викладаючи математику, фізику та українську мову в Тернопільській гімназії В. Левицький багато читав, писав, друкував та редагував томи «Збірника...». Він брав участь у роботі математично-природописно-лікарської секції, часто навіть не маючи можливості приїхати до Львова на її засідання.

У кінці XIX століття небагато студентів Львівського університету вивчали математику і здобували ступінь доктора філософії у галузі математики. Так, у період 1877–1900 років отримали докторський ступінь тільки 6 кандидатів. З них двоє стали професорами і керівниками двох кафедр в університеті (Ю. Пузина і Я. Раєвський), двоє керували кафедрами у Політехнічній школі у Львові (П. Дзівінський та М. Лазарський), один згодом отримав кафедру у Кракові (Л. Біркенмайер), а останній (М. Козловський), одержавши ще ступінь доктора медицини, став відомим лікарем. 1901 року доктором у галузі математики став В. Левицький. Коли того ж

* *Schinzel A. Historia teorii liczb w Polsce w latach 1851–1950 // Wiadomości Matematyczne. T.30. 1993. S. 19–50.*

року Політехнічна школа у Львові оголосила конкурс на посаду платного доцента з курсу «Елементи вищої математики» для студентів-хіміків, він подав свою кандидатуру. До участі в конкурсі зголосилися ще 4 претенденти*: Л. Бйотхер – асистент Політехнічної школи, доктор Ляйпцігського університету, З. Криговський – професор гімназії, доктор Краківського університету, який повернувся з трьохрічного стажування в Берліні й Парижі, В. Фолькерський – інженер при будівництві залізниць, професор і декан університету в Лімі (Перу) і М. Урич – професор гімназії. В. Левицький зазначає у спогадах, що мав надію на підтримку професорів Ю. Пузини та П. Дзівінського (останній був членом комісії по розгляду кандидатур).

Проте протоколи** засідання колегії професорів засвідчують, що обговорювалися тільки кандидатури Криговського та Фолькерського. З перевагою у два голоси цю посаду отримав З. Криговський і невдовзі очолив II кафедру математики, його лекції з математики слухав Стефан Банах.

● 1900-ті роки були періодом боротьби за український університет у Львові. Виявом протесту проти репресивних заходів щодо українського студентства і їхнього «пониження академічної і національної честі» була сецесія*** (акція припинення навчання). У 1901–1902 роках близько 600 студентів-українців перейшли на навчання в інші університети Австрії.

Хоча офіційно влада Австро-Угорщини визнавала Львівський університет як утравістичний (двомовний), цей статус адміністрація університету заперечувала. Ось фрагмент протоколу# засідання колегії професорів філософського факультету 11 липня 1901 року, яке вів декан професор К. Твардовський: «Проф. Грушевський бере слово і промовляє ру-

* ДАЛО. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 846.

** ДАЛО. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 796.

*** Качмар В. Сецесія українських студентів Львівського університету // Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Т. II. Львів, 2014. С. 420-421.

ДАЛО. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 452.

ською мовою. Декан двічі просить проф. Грушевського, щоб він розмовляв польською. Коли ж проф. Грушевський цього прохання не виконує, декан звертається до присутнього професора руської мови та літератури Д-ра Студинського з проханням те, що говорить Проф. Грушевський руською перекласти на польську мову, а коли Проф. Студинський починає промовляти польською, Проф. Грушевський покидає засідання, не пояснюючи причин свого відходу».

Ця ситуація наочно ілюструє національний аспект у ставленні до українців в університеті. В. Левицький згадує у «Споминах» про інший випадок, який також засвідчує українофобію К. Твардовського.

- Борючись за відкриття у Львові українського університету, українські політики разом з тим робили заходи в австрійському міністерстві про призначення стипендій для стажування за кордоном молодим вченим, які могли б у майбутньому викладати в університеті. Таку стипендію отримав В. Левицький, пізніше таку стипендію мав і Микола Чайковський.

В. Левицький провів у Німеччині три семестри: другий семестр 1900/1901 навчального року і 1902/1903 навчальний рік. У лютому–квітні 1901 року він був у Геттінгенському університеті, а потім – у Берлінському університеті. Його вразила гостинність професорів Геттінгена, багатство університетської бібліотеки та математичного музею. Особливо захоплювали його лекції Фелікса Кляйна. Берлін виявився не таким гостинним, а відвідування лекцій було платним. Тут уже не було Вейерштраса, тільки професор Ландау зацікавив лекцією про дзета функцію Рімана. Згодом В. Левицький підготував до друку статтю з цієї тематики. Як він згадує, «за весь час мого довгого побуту в Берліні з викладів математики крім одного Ландау'а ... не зискав у дійсності нічого». Результатом ознайомлення з найновішою математичною літературою стали обширні бібліографічні огляди, які В. Левицький опублікував у «Збірнику ...».

Тут доречно подати зауваження, яке зробив у своїх спогадах* Микола Чайковський, який також стажувався рік у Берліні: «Ще однією своєю помилкою вважаю, що свої студії зв'язав із Віднем і Прагою. Мені треба було виїхати за кордон. Німецьке місто Геттінген було свого роду «математичною Меккою» для математиків усього світу; туди з'їжджалися на нормальне навчання або вдосконалення знань математики з різних країн».

«А був би я зараз після матури поїхав до Геттінгену, де панувала суто наукова атмосфера, то все моє пізніше життя було б склалося зовсім інакше».

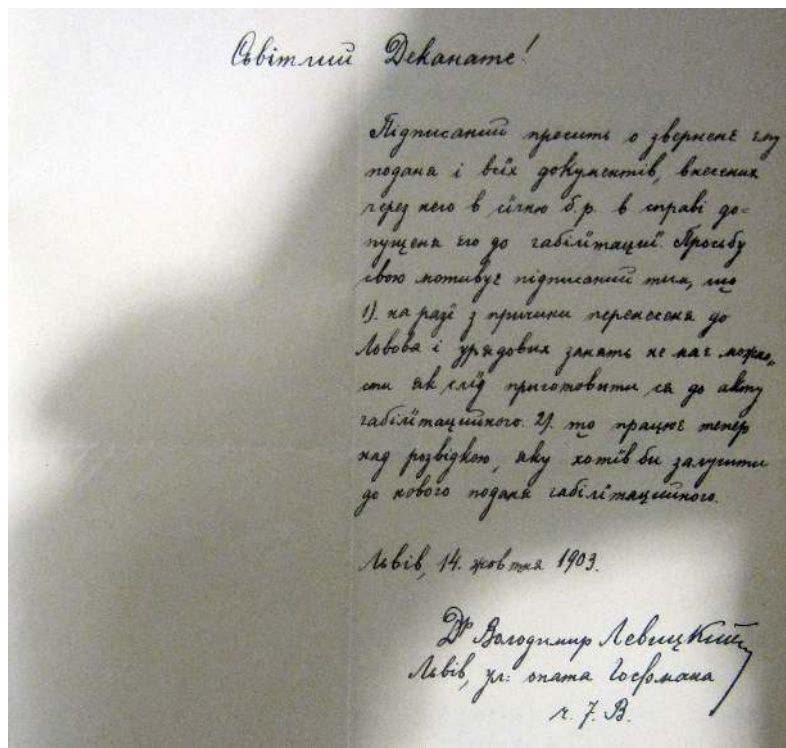
Після повернення зі стажування у Берліні В. Левицький отримав учительську посаду в 5-й гімназії у Львові.

• Наступний крок до викладання у вищій школі В. Левицький здійснив, подавши прохання про габілітацію у Львівському університеті. Пройшовши габілітацію, він міг би читати лекції як приват-доцент. Процес габілітації вимагав подачі наукової праці, проходження колоквиуму і читання лекції перед Радою факультету.

Подання В. Левицького про допуск до габілітації (українці зазвичай писали його українською мовою), датоване січнем 1903 року, було розглянуто на засіданні колегії професорів** філософського факультету 14 березня 1903 року. Доповідав проф. Ю. Пузина, колегія одногосно затвердила запропонований склад комісії для розгляду поданих наукових праць: декан і професори Ю. Пузина, Я. Раєвський, М. Смолуховський. Чи скликав декан засідання комісії про допуск В. Левицького до дальших етапів габілітації, інформації немає. Деканом у 1903/1904 навчальному році був Олександр Колесса. 14 жовтня 1903 року В. Левицький попросив повернути його документи про габілітацію, вказуючи: «Просьбу свою мотивує підписаний тим, що:

* Чайковський М. Автобіографія // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. Т. 3. С. 13–88 (С.36).

** ДАЛО. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 493.

Прохання В. Левицького про повернення габілітаційних документів. 1903. ДАЛО.

1) на разі з причин перенесення до Львова і урядових занять не має можливості як слід приготувати ся до акту габілітаційного;

2) що працює тепер над розвідкою, яку хотів би залучити до нового подання габілітаційного».*

Як багатьом українцям, Левицькому не дали можливості отримати габілітацію у Львівському університеті.

* ДАЛО. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 504; Ф. 26. Оп. 7. Спр. 519.

• Справою габілітації В. Левицького турбувався професор Празького університету Іван Пулюй. В листі від 18 травня 1904 року він пише Левицькому: «Я попрошу професора математики, щоб сказав мені, чи можна на підставі тої розправи габілітуватися на німецькому або чеському університеті в Празі».*

13 вересня він повідомляє В. Левицькому: «Хотівши габілітуватися мусіли б Ви виконати деякі формальності, а то: предложити професорській колегії бодай одну розвідку в чеській мові і викладати чеською мовою на Празькому університеті бодай через один семестр.»**

Мабуть, будучи зайнятий науковою і педагогічною працею, а також великим об'ємом організаційної роботи в НТШ, В. Левицький не скористався нагодою отримати габілітацію у Празі.

Іван Пулюй високо цінував В. Левицького як вченого і педагога. Плануючи можливість відкриття українського університету у Львові, він складав перелік його професорсько-викладацького складу. Керівником кафедри математики він бачив В. Левицького.***

• У 1903 році, переїхавши до Львова, В. Левицький поринув у педагогічну працю – отримав посаду професора V державної гімназії, де працював до 1914 року. Крім того викладав у приватній жіночій гімназії пані Камерлінг, у якій навчалися діти з єврейських сімей, та працював у жіночій семінарії Українського педагогічного товариства. У Львові він отримав ширші можливості для участі у громадському житті та у діяльності НТШ.

Улітку 1914 року очікувалося офіційне призначення В. Левицького на роботу у Міністерство освіти у Відні. Однак початок Першої Світової війни змінив плани – Левицький був

* ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 10.

** ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 13.

*** Лист І. Пулюя до Ю. Романчука від 21.03.1904. ДАЛО. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 7–16.

призваний в австрійську армію, брав участь у військових діях в Карпатах та 30 грудня потрапив до російського полону. Після поневірянь по таборах військовополонених у Росії, аж у квітні 1918 року він повернувся додому.

У серпні 1919 р. В. Левицький розпочинає урядову службу в Львівській кураторії як референт та інспектор середніх шкіл, з 1924 року – фаховим інструктором з математики та фізики. Він також викладав на університетських курсах та у львівському таємному Українському університеті до заборони викладання там державним службовцям польською владою. 1 жовтня 1930 року В. Левицький вийшов на пенсію.

• З 1921 року Левицький очолив математично-природописно-лікарську секцію НТШ, а з 1926 року стає ще й заступником голови Товариства. На нього лягає тягар керівництва в час тяжких фінансових та ідеологічних обставин. У 1832–1834 роках В. Левицький – голова НТШ.

Крім видавничої діяльності, важливою ділянкою математично-природописно-лікарської секції була організація з'їздів українських природників та лікарів. Перший з'їзд був проведений у листопаді 1924 року. Він проходив у залі Інституту ім. М. Лисенка, наступні з'їзди відбувалися у музеї НТШ. Другий з'їзд українських природників, лікарів та інженерів, у якому взяли участь понад 100 українських і закордонних членів, відбувся 5–6 червня 1927 року, третій – 24–25 травня 1931 року, четвертий – 6–7 травня 1933 року, п'ятий – 20–22 квітня 1935 року, а шостий – 16–17 травня 1937 року. Сьомий з'їзд, запланований на осінь 1939 року, вже не відбувся. Левицький був головою оргкомітету та керівником природничої секції цих з'їздів.

Велика заслуга В. Левицького була у залученні до праці в НТШ українських вчених-математиків як з Галичини, так і з Києва, а також закордонних науковців зі світовим іменем. Особливо теплі стосунки зав'язалися у нього з М. Кравчуком, який багато зусиль доклав, щоб В. Левицький став українським академіком, однак моральні, наукові та життєві

принципи В. Левицького стали на заваді обранню його членом Академії Наук у Радянській Україні.

- Із встановленням у вересні 1939 року радянської влади в Галичині В. Левицький перестав отримувати пенсію і змушений був шукати працю. Його запросили викладати до організованого Львівського педагогічного інституту.

У листопаді 1939 року радянська влада взялася за «реформування» Наукового товариства імені Шевченка, а вже в січні 1940 року на надзвичайних зборах Товариства було оприлюднено постанову Академії Наук УРСР про розпуск НТШ.

У Львівському університеті навчання студентів II–IV курсів почалося у жовтні 1939 р. за розкладом, який був оголошений ще в серпні. Викладали тодішні професори університету, до них приєдналися також вчені, які виїхали з окупованих німцями теренів Польщі. Від 17 жовтня 1939 року приступив до виконання обов'язків ректора університету Михайло Марченко, якого призначив Комісаріат народної освіти Української РСР. Уже 30 жовтня наказом ректора всіх студентів, професорів та обслуговуючий персонал теологічного факультету було звільнено.

Реорганізація і кадрові призначення в університеті почалися з 1 грудня, відповідно до наказу Всесоюзного комісаріату вищої освіти. У цьому наказі назва університету була змінена на Львівський державний університет Союзу РСР і була подана рекомендація щодо структури факультетів та їх керівників. Зокрема створено фізико-математичний та природничий факультети.

2 грудня деканом фізико-математичного факультету був призначений Стефан Банах, а його заступником – Мирон Зарицький, 7 грудня були призначені завідувачі кафедр. Безперечно, важливу роль у формуванні колективу факультету відігравав Мирон Зарицький, який був близький як до середовища українських вчених, так і польських як член Польського математичного товариства.

31 грудня був виданий наказ про персональний склад кафедр університету. Від 1 січня 1940 року В. Левицький працював на посаді професора кафедри аналізу I, керівником якої був Стефан Банах.

1940 року навчання на перших курсах університету після вступних іспитів у листопаді почалося 15 січня. Левицький читав лекції і вів практичні заняття з вищої математики на природничому факультеті. У науковому звіті за 1940 рік С. Банах відзначив, що В. Левицький підготував до друку підручник з вищої математики для студентів географів і геологів. Вчена рада університету 30 грудня 1940 року проголосувала за надання В. Левицькому вченого ступеня доктора фізико-математичних наук і звання професора з наступним затвердженням ВАК СРСР. Звання професора Вища атестаційна комісія затвердила 14 червня 1941 року.

Під час німецької окупації Львова В. Левицький «принагідно» працював час від часу службовцем в українському Центробанку у Львові.*

З 1 серпня 1944 року В. Левицький – професор кафедри математичного аналізу, завідувачем якої був С. Банах. Тепер, крім викладання на природничому факультеті, він читав лекції для студентів фізико-математичного факультету з курсу диференціальних рівнянь та спеціальних курсів з теорії функцій комплексної змінної, автоморфних та еліптичних функцій. Від 15 листопада 1944 року деканом фізико-математичного факультету був Мирон Зарицький. У звіті за 1944/45 навчальний рік він відзначив, що В. Левицький написав посібник з вищої математики для студентів-хіміків**.

• Після смерті С. Банаха постало питання про завідувача кафедри. Спочатку ректор планував призначити на цю посаду С. Нікольського, який у серпні приїхав із Москви. Але на той час він уже залишив Львів, тож 26 листопада 1945 року виконувачем обов'язків завідувача кафедри був призна-

* Архів ЛНУ. Особова справа В. Левицького.

** ДАЛО. Ф. р119. Оп. 18. Спр. 1.

Володимир Левицький (праворуч) та Олександр Кованько (1893–1975). Львів, 1 травня 1950. Збірка Р. Сахно.

чений В. Левицький. Учень провісника Львівської математичної школи Ю. Пузини продовжував керувати кафедрою творця цієї школи – С. Банаха.

Але радянська влада не могла забути про минулу діяльність В. Левицького в українських наукових і суспільних товариствах. 6 травня 1948 року відбулося засідання Вченої ради університету, основним питанням на якому було «Про партійність в науці». Перший розділ доповіді основного доповідача, кандидата філософських наук О. Ковальова, мав назву «Минула і сьогоднішня позиція в науці деяких професорів університету». Він різко звинуватив у відході від лєнінських принципів партійності в науці багатьох професорів університету, і почав свою доповідь з імені В. Левицького: «Професор математики нашого університету – Левицький – в своїх роботах, які вийшли до 1940 року, вів рішучу боротьбу з матеріалізмом і виступав в якості яскравого прибічника ідеалізму та релігії» і так далі на трьох сторінках стенограми засідання. На відміну від інших професорів, які згадувалися у доповіді, В. Левицький першим виступив із поясненням своєї позиції. Після його слів «з 1939 року я не виступав і не міг виступати проти радянської влади» в стенограмі є репліка ректора: «Коли б Ви це робили, то цим займалися би інші організації, а не Вчена Рада університету».*

Зрозуміло, що після цього засідання В. Левицький не міг уже бути завідувачем кафедри. У цьому році його кафедру об'єднали з кафедрою теорії функцій, якою керував Олександр Кованько, але В. Левицький залишився професором кафедри математичного аналізу і теорії функцій. З 1 вересня 1953 року він вийшов на пенсію і ще два роки працював на умовах погодинної праці.

14 липня 1956 року Володимир Левицький відійшов у вічність.

* ДАЛО. Ф. р119. Оп. 8. Спр. 7.

ДОДАТОК. Курси, прослухані Володимиром Левицьким, згідно його абсолюторіуму.

Переклад з польської. В дужках вказана кількість годин на тиждень.

Зимове півріччя 1890/91 н. р.

Теорія аналітичних функцій** (3)	Ю. Пузина
Механіка рідин (2)	О. Фабіан
Аналітична геометрія (3)	О. Фабіан
Теоретична оптика (3)	О. Фабіан
Хімія загальна органічна (6)	Б. Радзішевський
Найцікавіші розділи з геології (3)	Е. Дуніковський

Літнє півріччя 1890/91 н. р.

Теорія еліптичних функцій** (4)	Ю. Пузина
Теорія алгебраїчних кривих (3)	Ю. Пузина
Математичні вправи (1)	Ю. Пузина
Експериментальна оптика (5)	О. Фабіан
Теоретична оптика (продовження) (3)	О. Фабіан
Основи динаміки (3)	О. Фабіан
Аналітична геометрія (3)	О. Фабіан
Гігієна помешкань (1)	Ю. Шпільман
Гігієнічне значення води, повітря і землі	Ю. Шпільман
Методи дослідження мікроскопічних і годівля бактерій (1)	Ю. Шпільман

Зимове півріччя 1891/92 н.р.

Теорія функцій Абеля* (3)	Ю. Пузина
Теорія чисел* (3)	Ю. Пузина
Математичні вправи (2)	Ю. Пузина
Механічна теорія тепла (3)	О. Фабіан
Наука про гази (2)	О. Фабіан
Поляризація світла (3)	О. Фабіан
Загальна хімія (6)	Б. Радзішевський
Практичні вправи в хімічній лабораторії (15)	Б. Радзішевський

Літнє півріччя 1891/92 н.р.

Теорія підстановок* (3)	Ю. Пузина
Теорія функцій Абеля* (закінчення) (4)	Ю. Пузина
Математичні вправи (2)	Ю. Пузина
Механічна теорія тепла (продовження) (3)	О. Фабіан
Наука про гази (продовження) (2)	О. Фабіан
Електричні виміри (5)	О. Фабіан
Числові рівняння (3)	О. Фабіан
Загальна хімія (продовження) (6)	Б. Радзішевський
Практичні вправи в хімічній лабораторії (15)	Б. Радзішевський

Зимове півріччя 1892/93 н.р.

Вищий аналіз** (3)	Ю. Пузина
Аналітична геометрія (4)	Ю. Пузина
Вправи (нижчий відділ) (1)	Ю. Пузина
Вправи (вищий відділ) (1)	Ю. Пузина
Вступ до математичної фізики (3)	О. Фабіан
Теорія явищ магнетизму (2)	О. Фабіан
Плоска і сферична тригонометрія (3)	О. Фабіан
Експериментальна наука про тепло (4)	О. Фабіан
Психологія (3)	М. Раціборський
Пояснення і аналіз філософських праць (2)	М. Раціборський
Практичні вправи в хімічній лабораторії (15)	Б. Радзішевський

Літнє півріччя 1892/93 н.р.

Варіаційне числення* (3)	Ю. Пузина
Вищий аналіз (закінчення)** (4)	Ю. Пузина
Математичні вправи (нижчий відділ) (1)	Ю. Пузина
Математичні вправи (вищий відділ) (1)	Ю. Пузина
Магнетизм (продовження) (2)	О. Фабіан
Сферична тригонометрія і застосування (3)	О. Фабіан
Про електричність* (5)	І. Закшевський
Історія польської поезії від середини 17 ст. (3)	Р. Пілат
Історія руської (української) літератури в XIII–XVI ст. (2)	О. Огоновський

Про завдання виховної психології (1)	А. Скурський
Зимове півріччя 1893/94 н.р.	
Теорія диференціальних рівнянь* (4)	Ю. Пузина
Математичні вправи (нижчий відділ) (1)	Ю. Пузина
Математичні вправи (вищий відділ) (1)	Ю. Пузина
Теоретична оптика (3)	О. Фабіан
Термодинаміка (2)	О. Фабіан
Експериментальна фізика (ч. I) (5)	І. Закшевський
Практичні вправи для кандидата в педаго- ги (4)	І. Закшевський
Історія руської (української) літератури в XVI–XVII ст. (3)	О. Огоновський
Літнє півріччя 1893/94 н.р.	
Теорія автоморфних функцій (3)	Ю. Пузина
Про алгебраїчні образи* (2)	Ю. Пузина
Вищий математичний семінар (2)	Ю. Пузина
Нижчий математичний семінар (2)	Ю. Пузина
Термодинаміка (продовження) (2)	О. Фабіан
Експериментальна фізика (ч. II) (5)	І. Закшевський
Практичні вправи для кандидата в педаго- ги (4)	І. Закшевський
Логіка (3)	М. Раціборський
Методологія математичних і природничих наук (3)	А. Скурський
Історія руської (української) літератури в 1709–1848 (3)	О. Огоновський

* Конспекти В. Левицького цих лекцій зберігаються у відділі рукописів ЛННБ України ім. Стефаника

** Конспекти В. Левицького цих лекцій зберігаються у Науковій бібліотеці ЛНУ імені Івана Франка

СЛУЖБОВА ЧАСТИНА

Від упорядника

Основу цієї книги складають спогади Володимира Левицького, який у першій половині ХХ століття фактично координував розвиток природничих наук серед українців Східної Галичини. Окремі його твори та листи, вміщені в книзі, доповнюють уявлення про вченого, як також про стосунки між людьми та міжнаціональні стосунки того часу. Життя та діяльність В. Левицького засвідчували еволюційний розвиток суспільних, наукових та творчих сил українців Галичини, який був перерваний згодом тривалою і руйнівною більшовицькою окупацією.

«Спомини» були написані вченим 1933 р., проте, за винятком побіжних згадок, вони обмежені часом до початку Великої війни у 1914 р. Спогади доповнює «Дневник» з перших місяців війни, власне до полону Левицького російською армією. Чи описав він також події свого життя, які трапилися після повернення з полону? Якщо описав, то невідомо, чи ці тексти збереглися й де знаходяться, проте варто зазначити, що такі плани у автора вочевидь були: про це свідчать неодноразові вказівки в тексті на кшталт «про це буде мова далі». Ідея написання спогадів з'явилася у В. Левицького,

напевно, на межі 1920–1930-х років, коли йому було вже біля 60 років. Принаймні перший матеріал «Із давніх споминів» вийшов друком 1931 р. (у нашому збірнику він поданий під назвою «У полоні»).

На початку роботи над цією книгою були думки про те, що слід залишити мову автора цілком такою, як в оригінальних текстах. Проте все ж було вирішено здійснити мовне редагування, а одним із аргументів стало те, що оприлюднені тексти редагувалися у різних часописах різними тогочасними редакторами без єдиного підходу. Рукопис спогадів також зазнав мовних змін, які були прийняті самим автором (див. коментарі до архівних матеріалів). Історикам мови, поза сумнівом, варто звернутися власне до першоджерела – рукопису «Споминів». Це цікаве та багате «сховище» тогочасної мови. Принагідно варто процитувати слова літературознавця Миколи Гнатишака (1902–1940) про те, що «фундаментальним редакторським обов'язком» є «зредагувати передруковуваний твір. Передрук твору, хай ще й не дуже старого, все вимагає відповідних коректур, пристосування до моменту, коментарів».*

Оскільки матеріал «Споминів» є хронологічно обмеженим, подаємо в окремому розділі також ряд біографічних матеріалів з метою цілісного уявлення про життя науковця.

Далі подано джерела текстів, поміщених у цій книзі.

Спомини з життя // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 2. У справі наявний як рукопис спогадів, так і машинопис з авторськими правками. Машинопис подекуди відрізняється від рукопису невеликими мовними змінами, які автор не виправив назад до своєї рукописної версії (до прикладу, заміна авторських слів «падолист» на «листопад», «колійники» на «залізничники» тощо). Текст подається за машинописом (арк. 50–126). Авторська нумерація сторінок машинопису починається зі с. 1 (вступ), а закінчується на с. 76. Рукопис починається вступом на сторінці без номера, наступна сторінка

* Гнатишак М. З літературного життя // Мета. 1938. Ч.20. С.4-5.

591

Володимир Левицький

Розповіді про життя

1933

Уривок з рукопису «Життя та діяльність Володимира Левицького»

Володимир Левицький народився 1888 року в с. Миколаївка, нині в межах м. Миколаїв. Він закінчив Миколаївську гімназію, потім Київський університет. У 1910 році він виїхав до Америки, де працював на різних фабриках. У 1917 році він повернувся до України і працював в Україні до 1921 року. У 1921 році він виїхав до Америки і працював на різних фабриках до 1933 року.

Володимир Левицький був одним з найвідоміших українських емігрантів. Він писав багато книг і статей про Україну. Він був одним з організаторів української діаспори в Америці. Він працював на різних фабриках і вчився англійської мови. Він був одним з перших українських емігрантів, які працювали на фабриках в Америці. Він був одним з організаторів української діаспори в Америці. Він працював на різних фабриках і вчився англійської мови. Він був одним з перших українських емігрантів, які працювали на фабриках в Америці.

Миколаїв, листопад 1933

Перший аркуш рукопису спогадів Володимира Левицького. ЦДІАЛ.

має авторський номер 1, текст на ній відповідає тексту сторінки 2 машинопису. Остання сторінка рукопису в цій архівній справі має номер 48. Наприкінці вступу в машинописі вказана дата: листопад 1933 року (в рукописі: «в падолисті 1933»).

У Львові до Великої війни // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп.1. Спр. 1. У справі наявний як рукопис спогадів так і машинопис з авторськими правками. Текст подається за машинописом (арк. 17–41). Авторська нумерація сторінок машинопису починається з 77, а закінчується 101 (рукопису відповідно з 49 до 64). Дати написання в рукописі немає. У цьому збірнику подається як частина основних спогадів.

Дневник з війни 1914 р. // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–29. Машинопис з авторськими правками та доповненнями. Текст був переданий до архіву НТШ у запечатаному конверті, на якому рукою В. Левицького було вказано: «Мій дневник з війни 1914 р. / (справлений) / Присвячую моїй дружині Софії / Др. В. Левицький / Втворити щойно по моїй смерті / Др. В. Левицький». Далі помітка іншою рукою: «Одержано 10.V.932 р.» На конверті стоїть номер 591, як і на «Споминах з життя» та спогадах про «Українську Бесіду»; ймовірно, це колишній номер фонду з документами В. Левицького в архіві НТШ.

У полоні // Дзвони. 1932. Ч. 7/8. С. 523–527. На початку публікації: Олесі М. присвячую. Наприкінці дата: Святий Вечір 1931. Оригінальна назва публікації: Із давніх споминів. У цьому збірнику назва змінена відповідно до змісту матеріалу. Виглядає, що цей текст був задуманий як частина основних спогадів. Рукопису віднайти не вдалося.

До історії Української Бесіди в Тернополі в роках 1896–1902 // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 17. Спогади на 4 аркушах машинопису з рукописними доповненнями та виправленнями автора. У справі міститься офіційний конверт з вихідними даними НТШ та написом рукою В. Левицького: «До історії Української Бесіди в Тернополі в рр. 1896–1902. / Др. В. Левицький», а також поміткою іншою рукою: «Передано 21.X.1933». Наступний аркуш в справі – лист від Ювілейного комітету з проханням про спогади. Подаємо його повністю.

Ваша Всечесносте.

Цим подаємо до Вашого ласкавого відома, що товариство «Українська бесіда» в Тернополі святкує дня 1 лютря 1934 р. 50-ліття свого існування. Ювілейний комітет бажає при тій нагоді списати історію цього товариства. Але тому, що книги і всі папери товариства з-перед війни затрапились, а на всякий випадок теперішній виділ про них нічого не знає, просимо Вас як колишнього члена товариства ласкаво нам подати можливі відомости, де могли б знаходитися книги і папери. Просимо рівно ж написати і прислати нам свої спомини про діяльність Товариства з Вашого часу та навести, що знаєте про давніші й перші часи його існування. У споминах триматися менше-більше таких точок:

- 1) Час Вашого членства в Товаристві.
- 2) Тодішній склад виділу (особи, звання, де перебувають тепер, евентуально дата і місце смерти), склад давніших виділів.
- 3) Те саме про членів Товариства місцевих і замісцевих.
- 4) Хто був душею Товариства?
- 5) Де містився локаль тоді і перед тим (від-до).
- 6) Висота вкладок, чинші, обстановка кімнат, більярд (від-до), образи і т. д.
- 7) Чи був постійний сторож, курзор, буфетчик, їх імена, платня, евентуально в натурі.
- 8) Бібліотека: кількість томів, часописи українські, польські, німецькі, хто випозичав.
- 9) Позакасинова діяльність: хори, диригент, члени хорів, драматичні вистави, режисер, аматори, де відбувалися вистави і концерти, які вечорниці, на що йшов прихід з них, добродійна діяльність і т. д.
- 10) Може маєте перші або пізніші статуту або знаєте хто має? В яким напрямі статуту змінювалися і коли?
- 11) Чи інші національности були гістьми в касині, а може й членами?

12) Коли москвофіли виступили з товариства і яке товариство собі зложили, де склад виділу, голова, діяльність?

13) Евентуальні тертя в товаристві, на яким тлі.

14) Відношення до інших товариств.

15) Імена почесних членів, коли іменовані.

16) Взагалі просимо написати про все замітніше, щоби ми мали перегляд осіб і їхньої діяльності в товаристві, місті й повіті.

Письма просимо надсилати по можності якнайскорше на адресу: Тома Водяний, Тернопіль, вул. Качали, ч. 14.

За Ваші ласкаві відомости Ювілейний комітет складає Вам згори щиру подяку.

В Тернополі, дня 12 жовтня 1933 р.

За Ювілейний комітет:

Голова: О. Солтис

Секретар: Т. Водяний

Мармароський Піп Іван // Діло. Львів, 1909. Ч. 176, 12 серп.; Ч. 177, 13 серп.

Сто миль на колесі. Львів: Накладом Книгарні «Наукового Товариства ім. Шевченка», 1925. 38 с. Подається лише уривок, де йдеться про подорож Карпатами (с. 3–4, 20–29, 37–38).

Моя перша прогулька в Черногорю // Діло. 1930. Ч. 151, 152, 11–12 лип.

Над Адрією. Локрум // Неділя. 1930. Ч. 27, 13 лип.

Монте Маджіоре // Неділя. 1933. Ч. 26, 9 лип.

Кам'яна степениця // Час. Львів, 1931. Ч. 7 і 8, 13 і 15 вересня.

З дороги на північ // Діло. 1931. Ч. 180–188, 13–23 серп.; вийшло також окремим виданням: Львів, 1931. 32 с. На примірку книги в ЛННБ України ім. В. Стефаніка є дарчий

напис: «На спомин спільної подорожі / В. Левицький / 10.10. 1931». Подається за публікацією в часописі.

Гімн морю // Дзвони. 1932. Ч. 2. С. 82–84. На початку публікації: Марусі М. присвячую. Наприкінці дата: 23.VIII.1931.

Вартість математики // Діло. 1927. Ч. 81–83, 13–15 квітня; вийшло також у збірничку «Математика серед наук. Статті В. Левицького, М. Зарицького, І. Свенціцького». Львів: Накладом власним авторів, 1927, 59 с. Подається за книжковою публікацією (с. 3–24). В публікації в «Ділі» примітка: «Промова на ювілейнім святі матем. природ. лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка 3.IV.1927».

В ім'я вільної науки // Діло. 1930. Ч. 50, 6 берез. С. 4

В обороні свободи науки // Діло. 1932. Ч. 104, 14 трав. С. 2. Варто зазначити, що назагал стосунки між В. Левицьким та М. Кравчуком були приятні. Див.: М. Кравчук. Листи до В. Й. Левицького (1925–1931). (Публ. і комент. П. Хобзєя) // Нариси історії природознавства і техніки. Київ, 1990. Вип. 38. С. 105–118; Листи до В. Й. Левицького (1925–1931) // Михайло Кравчук. Вибрані праці. Історія і методика математики. Упоряд. Н. Вірченко, В. Гайдей, О. Міхно. Київ, 2014. 252 с. (С. 7–28).

Окремі листи В. Левицького. Переклад фраз з німецької та латинської мов Оксани Смеречинської.

Лист І. Пулюю (про габілітацію), 25 травня 1904 // Інститут літератури НАНУ, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 60. Спр. 168. Рукопис. Це відповідь на лист І. Пулюя від 18 травня 1904, який подаємо нижче за публікацією Ольги Збожної (І. Пулюй, Листи / упоряд. О. Збожна. Тернопіль, 2007. С. 292. № 154).

Прага 18-го Мая 1904.

Високоповажаний Товаришу!

Др Шурат, будши недавно в Празі, розказував мені, що Ви хотіли габілітуватись на Львівському університеті для математики, та що були примушені назад взяти своє подання тому, що після думки Львівського професора математики, котрого імя я не згадував собі, жадна з Ваших наукових праць не видержала його критики.

Догадуючись, що се новий доказ польського гакатизму [тут у значенні «полонізації»], даю Вам ось яку раду. Переложіть на німецьку мову хоч одну Вашу розправу і пришліть мені її в купі з другими Вашими розправами на руській мові. Я попрошу професора математики, щоб сказав мені, чи можна на підставі тої розправи габілітуватись на німецькому або й чеському університеті в Празі.

*З великим пошанованнем, до Вас
Проф[есор] Пулюй*

Лист І. Пулюю (про Гірняка), 8 вересня 1904 // Інститут літератури НАНУ, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 60. Спр. 170. Рукопис.

Лист І. Свенціцькому, 25 листопада 1917 // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1. Рукопис на поштовій картці.

Лист С. Рудницькому, 20 грудня 1929 // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2. Рукопис.

Лист М. Куренському, 1 березня 1930 // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 4. Машинопис.

Лист редакції «Діла», 18 грудня 1930 // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3. Машинопис.

Лист І. Раковському, 18 грудня 1930 // ЦДІАЛ. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3. Машинопис. Як впливає з листа І. Раковського до В. Левицького від 12 серпня 1932 (там само, арк. 16), В. Левицький співпрацював з «Українською Загальною Енциклопедією». У переліку співпрацівників загальної частини «УЗЕ» вказано, що В. Левицький опрацював математичні гасла від літери «м» (Українська загальна енциклопедія «Книга знання». Львів; Станиславів; Коломия, [1933]. Т. 3.

С. 1423). Математичні гасла до літери «л» подав М. Чайковський.

[Редакція.] **Ювілей ученого** // Діло. 1927. Ч. 76, 6 квіт. С. 2–3; Ч. 80, 12 квіт. С. 2–3.

Р. Сахно, Спомини про Володимира Левицького. Отримано від авторки. Публікується вперше.

Б. Пташник, Володимир Левицький – основоположник української математичної культури в Галичині.

Текст підготував Михайло Симотюк на основі таких публікацій:

1. Пташник Б. Володимир Левицький – видатний український математик і просвітник рідної землі // Вісник НТШ. 2013. Ч. 50. С. 32–35.

2. Пташник Б. Основоположник української математичної культури в Галичині // Буковинський математичний журнал. 2016. Т. 4. Ч. 3/4. С. 167–173.

Богдан Пташник (1937–2017) – математик, доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач відділу математичної фізики Інституту прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, член-кореспондент НАН України. Про нього: Пелих В. Не мислив математики без поезії // Прикарпатський вісник НТШ. 2017. Ч. 1. С. 308–310.

Я. Притула, Володимир Левицький: штрихи до біографії. Написано спеціально до цього видання. Публікується вперше.

Від наукового редактора

Тексти спогадів, щоденника та інших документів, які склали книгу Володимира Левицького, подані з незначними орфографічними та пунктуаційними змінами, згідно з сучасним правописом.

Окремі лексичні словоформи, що сьогодні рідковживані або й не вживаються, залишені без змін з огляду на мовний колорит та традиції того часу (наприклад ученики, хемія, побідник, окруження), однак більшість замінено сучасними (ріжний на різний, багато на багато, рано на зранку), збережено написання національності з великої літери (Українці, Німці, Поляки) – традиційне для більшості європейських мов та для української мови в Галичині першої половини ХХ ст. До географічних назв населених пунктів і гірських вершин на Закарпатті й Прикарпатті, поданих автором згідно з тогочасним адміністративним поділом, додані в дужках сучасні українські відповідники. Написання географічних назв інших країн, як і власних імен іноземних наукових, політичних, культурних діячів (Delitzsch [Деліч], Winkler [Вінклер], Jeremias [Джереміас]), теж узгоджено з українським правописом. Переклад українською мовою німецьких або ж латинських слів/висловів теж поданий у квадратних дужках, аналогічно – пояснення до маловідомих сьогодні слів, зазвичай запозичених з інших мов (інтруз, аплявз, континуував, дистракція тощо). Написання назв політичних партій і громадських організацій уніфіковане – з великої літери подане лише перше слово (в оригінальних текстах здебільшого усі слова з великої), наприклад: Наукове товариство ім. Шевченка, Наукове математичне товариство в Палермо, Українське національно-демократичне об'єднання, також доданий апостроф, якого автор не вживав, розкриті скорочення, як от гр.-кат. (греко-католицький), дир. (директор) тощо.

Варто зазначити, що подорожні нариси В. Левицького зазнали свого часу перед публікацією редагування, а галицькі часописи та видавництва мали неоднакову мовну політику.

В тексти листів зміни не вносилися, за винятком пунктуаційних. Бібліографічні посилання звірені з наведеними першоджерелами, уточнені та доповнені.

Примітки і коментарі

Підрядкові примітки в книзі – автора (Володимира Левицького), примітки в тексті в квадратних дужках – наукового редактора або перекладача.

¹ Михайло Левицький (1774–1858) – єпископ Української греко-католицької церкви, з 1816 р. – Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський, предстоятель Української греко-католицької церкви, примас Галичини і Володимирії, доктор богослов'я. У 1856 р. Папа Пій IX призначив його кардиналом, з 1797 р. – префект Львівської духовної семінарії, пізніше – професор Святого Письма та пасторального богослов'я у Львівському університеті.

² Ригорози – основні іспити для досягнення наукового ступеня (докторату).

³ Мельниця над Дністром нині – Мельниця-Подільська Борщівського р-ну Тернопільської обл. Автор вживає також назву Мільниця.

⁴ Тарок – азартна гра колодою карт Таро, в Галичину прийшла через Німеччину з Італії.

⁵ «Руська Бесіда» – товариство, засноване у Львові 1861 р. на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода Русь», товариство було осередком українського товариського, просвітянського, культурно-політичного життя, з 1928 р. – «Українська бесіда».

⁶ Ставропігія (Ставропігійський інститут) – культурно-освітня установа, створена 1788 р. на базі Львівського Успенського (Ставропігійського) братства, у другій половині XIX ст. Ставропігійський інститут опанували москвофіли.

⁷ «Академічне братство» – українське студентське товариство, яке діяло у Львові у 1882–1896 рр.

⁸ Броніслав Сокальський (1858–1926) – польський письменник, краєзнавець, етнограф, педагог, працював вчителем у Золочеві та Львові, свої краєзнавчі та етнографічні дослідження виклав у монографії про Сокальський повіт, окремі літературні праці польською мовою підписував М. В. Krzywda, а українською – Михайло Олешук.

⁹ Папський шамбелян – одна з найвищих відзнак, яку могли отримати священники та миряни-католики (переважно зі шляхетських родин) від Папи Римського.

¹⁰ Comenius – латинізоване прізвище чеського педагога Яна Амоса Коменського (1592–1670), піонера системи публічних шкіл.

¹¹ «Діло» – перша і тривалий час єдина щоденна українська газета, заснована 1 січня 1880 р., виходила упродовж 1880–1918 рр., у 1922–1939 рр. у Львові, з 19 вересня 1914 р. до 10 липня 1915 р. – у Відні.

¹² «Просвіта» (Товариство «Просвіта») (1868–1939) – громадська організація, утворена у 1868 р. у Львові з метою культурного розвитку та піднесення національної свідомості українського народу.

¹³ «Товариство імені Качковського» – галицьке москвофільське товариство, що діяло в Галичині у 1874–1939 рр.

¹⁴ Язичіс – назва штучної мови, якою користувалися москвофіли, її основу становили церковно-слов'янська та російська мови, поєднані з розмовними українськими і полонізмами.

¹⁵ Процес Ольги Грабар – процес проти Ольги Грабар (1846–1930), звинуваченої у москвофільському процесі за державну зраду у Львові у 1881 р., виправдана судом, у 1886 р. емігрувала в Російську імперію.

¹⁶ Михайло Осадца (1836–1865) – український мовознавець, священник, педагог, навчався у Львівській духовній семінарії та Віденському університеті (1856–1859), доктор філософії, автор праць «Грамматика руского языка», «Керівництво до вживання живої азбуки» та ін.

¹⁷ Лонгин Рожанківський (1836–1917) – український правник, громадський діяч москвофільського напрямку, навчався у Львівському університеті (1854–1859), працював у судах Чернівців, Городенки, Бродів, Сокалю, Золочева, посол до Галицького сейму (1877–1882, 1889–1895).

¹⁸ Євген Олесницький (1860–1917) – український громадсько-політичний діяч, адвокат, перекладач, організатор видавничої справи в Галичині, навчався у Львівському університеті (1878–1882), член Галицького сейму (1900–1910), депутат австрійського парламенту, дійсний член НТШ.

¹⁹ Неіспитований суплент – молодий вчитель, який після навчання в університеті не має складеного вчительського іспиту, щоб отримати звання професора гімназії.

²⁰ Кирило Трильовський (1864–1941) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, журналіст; закінчив Львівський університет у 1894 р., доктор права; депутат Віденського парламенту, посол Галицького сейму, заснував у 1900 р. товариство «Січ», також один із засновників Української радикальної партії та Селянської радикальної партії Східної Галичини.

²¹ Каміль Стефко (1875–1966) – польський юрист, навчався у Львівському і Берлінському університетах, доктор права (1902), у 1897–1910 рр. – практикант у суді й адвокат, у 1910–1939 рр. – професор, у 1933–1934 рр. – в. о. ректора Львівського університету, після Першої світової війни проживав у Вроцлаві.

²² Бебек – член політичного об'єднання Безпартійний блок співпраці з урядом Юзефа Пілсудського.

²³ Северин Дністрянський (1839–1899) – український фізик і математик, батько Станіслава Дністрянського, навчався у Львівському університеті, де здобув ступінь доктора філософії, у 1871 р. – директор чоловічої вчительської семінарії у Тернополі, з 1886 р. – директор першої гімназії у Тернополі, де викладав фізику і математику, у 1890 р. переїхав до Львова на посаду краевого шкільного інспектора.

²⁴ Олександр Барвінський (1847–1926) – український громадсько-політичний діяч, історик, педагог, навчався у Львівському університеті (1865–1869), у 1891–1907 рр. – посол до австрійського парламенту, заснував Християнсько-суспільну партію, був державним секретарем освіти і віровизнання в уряді ЗУНР, у 1892–1897 рр. очолював НТШ, видавець і упорядник підручників для шкіл.

²⁵ Лев Рудницький (1851–1898) – український педагог, навчався у Віденському університеті, у 1879–1890 рр. – вчитель гімназії у Тернополі, батько географа Степана Рудницького, письменника Юрія Рудницького (Юліана Опільського), піаністки Софії Рудницької (Дністрянської).

²⁶ Театр Біберовича і Гриневецького – театр товариства «Руська Бесіда», в 1881–1889 рр. його очолювали Іван Біберович (1854–1920) та Іван Гриневецький (1850–1889), цей період називають «золотим віком» українського театру.

²⁷ Екзорта – релігійна наука для шкільної молоді.

²⁸ Мальтренувати (польс. maltrenować) – знущатися над кимось фізично чи психічно.

²⁹ Омелян Огоновський (1833–1894) – український учений-філолог, громадський діяч, закінчив Львівську духовну семінарію (1857), Львівський університет (1865), Віденський університет (1870), з 1858 р. – професор гімназій у Львові, з 1867 р. – професор Львівського університету, очолював кафедру руської мови, співзасновник та голова (1877–1894) «Просвіти», член-засновник Народної ради та НТШ. Автор підручника «Грамматика язика руського», 4-томної «Історії літератури руської» та хрестоматії з історії церковнослов'янської та староукраїнської мов.

³⁰ Генрик Сенкевич (1846–1916) – польський прозаїк, автор низки оповідань і романів, зокрема, історичної трилогії «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володійовський».

³¹ Йдеться про книгу Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» т. 1, 2. Микола Костомаров (1817–1885) – український історик, етнограф, письменник, громадський діяч, співзасновник «Кирило-Мефодіївського братства».

³² Едвард Харкевич (1855–1913) – український галицький педагог, директор Академічної гімназії у Львові (1892–1911) та засновник її філії, голова Українського педагогічного товариства (1896–1902), вчитель французької мови.

³³ Анджей Єзерський – польський вчитель-філолог, викладав латинську і грецьку мови.

³⁴ Франц Мочнік (1814–1892) – словенський математик, навчався в університеті в Граці, в 1846–1849 рр. був професором елементарної математики в Технічній академії у Львові, у 1849–1851 рр. в університеті Оломоуца, з 1851 р. працював шкільним інспектором у Любляні та Граці, автор підручників з математики для початкових і середніх шкіл, гімназій, його підручники використовувались у всій Австро-Угорській імперії та за її межами й були перекладені багатьма мовами, зокрема, українською.

³⁵ Станіслав Хлебовський (1830?–1873) – польський педагог, директор вищої реальної школи і міської промислової школи у Львові, колишній професор математики і фізики у Тернополі, автор підручника фізики для вищих гімназійних та реальних шкіл.

³⁶ Ендек – член партії ND (Narodowa Demokracja, Народна Демократія) – польського руху з націоналістичною ідеологією.

³⁷ Диференціальний.

³⁸ Конвікт як навчальний заклад діяв у Тернополі впродовж двох періодів: у 1820–1848 рр. та 1856–1886 рр., у 1886 р. заклад було перенесено до Хирова на Львівщині.

³⁹ «Сокіл» – українське патріотичне тіловиховне та руханкове товариство, у Львові засноване у 1894 р.

⁴⁰ У 1857 р. філія II німецької гімназії стала гімназією Франца Йосифа, в 1876 р. для неї на вул. Баторія (тепер – вул. Князя Романа) було споруджено будинок навчального закладу, з 1919 р. отримала у назві присвяту королю Стефану Баторію, тепер це навчальний корпус Національного університету «Львівська Політехніка».

⁴¹ Лепкий Онуфрій (1838–1905) – український греко-католицький священник, літературознавець, мовознавець, у своїх працях дотримувався «московських» поглядів, навчався у Львівському та Віденському університетах, від 1864 р. учителював у гімназіях Львова, Станіслава, Бережан, автор праць про давньоукраїнські писемність та літературу, статей про граматику і правопис української мови, член-кореспондент Краківської академії наук.

⁴² Терліковський Францішек (1851–1928) – польський педагог, класичний філолог, з 1879 р. – професор гімназії імені Франца Йосифа, з 1898 р. – директор гімназії у Станіславові, з 1905 р. – директор VII гімназії у Львові, автор шкільних підручників, зокрема «*Życie publiczne, prywatne i umysłowe starożytnych Greków i Rzymian*».

⁴³ Людовік Кубаля (1838–1918) – польський історик, педагог, громадський діяч, навчався у Ягеллонському та Віденському університетах, працював у гімназіях Львова та Золочева, член НТШ.

⁴⁴ Йдеться про вплив історичних праць Л. Кубаля на написання Г. Сенкевичем трилогії «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володійовський», а також

про цикл статей учня Л. Кубаля Олега Гурки (1887–1955) «Ogniem i mi-
eszem» a rzeczywistość historyczna» (1934), де на підставі історичних джерел
він доводив тенденційність і вказував на фактичні помилки при висвітленні
історії України доби Б. Хмельницького в творах Г. Сенкевича.

⁴⁵ Надобов'язковий предмет, що вивчався за рішенням дирекції гімназії.

⁴⁶ Радіометр Крукса – прилад, який є крильчаткою з чотирма лопатками,
зрівноваженими на голці всередині колби з невеликим розрідженням, при
попаданні на крильчатку світлового променя, вона починає обертатися у
зв'язку з радіометричним ефектом – виникненням сили відштовхування за
рахунок різниці кінетичних енергій молекул газу, що налітають на поверхні
крильчатку (освітлені і неосвітлену).

⁴⁷ Август Фройнд (1835–1892) – польський хімік, навчався у Львівському
університеті, отримав ступінь доктора філософії у 1871 р., у 1859–1861 рр.
– асистент кафедри хімії Львівського університету, у 1872–1892 рр. – профе-
сор, керівник кафедри хімії Політехнічної школи у Львові, автор підручника
«Zarys chemii do użytku szkół gimnazjalnych» (1883).

⁴⁸ Мохнацького – тепер вулиця Драгоманова.

⁴⁹ Хмельовського – тепер вулиця Глібова.

⁵⁰ Похвальне свідоцтво зрілості.

⁵¹ Марія Волковська (1868–1948) – дружина Михайла Грушевського. На-
вчалася у 1885–1887 рр. в учительській семінарії у Львові і була скерована з
1 серпня 1887 р. практиканткою на Поділля, в містечко Скала.

⁵² Зіморевича – нині вулиця Джохара Дудаєва.

⁵³ Іван Копач (1870–1952) – український класичний філолог, мовознавець,
літературознавець, релігійний і громадський діяч, закінчив Львівський уні-
верситет у 1894 р., отримав ступінь доктора філософії у 1891 р., у 1897–1901 рр.
працював вчителем у першій гімназії Тернополя, а в 1896–1897, 1901–1908 рр.
– у Львівській академічній гімназії, з вересня 1945 р. викладав у Львівському
університеті, дійсний член НТШ з 1935 р.

⁵⁴ Львівська кураторія – кураторія Львівського шкільного округу, у 1921–
1939 рр. була головним державним органом з управління освітніми проце-
сами у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах.

⁵⁵ Університет імені цесаря Франца – відновлений у 1817 р. Львівський
університет носив до 1918 р. ім'я цесаря Франца.

⁵⁶ Володимир Труш (1870–?) народився у Золочеві, вчительський іспит
склав у 1895 р., викладав математику і фізику в І-ій гімназії у Станіславі.

⁵⁷ Михайло Грицак (1872–1939) – український математик і педагог, меце-
нат, громадський діяч, навчався у Львівському університеті, до 1924 р. ви-
кладав у польських гімназіях, у 1924–1927 рр. – директор української гімназії
у Перемишлі, у 1927–1930 рр. – візитатор середніх шкіл, автор підручників
з математики для українських гімназій.

⁵⁸ Клим Глібовицький (1875–1907) – український математик, у 1892–1896 рр. навчався у Львівському університеті, працював у гімназії в Тернополі, з 1898 р. викладав математику і фізику в українській гімназії у Перемишлі, у 1901 р. подав до захисту докторську працю і був допущений до докторських іспитів, однак до здачі їх не приступив.

⁵⁹ Сафрон Матвійс (1872–1924) – математик, педагог, навчався на філософському факультеті Львівського університету, управитель української державної жіночої семінарії у Перемишлі, 30 серпня 1924 р. був вбитий за те, що «ревню виконував розпорядження Шкільної Кураторії».

⁶⁰ Осип Янів (1868–?) – педагог, математик, навчався у Львівському університеті з 1896 року, вчитель математики і фізики спочатку в польській гімназії у Ярославі, а згодом в Академічній гімназії у Львові.

⁶¹ Осип Прислопський (1874–1912) – український математик, педагог, навчався на філософському факультеті Львівського університету, професор української гімназії в Перемишлі.

⁶² Ларіон Свенціцький (1876–1956) – український вчений-славіст, етнолог, музезознавець, у 1895–1899 рр. вивчав математику, природничі науки та філософію у Львівському університеті, продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, лінгвістичну освіту здобув у Відні, тут отримав ступінь доктора, з 1913 р. – приват-доцент, у 1944–1950 рр. – завідувач кафедри слов'янської філології у Львівському університеті.

⁶³ Ян Залуський (1869–1906) – польський педагог-фізик, навчався у Львівському університеті у 1889–1893 рр., у 1895–1898 рр. – асистент кафедри експериментальної фізики, з 1898 рр. працював викладачем в гімназіях у Ярославі, Станіславі та Львові.

⁶⁴ Еміль Снопек (1870–?) – польський педагог, математик, навчався на філософському факультеті Львівського університету, викладав математику і фізику у VIII гімназії у Львові.

⁶⁵ Еміль Дуніковський-Габдене (1855–1924) – польський геолог, палеонтолог, закінчив Віденський університет, працював у Львівській політехнічній школі, Віденському геологічному інституті, Мюнхенському університеті, з 1884 р. – професор геології у Львівському університеті.

⁶⁶ Юзеф Шпільман (1855–1920) – доктор медицини та доктор ветеринарії, закінчив Ягеллонський університет, стажувався у клініках і лабораторіях Берна, Відня, Берліна, Праги, з 1884 р. працював у Львівській ветеринарній академії, а також з 1888 р. – доцент, згодом професор медичного факультету Львівського університету.

⁶⁷ Роман Пілят (1846–1906) – польський літературознавець, закінчив Львівський університет, з 1874 р. очолював кафедру історії польської літератури і мови у Львівському університеті.

⁶⁸ Александр Раціборський (1845–1920) – польський історик філософії, закінчив Львівський університет, у 1886–1891 р. – приват-доцент, з 1891 р. – професор філософії у Львівському університеті.

⁶⁹ Александр Скурський (1851–1928) – польський філософ, педагог, закінчив Львівський університет, з 1892 р. – доцент, а згодом професор філософії та педагогіки у Львівському університеті, з 1905 р. викладав в університеті Софії.

⁷⁰ Броніслав Радзішевський (1838–1914) – польський хімік, закінчив природничий факультет Московського університету, продовжив навчання у Гентському університеті в лабораторії А. Кекуле, після праці у Левені (Бельгія) та Кракові, з 1872 р. – професор хімії у Львівському університеті.

⁷¹ Фрідріх Август Кекуле (1829–1896) – німецький хімік, навчався у дармштадському Вищому технічному училищі, продовжив навчання у Парижі, доцент у Гайдельберзькому, професор у Гентському університетах (Бельгія), з 1865 р. – професор Бонського університету, його праці ввійшли в основи теоретичних основ органічної хімії.

⁷² Юзеф князь Пузина (1856–1919) – польський математик, рід Пузин походить від княжої династії Рюриковичів, його предки князівський титул отримали, володіючи Козельським удільним князівством, закінчив Львівський університет у 1880 р., у 1883 р. отримав ступінь доктора філософії, у 1883–1884 рр. стажувався у Берлінському університеті, з 1885 р. – доцент, з 1889 р. – надзвичайний, з 1892 р. – звичайний професор Львівського університету, член-кореспондент Краківської академії, прочитав більше 30 різних курсів, організував і керував двома математичними семінарами.

⁷³ Вавжинець (Лаврентій) Жмурко (1824–1889) – польський математик, після філософських студій у Львові вивчав математику і природничі науки у політехніці та університеті у Відні, з 1850 р. викладав у Львові, у 1872–1881 рр. – одночасно професор Львівської політехнічної школи та університету, відзначався оригінальною побудовою навчальних курсів математики.

⁷⁴ Карл Вайерштрасс (1815–1897) – німецький математик, навчався в університетах Бонна та Мюнстера, з 1856 р. – професор Берлінського університету, побудував логічне обґрунтування математичного аналізу, яке ґрунтується на запропонованій ним теорії дійсних чисел, зробив вагомий вклад в теорію аналітичних функцій, варіаційне числення, диференціальну геометрію та математичний аналіз.

⁷⁵ Анрі Пуанкаре (1854–1912) – французький математик, фізик, астроном і філософ, член Паризької та Французької академії наук, викладав у Парижі в університеті і в Політехнічній школі, автор фундаментальних праць з усіх областей математики, а також фізики та астрономії, поряд з Д. Гільбертом був останнім математиком, який зміг охопити всі математичні результати свого часу.

⁷⁶ Мориц Бенедикт Кантор (1829–1920) – німецький історик математики, працював в Гайдельберзькому університеті, автор трьох томів, виданих в

1894–1908 рр. праці «Vorlesungen über Geschichte der Mathematik», четвертий том написали його співробітники.

⁷⁷ Перша оригінальна робота Левицького – це «O wyrażeniach symetrycznych z wartości funkcji mod m » (Prace matematyczno-fizyczne, 1894, t. VI), ця ж праця «Про симетричні вираження вартостей функції mod m » була опублікована у «Записках Наукового Товариства імені Шевченка» (1894, т. IV) і стала першою науковою статтею з математики, опублікованою українською мовою.

⁷⁸ Самуель Дікштайн (1851–1939) – польський математик, історик науки, видавець наукових математичних журналів, викладав у Варшавському університеті, ініціював організацію польських наукових інститутів.

⁷⁹ Станіслав Кемпінський (1867–1908) – польський математик, закінчив Ягеллонський університет, продовжив навчання у Геттінгені та Берліні, з 1893 р. викладав у Ягеллонському університеті, у 1898–1908 рр. – керівник II кафедри математики Політехнічної школи у Львові, читав лекції також у Львівському університеті.

⁸⁰ Генріх Герц (1857–1894) – німецький фізик, першим отримав і дослідив електромагнітні хвилі, існування яких теоретично передбачив Максвелл, його праці підтвердили електромагнітну теорію світла.

⁸¹ Софус Лі (1842–1899) – норвезький математик, викладав в університетах в Осло і Ляйпцігу, головним його відкриттям були неперервні групи перетворень (групи Лі), які виявилися важливими для багатьох напрямків сучасної математики.

⁸² Казимир Жоравський (1866–1953) – польський математик, закінчив Варшавський університет, продовжив навчання в університетах Геттінгена та Ляйпціга, викладав Політехнічний в школі у Львові та Ягеллонському та Варшавському університетах, у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаніка зберігаються конспекти В. Левицького лекцій К. Жоравського.

⁸³ Еліптичні функції модулю // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1895. Т. 7, кн. 3. С. 1–30.

⁸⁴ Село Станків.

⁸⁵ Teorja funkcji analitycznych, Tom I, 1898, s. I–XVIII i 1–549; Tom II, 1900, s. I–XVI i 1–693.

⁸⁶ Томаш Станецький (1826–1891) – польський фізик, доктор філософії, навчався у Львівському університеті, у 1872–1891 рр. – керівник кафедри експериментальної фізики у Львівському університеті, ректор Львівського університету (1890–1891).

⁸⁷ Оскар Фабіан (1846–1899) – польський фізик, математик, навчався в Головній школі у Варшаві, продовжив навчання в університетах Відня та Гайдельберга, у 1872 р. – приват-доцент, у 1873–1899 рр. – професор, керівник кафедри математичної фізики Львівського університету, викладав фізику та математику.

⁸⁸ Віктор фон Лянґ (1838–1921) – австрійський фізик, навчався у Віденському університеті, у 1865–1909 рр. – директор фізичного кабінету у Віденському університеті, його книга «Einleitung in die Theoretische Physik» мала 8 видань з 1867 по 1891 рік.

⁸⁹ Кандидатська робота – кандидати на здобуття права викладання перед усіма та письмовими іспитами писали наукову працю на задану тему. Тут мова йде про письмову роботу В. Левицького з фізики для допуску до вчительського іспиту, яка була пізніше надрукована: Електро-магнетна теорія світла і філії електричні // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. Львів, 1897. Т. 2. С. 1–72.

⁹⁰ Ігнацій Закшевський (1860–1932) – польський фізик, навчався у Львівському університеті, після продовження навчання у Кракові і Берліні почав викладати у Львові у 1892 р., з 1893 р. – професор кафедри експериментальної фізики у Львівському університеті.

⁹¹ Зигмунт Флорентій Врублевський (1845–1888) – польський фізик, навчався у Київському університеті, працював в університетах Гайдельберга, Берліна і Мюнхена, з 1882 р. – професор Ягеллонського університету.

⁹² Август Віктор Вітковський (1854–1913) – польський фізик, навчався у Політехнічній школі у Львові та у Львівському університеті, професор Політехнічної школи у Львові, з 1888 р. – професор Ягеллонського університету, фахівець з теорії газів.

⁹³ Казимеж Твардовський (1866–1938) – польський філософ, психолог, педагог, громадський діяч, навчався у Віденському університеті, продовжував навчання у Ляйпцігу і Мюнхені, з 1895 р. – професор філософії Львівського університету, засновник і керівник Львівської школи філософів 1920–1930 рр.

⁹⁴ Василь Нагірний (1848–1921) – український архітектор та громадський діяч, навчався у Технічній академії у Львові, згодом у Цюріху – спершу на відділі політехніки, згодом – будівництва, з 1875 р. працював у Цюріху, зокрема в будівельному уряді, з 1882 р. у Львові займався проектуванням церков, засновник багатьох українських товариств у Галичині, зокрема «Сокіл», «Дністер», «Народна гостиниця».

⁹⁵ «Основа» – товариство студентів-політехніків, засноване у 1897 р. в Політехнічній школі у Львові, яке стало осередком наукового і товариського життя українських студентів, діяло до 1939 р.

⁹⁶ Тит Мишковський (1861–1939) – греко-католицький священник, письменник, педагог, доктор теології, навчався у Львівській греко-католицькій семінарії та у Віденському університеті, у 1903–1918 рр. – професор богословського факультету Львівського університету, з 1920 р. – професор Львівської духовної семінарії (з 1929 р. – Львівської богословської академії).

⁹⁷ Олександр Бачинський (1844–1933) – греко-католицький священник, богослов, церковний і громадський діяч, педагог, письменник, видавець,

випускник Львівської духовної семінарії і богословського факультету Львівського університету, ректор Львівської духовної семінарії (1883–1893), крилошанин греко-католицької митрополічної капітули, папський шамбелян, член багатьох українських суспільно-політичних та релігійно-церковних товариств, відіграв важливу роль у формуванні українського інтелектуального середовища Галичини.

⁹⁸ Володимир Охримович (1870–1931) – український громадсько-політичний діяч, учений, правник, журналіст, навчався у Львівському університеті, автор праць з статистики, етнології, етнографії, мовознавство та антропніміки, професор права та декан правничого факультету Українського таємного університету у Львові (1920–1925), дійсний член НТШ і голова його статистичної комісії, член-кореспондент Петербурзької АН.

⁹⁹ Олександр Колесса (1867–1945) – український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, брат Філарета Колесси, навчався у Віденському університеті, з 1895 р. – доцент, у 1898–1918 рр. – професор Львівського університету, у 1921–1939 рр. – професор Карлового університету у Празі, депутат австрійського парламенту (1907–1918), дійсний член НТШ.

¹⁰⁰ Сабат Микола (1867–190) – український класичний філолог, педагог, закінчив Львівський університет, студіював грецьку та латинську філологію у Греції та Римі, у 1905–1919 рр. – директор української гімназії у Станіславо-ві, 1927–1930 рр. – Академічній гімназії у Львові, у 1923–1927 рр., професор грецької філології та античної археології УВУ (1920–1923) та Українського таємного університету у Львові (1924–2925).

¹⁰¹ «Ватра» – товариство студентів-українців, організоване у 1892 р., було більш національно зорієнтоване, ніж «Академічне братство», внаслідок злиття «Ватри» з «Академічним братством» виникло товариство «Академічна громада».

¹⁰² Сецесія українських студентів Львівського університету – організована акція припинення навчання у Львівському університеті студентами-українцями на знак протесту проти репресивних заходів щодо українських студентів, навчання у Львові припинило біля 600 студентів, які подали заяви в інші університети, сецесія тривала з грудня 1901 р. по червень 1902 р.

¹⁰³ Євген Барвінський (1874–1947) – український і польський історик, архівіст, видавець, навчався у Львівському університеті, у 1918–1939 рр. – директор Державного архіву у Львові, з 1944 р. – хранитель фондів у Державному архіві у Кракові, член НТШ, член історичної комісії Польської АН.

¹⁰⁴ «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців, купців, засноване у Львові у 1884 р., його організатором і тривалий час головою був Василь Нагірний.

¹⁰⁵ «Боян» – українське музичне товариство, засноване у Львові в 1891 р., мало мережу філій у багатьох містах Західної України, при товариствах діяли хори, музичні школи, бібліотеки і видавництва.

¹⁰⁶ «Дністер» – українське страхове товариство, засноване у Львові 1892 р.

¹⁰⁷ Олександр Огоновський (1848–1891) – український правник, політик, громадський діяч. Закінчив Львівський університет, з 1882 р. – професор права у Львівському університеті, співзасновник товариства «Просвіта», «Наукового товариства імені Шевченка» та інших громадських організацій.

¹⁰⁸ «Нова ера» – кількарічний переговорний процес як спроба українсько-польського порозуміння в Галичині, і спроби реалізації угоди (1840–1894 рр.) і її продовження «новий курс» (1895–1897), де з українського боку перемовини очолював Олександр Барвінський.

¹⁰⁹ Юліан Романчук (1842–1932) – український громадсько-політичний і культурний діяч, педагог, письменник, журналіст, видавець. Закінчив Львівський університет, був довголітнім послом до Галицького сейму та австрійського парламенту, співзасновник та голова Української національно-демократичної партії, член-засновник товариства «Просвіта» та її почесний член, один із засновників і дійсний член НТШ, інших громадських організацій, співзасновник і співробітник газети «Діло», упорядник шкільних підручників, видавець творів Тараса Шевченка.

¹¹⁰ Філарет Колесса (1871–1947) – український етнограф, композитор, музикознавець, навчався у Віденському і Львівському університетах, викладав у гімназіях Львова, Стрия, Самбора, з 1939 р. – професор Львівського університету, дійсний член НТШ, академік АН УРСР.

¹¹¹ Іван Раковський (1874–1949) – український антрополог, зоолог, педагог, громадський діяч, навчався у Львівському університеті, учителював у гімназіях Коломиї та Львова, у 1921–1925 рр. – професор зоології та антропології у Львівському таємному університеті, голова НТШ (1935–1940), редактор 3-томного видання «Українська загальна енциклопедія. Книга знання» (1930–1935).

¹¹² Василь Щурат (1871–1948) – український літературознавець, славіст, поет і перекладач, педагог, навчався у Львівському та Віденському університетах, де здобув докторат, у 1898–1934 рр. учителював у гімназіях Перемишля, Бродів, Львова, дійсний член НТШ, 1921 р. став ректором Українського таємного університету, у 1921–1934 рр. – директор приватної жіночої гімназії сестер Василянок у Львові.

¹¹³ Мирон Кордуба (1876–1947) – український історик, навчався у Львівському та Віденському університетах (1893–1896), у Відні здобув докторат (1898), у 1900–1913 рр. – працював Другій державній гімназії у Чернівцях, з 1920 р. – у Львівській академічній гімназії, з 1929 р. – професор Варшавського університету, член НТШ, з 1944 р. – професор Львівського університету. У листопада 1918 р. – делегат Української Національної Ради ЗУНР від Буковини, консул Західноукраїнського посольства у Відні.

¹¹⁴ Сильвестр Яричевський (1871–1918) – український письменник, громадський діяч, педагог, навчався у Львівському і Віденському університетах,

викладав у гімназіях Перемишля, коломії, Кіцманя, з 1909 р. – у гімназії Серета, де невдовзі став директором гімназії та бургомістром, автор низки поетичних і прозових творів.

¹¹⁵ Осип Роздольський (1872–1945) – український богослов, філолог, перекладач, навчався у Львівській духовній семінарії та Львівському університеті, з 1897 р. викладав класичні мови у гімназіях Коломиї, Перемишля, Львова, збирав фольклорно-етнографічні матеріали, дійсний член НТШ.

¹¹⁶ Теодозій Лежогубський (1869–1919) – український церковний та громадський діяч, священник, публіцист, навчався у греко-католицькій семінарії у Львові та Віденському університеті, у 1913–1919 рр. – директор гімназії сс. Василянок у Львові.

¹¹⁷ Степан Томашівський (1875–1930) – український історик, публіцист, політик, з 1910 р. – доцент історії Австрії у Львівському університеті, з 1928 р. – доцент історії України у Ягеллонському університеті, голова дипломатичної місії ЗУНР у Лондоні (1920) і в Берліні (1921–1925), дійсний член НТШ.

¹¹⁸ Володимир Гнатюк (1871–1926) – український етнограф, з 1899 р. – секретар НТШ у Львові, з 1916 р. – голова етнографічної комісії НТШ, з 1900 р. – редактор усіх її видань, співредактор «Літературно-Наукового Вістника», директор «Української видавничої спілки».

¹¹⁹ Володимир Шухевич (1849–1916) – український етнограф, громадський просвітний діяч, закінчив Львівський університет (1877), професор природничих наук в реальній школі у Львові, чільний діяч товариства «Просвіта», дійсний член НТШ, ініціатор створення і керівник багатьох громадських організацій у Львові, автор п'ятитомної праці «Гуцульщина».

¹²⁰ Карл Людвіг Габсбург (1833–1896) – молодший брат імператора Франца-Йосифа, у 1853–1855 рр. – намісник королівства Галичини і Володимирії, проживав у Львові.

¹²¹ Франц-Йосиф (1830–1916) – імператор Австрії і король Угорщини, голова двоєдиної держави Австро-Угорська монархія.

¹²² Анатоль Вахнянин (1841–1908) – композитор, громадсько-політичний діяч, педагог, журналіст, навчався у Львівській духовній семінарії (1859–1862) та у Віденському університеті (1865–1868), засновник і голова товариства «Січ» у Відні, співзасновник і перший голова (1868–1870) товариства «Просвіта» у Львові, інших, зокрема музичних, товариств, посол до австрійського парламенту, засновник і перший директор Вищого музичного інституту ім. Лисенка у Львові (1903–1908).

¹²³ Михайло Павлик (1853–1915) – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, один з засновників Русько- української радикальної партії.

¹²⁴ Андрій Скородинський (1850–1912) – український громадсько-культурний діяч, директор канцелярії товариства «Просвіта» у Львові.

¹²⁵ Кость Паньківський (1855–1915) – український громадський діяч, журналіст і видавець, економіст, філантроп, навчався в університетах Львова

та Відня, редагував часописи «Письмо з Просвіти», «Зоря», «Батьківщина» та ін., видавав книжкову серію «Дрібна бібліотека», член-засновник НТШ, підтримував тісні зв'язки з письменниками з Наддніпрянщини.

¹²⁶ Володимир Антонович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, громадський діяч, закінчив медичний та історико-філологічний факультети Київського університету, професор історії Київського університету, зібрав, зредагував і видав 8 томів видання «Архів Юго-Западної Росії» про Правобережну Україну XVI–XVIII ст. Заклав підвалини сучасної української історичної науки, його учнем був М. Грушевський, якого він рекомендував на новостворену кафедру історії у Львівський університет.

¹²⁷ Михайло Грушевський (1866–1934) – видатний український історик, організатор науки, політичний діяч і публіцист, у 1894–1914 рр. – професор Львівського університету, у 1917–1918 рр. – голова Української Центральної Ради, голова НТШ (1897–1913), дійсний член УАН (ВУАН), дійсний член АН СРСР. Автор фундаментальної праці у 10 томах «Історія України-Руси», численних статей у пресі та наукових збірниках.

¹²⁸ Надзвичайні слухачі – особи, які не записані студентами згідно правил університету (не імпатрикульовані) або не можуть бути записані згідно цих правил, але яким деканат надав право відвідування лекцій. До докторських або інших державних іспитів допускалися тільки імпатрикульовані студенти.

¹²⁹ Абсолюторій – документ, який видавався після закінчення навчання у університеті, де вказувався перелік прослуханих курсів.

¹³⁰ «Записки Наукового Товариства імени Шевченка» – видання Товариства, засноване у 1892 р., що виходило до 1939 р., після Другої світової війни виходило в діаспорі, відновлене в Україні у 1990 р.

¹³¹ Микола Залізняк (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, публіцист і дипломат, навчався у Львівському університеті, один з організаторів Союзу Визволення України, у 1919–1920 рр. – посол УНР у Фінляндії, з 1921 р. – професор Українського вільного університету у Празі, згодом жив у Відні.

¹³² Іван Джиджора (1880–1919) – український історик, громадський діяч і публіцист, закінчив Львівський університет, дійсний член НТШ, наукові праці присвячені в основному історії Гетьманщини.

¹³³ Микола Євшан (Федюшка) (1889–1919) – український літературний критик, літературознавець, перекладач, публіцист, військовий діяч, навчався у Львівському та Віденському університетах, секретар НТШ, деякий час особистий секретар М. Грушевського, представник модерної української критики. Під час Першої світової війни служив в австрійському війську, згодом – в УГА, активний учасник визвольних змагань

¹³⁴ Кирило Студинський (1868–1941) – український літературознавець і мовознавець, громадський діяч, навчався у Львівському та Віденському університетах, у 1897–1899 рр. – доцент Ягеллонського університету, у 1900–1918,

1939–1941 – професор Львівського університету, його проректор (1939–1941), дійсний член, заступник голови (1906–1909), голова (1923–1930) НТШ, депутат Верховної Ради СРСР, писав поетичні, прозові та драматичні твори, перекладав з іноземних мов, загинув за нез'ясованих обставин.

¹³⁵ Осип Маковей (1867–1925) – письменник, літературний критик, журналіст і громадський діяч, був редактором газети «Буковини», журналу «Літературно-Науковий Вістник».

¹³⁶ Іван Верхратський (1846–1919) – природознавець, філолог, навчався у Львівському університеті, учителював у Дрогобичі, Львові, Станіславові та Ряшеві, започаткував створення Природничого музею НТШ, досліджував флору і фауну Східної Галичини, а також мову та фольклор лемків, дійсний член НТШ і перший голова його математично-природничо-лікарської секції.

¹³⁷ Степан Рудницький (1877–1937) – український географ, етнолог, навчався у Львівському університеті, у 1908–1914 рр. приват-доцент Львівського університету, у 1921–1926 рр. – викладач Українського вільного університету (Відень, Прага), з 1927 р. організатор і керівник Українського НДІ географії і картографії у Харкові, у 1933 р. заарештований органами НКВД і засуджений.

¹³⁸ Вадим Щербаківський (1876–1957) – український історик, археолог, мистецтвознавець, навчався в університетах Петербурга, Москви і Києва, досліджував українську архітектуру, брав участь в археологічних і етнографічних експедиціях в Україні, у 1908–1910 рр. співробітник Національного музею у Львові, від 1922 року на еміграції у Празі, Мюнхені, Лондоні, дійсний член НТШ.

¹³⁹ Моше Рафес (Мойсей Григорович) (1883–1942) – єврейський політичний діяч, один з керівників партії Бунд в Україні, у 1917 році член Української Центральної Ради, згодом кандидат у члени ЦК КП(б) України.

¹⁴⁰ Тадеуш Бой-Желенський (1874–1941) – польський письменник, поет-сатирик, перекладач, громадський діяч, здобув освіту лікаря в Ягеллонському університеті, автор сонетів, сатиричних віршів, публіцистичних творів та багаточисельних перекладів французьких текстів, у 1939–1941 професор кафедри французької філології Львівського університету.

¹⁴¹ Омелян Савицький (1845–1921) – український педагог, математик, закінчив Львівський університет, доктор філософії, викладав математику та фізику в Академічній гімназії у Львові та Українській гімназії у Тернополі, автор підручників з математики та фізики українською мовою.

¹⁴² Петро Огоновський (1853–1917) – український педагог, математик, громадський діяч, навчався у Віденському університеті, професор математики і фізики в Академічній гімназії у Львові, голова Товариства «Просвіта», дійсний член НТШ, автор підручників з математики і фізики українською мовою.

¹⁴³ Іларій Огоновський (1854–1929) – український педагог, філолог, перекладач, священник, вчитель Академічної гімназії у Львові, автор підручників з класичної філології.

¹⁴⁴ Роман Цеглинський (1859–1914) – український педагог і освітній діяч, класичний філолог, вчитель Академічної гімназії у Львові та Української гімназії в Тернополі, автор шкільних підручників латинської та грецької мов, радник митрополичої консисторії.

¹⁴⁵ Казимир Фелікс Бадені (1846–1909) – граф, австрійський державний діяч, навчався у Краківському університеті, посол Галицького крайового сейму, у 1888–1895 рр. – намісник Галичини, у 1895–1897 рр. – прем'єр-міністр Австрії і міністр внутрішніх справ.

¹⁴⁶ Василь Барвінський (1888–1963) – український композитор, диригент, навчався у Львівській консерваторії та університетах Львова і Праги, у 1939–1941 рр. та 1944–1948 рр. – директор Львівської консерваторії, у 1948–1958 рр. відбував заслання у мордовських таборах.

¹⁴⁷ Олександр Барвінський (1890–1957) – лікар, син О. Барвінського, закінчив медичний факультет Львівського університету (1914), під час Першої світової війни був військовим лікарем, потім працював у народній лікарні, член Українського лікарського товариства, у 1941 р. – завідувач львівського міського відділу охорони здоров'я, лікар митрополита Андрея Шептицького (по смерті Мар'яна Панчишина) та професора Стефана Банаха, у 1947–1957 рр. відбував заслання у мордовських таборах. Один із перших застосував щеплення вакциною Фрідмана проти туберкульозу.

¹⁴⁸ У 1895 р. І. Франко подав прохання про надання йому права викладання (*venia legendi*) у Львівському університеті, він отримав схвалення (аплявз) своїх наукових робіт, відповідей на колоквіумі і прочитаної лекції, однак габілітація не була затверджена міністром освіти.

¹⁴⁹ Сильвестр Сембратович (1836–1898) – український церковний і політичний діяч, єпископ Української греко-католицької церкви, кардинал, митрополит Галицький, архієпископ Львівський, префект Львівської духовної семінарії, з 1870 р. – професор догматики богословського факультету Львівського університету.

¹⁵⁰ Юрій Федькович (1834–1888) – український письменник, редактор книжок у товаристві «Просвіта» та першої на Буковині української газети.

¹⁵¹ Степан Смаль-Стоцький (1859–1939) – український вчений-славист, мовознавець і літературознавець, громадсько-політичний діяч, педагог, навчався у Чернівецькому та Віденському університетах, у 1885–1918 рр. – професор Чернівецького університету, у 1892–1911 рр. – посол до Буковинського крайового сейму, у 1911–1918 рр. – посол до Віденського парламенту, дійсний член НТШ і Всеукраїнської Академії Наук.

¹⁵² «Русланъ» – щоденна газета народовецького напрямку, що виходила у Львові у 1897–1914 рр., орган заснованого О. Барвінським і А. Вахняни-

ном «Католицького русько-народного союзу», перейменованого в 1911 р. у Християнсько-суспільну партію.

¹⁵³ Процес Єфремова – сфабрикований радянською владою процес Спільки визволення України, за яким було засуджено 45 діячів української наукової та церковної інтелігенції. Академіка Сергія Єфремова звинуватили в організації і керівництві СВУ і засудили до 10-річного ув'язнення, загинув у таборі ГУЛАГ.

¹⁵⁴ Intelligenzprüfung – іспит на розумові здібності.

¹⁵⁵ Янівська – тепер вулиця Тараса Шевченка.

¹⁵⁶ Театинська – тепер вулиця Максима Кривоноса.

¹⁵⁷ Маврицій Мацішевський (1847–1917) – польський педагог, історик, закінчив Ягеллонський університет, з 1873 р. – професор Бережанської гімназії, з 1883 р. – IV гімназії у Львові, у 1890-х роках – директор першої тернопільської гімназії.

¹⁵⁸ Микола Мельник (1875–1954) – український вчений-природознавець, педагог, навчався у Віденському університеті (1899–1905), викладав у 1906–1914, 1918–1935 рр. в Академічній гімназії у Львові, з 1944 р. – у Львівському університеті, з 1948 р. – доцент, завідувач кафедри у Львівському лісотехнічному інституті, дійсний член НТШ, автор наукових і популярних статей і підручників, один із творців української наукової термінології.

¹⁵⁹ Владислав Натансон (1864–1937) – польський фізик, навчався в університетах у Варшаві, Петербурзі, Тарту і Кембріджі, з 1894 р. – надзвичайний, з 1902 р. – звичайний професор Ягеллонського університету.

¹⁶⁰ Маурици Рудзкі (1862–1916) – польський геофізик і астроном, навчався у Львівському університеті, у 1883–1886 рр. – у Віденському університеті, де отримав ступінь доктора, з 1896 р. – професор Ягеллонського університету, з 1902 р. – директор астрономічної обсерваторії у Кракові.

¹⁶¹ Кароль Ольшевський (1846–1915) – польський фізик і хімік, навчався у Ягеллонському університеті та в Гайдельбергу, з 1876 р. – професор Ягеллонського університету, винахідник каскадового методу скраплення газів, у 1883 р. разом із З. Врубельським отримали скраплений кисень.

¹⁶² Євген Озаркевич (1861–1916) – український лікар, автор наукових праць з медицини, навчався у Віденському університеті, де здобув докторат (1888), з 1897 р. проживав у Львові, очолював з 1902 р. лікарську комісію НТШ, редагував шість випусків «Лікарського збірника» (1898–1901), репрезентував українських лікарів на міжнародних наукових конгресах.

¹⁶³ Державна українська гімназія у Тернополі – заснована у жовтні 1898 р., у вересні 1930 р. польська влада ліквідувала гімназію, після об'єднання її з приватною українською жіночою гімназією працювала як приватна гімназія товариства «Рідна школа».

¹⁶⁴ «Українське педагогічне товариство» – громадська організація з осередком у Львові, що займалася створенням та підтримкою українських навчальних закладів, виданням навчальної та педагогічної літератури, підготовкою педагогічних кадрів та опікою над ними. Засноване 1881 р. як «Руське товариство педагогічне», у 1912–1926 рр. – «Українське педагогічне товариство», у 1926–1939 рр. – «Рідна школа».

¹⁶⁵ Кость Левицький (1859–1941) – український політичний діяч Галичини, адвокат, публіцист, навчався на правничих факультетах Львівського і Віденського університетів, здобув ступінь доктора права (1884), депутат австрійського парламенту та Галицького сейму, голова Української Головної Ради у Львові (1914), перший президент уряду ЗУНР (1918), голова Української Національної Ради у Львові (1941).

¹⁶⁶ «Бесіда», «Українська Бесіда» (до 1928 р. – «Руська Бесіда») – товариство, засноване у Львові у 1861 р. для «плекання товариського життя» та «скріплення й піднесення національного духу», згодом його осередки з'явилися в інших містах Галичини, зокрема в Тернополі.

¹⁶⁷ «Українська Бурса» – гуртожиток для учнівської молоді з навколишніх містечок і сіл, який діяв з 1872 р., в 1904 р. було побудоване нове приміщення, гуртожитком опікувалося товариство «Руська Бурса в Тернополі».

¹⁶⁸ Для здобуття ступеня доктора філософії (з математики) потрібно було подати до ради факультету наукову працю (праці) і скласти два усні іспити (ригорози) з математики разом із якоюсь природничою дисципліною і філософією. В. Левицький складав іспит з математики і фізики.

¹⁶⁹ Промоція – урочистість з нагоди надання ступеня доктора філософії за участю ректора університету, декана факультету та промотора – професора, який виголошує промову про здобуття ступеня.

¹⁷⁰ Промоція *sup auspiciis imperatoris* – промоція під патронатом імператора, у Львові на ній, як правило, за дорученням імператора був присутнім губернатор.

¹⁷¹ Утраквістичний – двомовний. Утраквістичний характер Львівського університету мав юридичне визнання на рівні австрійського уряду, імператорською постановою 1871 рр. було встановлено польсько-український характер викладання в університеті, проте фактично він мав польський характер з тенденцією до поступового обмеження прав українців.

¹⁷² Роман Негруш (1874–1926) – польський фізик, закінчив у 1896 р. Львівський університет, з 1896 р. – асистент хімії, з 1906 р. – приват-доцент фізичної хімії, у 1918–1920 рр. – надзвичайний, з 1920 р. – звичайний професор кафедри експериментальної фізики Львівського університету.

¹⁷³ Леонард П'єнтак (1841–1909) – польський правник, економіст, закінчив юридичний факультет Львівського університету (1867), з 1868 р. – доцент, з 1872 р. – надзвичайний, з 1976 р. – звичайний професор Львівського

університету, у 1899–1907 рр. – віце-президент австрійського парламенту, у 1903–1906 рр. – міністр у справах Галичини.

¹⁷⁴ Ян Лукасевич (1876–1956) – польський вчений-логік, закінчив Львівський університет у 1902 р., того ж року отримав диплом доктора філософії *sub auspiciis imperatoris* і золоту медаль з діамантами, у 1903–1905 – працівник бібліотеки, у 1906–1910 – приват-доцент, у 1911–1915 – надзвичайний професор кафедри філософії Львівського університету, з 1915 р. – професор Варшавського університету, згодом – директор департаменту (1918), міністр освіти і віросповідань Польщі (1919).

¹⁷⁵ Людвік Цвіклінський (1853–1942) – польський філолог-класик, громадсько-політичний діяч, доктор філософії, у 1873–1875 рр. – вчитель у Берліні, у 1876–1879 рр. – надзвичайний, 1879–1902 рр. – звичайний професор кафедри класичної філології Львівського університету, працював у Віденському археологічному інституті, Познаньському та Віденському університетах.

¹⁷⁶ Професорський іспит – іспити на здобуття права викладати в середніх навчальних закладах.

¹⁷⁷ Це, мабуть, праця «*Einige Bemerkungen zur Lagrange'schen Interpolationsformel*» (*Archiv für Mathematik und Physic. Berlin, 1899, s. 214–224*).

¹⁷⁸ Габілітація – процес здобуття права викладання (читання лекцій) у вищій школі як приват-доцент, цей процес складається з таких етапів: подання наукової праці, проходження колоквіуму перед радою факультету і виголошення лекції на задану тему, кожен етап окремо розглядає рада факультету.

¹⁷⁹ 14 жовтня 1903 р. В. Левицький забрав своє подання про габілітацію, мотивуючи тим, що 1. «на разі з причин перенесення до Львова і урядових занять, не має змоги як слід приготувати до акту габілітаційного»; 2. «працює тепер над розвідкою, яку хотів би залучити до нового подання габілітаційного».

¹⁸⁰ Цей конкурс на посаду платного доцента був оголошений 1 жовтня 1900 р. У конкурсі, крім Володимира Левицького, взяли участь доктор Луціян Бйотхер – асистент Політехнічної школи у Львові, доктор Владислав Фолькерський – інженер, викладав механіку і математику в Парижі та Лімі, працював на будові залізниць, доктор Здіслав Криговський – вчитель імназії у Перемишлі, Міхал Урич – вчитель гімназії.

¹⁸¹ Плацид Дзівінський (1851–1936) – польський математик, навчався одночасно у Львівському університеті і в Технічній академії у Львові, з 1876 р. – асистент, з 1877 р. – надзвичайний, а з 1889 р. – звичайний професор, керівник І кафедри математики у Політехнічній школі у Львові. Під час конкурсу як член комісії пропонував обрати З. Криговського.

¹⁸² Здіслав Криговський (1872–1955) – польський математик, вивчав математику, фізику та астрономію в Ягеллонському університеті, там у 1895 р. здобув ступінь доктора, продовжував навчання в Берліні та Парижі, з 1901 р. –

доцент, з 1908 р. – надзвичайний, а з 1909 р. – звичайний професор керівник І кафедри математики Політехнічної школи у Львові, у 1919 р. запрошений до університету в Познані.

¹⁸³ Володимир Милькович (1857–1916) – український історик, навчався у Львівському, Чернівецькому і Віденському університетах, з 1885 р. – приват-доцент, згодом – професор східноєвропейської історії Чернівецького університету.

¹⁸⁴ «Математична строгість» – рівень означень і доведень, який ввів у математику Вейерштрасс.

¹⁸⁵ Фелікс Кляйн (1849–1925) – німецький математик, навчався у Боннському університеті, з 1872 р. – професор Ерлангенського університету, з 1875 р. – Вищої технічної школи у Мюнхені, з 1880 р. – Ляйпцігського, з 1886 р. до 1910 р. Геттінгенського університету, основні праці присвячені теорії груп, теорії функцій, неевклідовій геометрії, значний вплив мали його ідеї класифікації геометрій на основі груп перетворень.

¹⁸⁶ Йдеться, вочевидь, про Рис.7 в статті: Klein F. Ueber die Transformation der elliptischen Functionen und die Auflösung der Gleichungen fünften Grades. *Mathematische Annalen*, 1878. Bd. 14(1). S. 111–172. Дякуємо М. Зарічному за підказку.

¹⁸⁷ Професорська іспитова праця – йдеться про наукову працю, підготовану В. Левицьким до вчительського іспиту, тему якої сформулював Ю. Пузина, пізніше вона була опублікована (те саме, що й «кандидатська робота» у відповідній примітці вище).

¹⁸⁸ Станіслав Толочко (1868–1935) – польський хімік, закінчив Варшавський університет, працював в університетах Геттінгена та Кракова, у 1905–1935 – керівник кафедри неорганічної хімії у Львівському університеті.

¹⁸⁹ Платити «фрицове» – понести наслідки від браку досвіду в якійсь галузі.

¹⁹⁰ Отто фон Бісмарк (1815–1898) – німецький державний і політичний діяч, після навчання в гімназії у 1832–1832 рр. вивчав юриспруденцію у Геттінгенському університеті, далі продовжив освіту у Берлінському університеті.

¹⁹¹ Карл Фрідріх Гаусс (1777–1855) – німецький математик, астроном, геодезист, фізик, у 1795–1798 рр. навчався у Геттінгенському університеті, з 1799 р. – доцент Брауншвейзького університету, з 1807 р. – професор Геттінгенського університету, одночасно в 1807–1855 рр. – директор астрономічної обсерваторії, його наукові дослідження охоплюють різні розділи математики та її застосування, серед математиків заслуженим ім'я «король математики».

¹⁹² Бернгард Ріман (1826–1866) – німецький математик, навчався у Геттінгенському і Берлінському університетах, у 1854–1866 рр. працював у Геттінгенському університеті (професор з 1857 р.), отримав класичні результати в теорії функцій, геометрії, теорії чисел, теорії диференціальних рівнянь,

до цього часу не доведена його знаменита гіпотеза про нулі дзета-функції Рімана.

¹⁹³ Фрідріх Веллер (1800–1882) – німецький хімік, з 1836 р. – професор Геттінгенського університету, вперше синтезував з неорганічної речовини органічну сполуку.

¹⁹⁴ Вільгельм Едуард Вебер (1804–1891) – німецький фізик, закінчив університет у Галле, був професором у Галле (1826–1831), Геттінгені (1831–1837) та Ляйпцігу (1843–1849), разом з К. Гауссом створив абсолютну систему і сконструював у 1833 р. перший у Німеччині електромагнітний телеграф.

¹⁹⁵ Петер Густав Лежен Діріхле (1805–1859) – німецький математик, навчався в Берліні й Парижі, з 1827 р. – доцент Вроцлавського університету, у 1829–1855 рр. працював у Берлінському університеті (з 1831 р. професор), з 1855 р. – професор Геттінгенського університету, основні праці стосуються теорії чисел, математичного аналізу і рівнянь математичної фізики.

¹⁹⁶ Макс Планк (1858–1947) – німецький фізик-теоретик, заклав основи квантової фізики, навчався в університетах Мюнхена та Берліна, першу посаду отримав у Кільському університеті, у 1889–1944 рр. – професор університету в Берліні.

¹⁹⁷ Давид Гільберт (1862–1943) – німецький математик, навчався в університетах Кенігсберга, Гайдельберга й Берліна, після праці в університеті Кенігсберга перейшов у Геттінгенський університет, його наукові праці торкалися майже всіх основних напрямків математики, створений ним математичний центр у Геттінгені мав значний вплив на розвиток сучасної математики.

¹⁹⁸ Готфрід Бюргер (1747–1794) – німецький поет, відомий своєю баладою «Ленора», з 1784 р. читав у Геттінгені лекції з естетики як приват-доцент, а згодом – як професор.

¹⁹⁹ Еміль Віхерт (1861–1928) – німецький фізик та геофізик, один з перших дослідників електронів, запропонував модель шаруватої будови Землі, з 1897 р. – професор геофізики Геттінгенського університету.

²⁰⁰ Мартін Брендель (1862–1939) – німецький астроном, з 1898 р. – доцент теоретичної астрономії та геодезії у Геттінгені, займався спостереженнями над астероїдами.

²⁰¹ Гендрік Лоренц (1853–1928) – нідерландський фізик.

²⁰² Макс Абрахам (1875–1920) – німецький фізик-теоретик, учень М. Планка, в 1902–1909 рр. – приват-доцент в Геттінгені.

²⁰³ Ернст Цермело (1871–1953) – німецький математик, з 1897 р. працював у Геттінгенському університеті, ввів так звану аксіому вибору та систему аксіом теорії множин, система аксіом Цермело-Френкеля вважається основою сучасної математики.

²⁰⁴ Георг Гамель (1877–1954) – німецький математик і механік, навчався в вищій технічній школі Ахена, в університетах Берліна і Геттінгена, основні праці з теорії функцій (базис Гамеля), диференціальних рівнянь та механіки.

²⁰⁵ Йосиф Племель (1873–1967) – словенський математик, навчався у Відні, Берліні та Геттінгені, професор Чернівецького та Люблінського університетів, основні праці з теорії функцій, алгебри та диференціальних та інтегральних рівнянь.

²⁰⁶ Максим Бохер (1867–1918) – американський математик, в 1891 р. захистив у Геттінгенському університеті дисертацію, з 1894 р. – доцент, з 1894 р. – професор Гарвардського університету, основні праці з теорії диференціальних рівнянь і алгебри.

²⁰⁷ Ернст Ліндельоф (1870–1946) – фінський математик, закінчив Гельсінґфорський університет, навчався також в Геттінгені, Парижі і Стокгольмі, основні праці з теорії аналітичних функцій, диференціальних рівнянь і топології.

²⁰⁸ Герман Шварц (1843–1921) – німецький математик, навчався в Берлінському університеті, у 1875–1892 рр. викладав в Геттінгенському, в 1892–1921 роках – у Берлінському університетах.

²⁰⁹ Курс для групи учасників, обраних та запрошених лектором. Проводиться, як правило, не в лекційній залі університету, а в приміщенні кафедри чи, як було раніше, в приватному помешканні.

²¹⁰ Адольф фон Гарнак (1851–1930) – німецький історик церкви і теолог, навчався у Дерптському і Ляйпцігському університетах, професор з історії церкви в університетах Гіссена, Марбурга та Берліна, головним об'єктом його наукової діяльності було раннє християнство, у вченні Ісуса відзначав зміщення уваги з ритуалізму і обрядовості до душі та особистості, був одним із авторів звернення кайзера Вільгельма до народу в 1914 р.

²¹¹ Отто фон Гірке (1841–1921) – німецький юрист, історик права, навчався в університетах Берліна і Гайдельберга, після праці в університетах Цюріха і Бреслау з 1887 р. професор Берлінського університету.

²¹² Йоган Кноблаух (1855–1915) – німецький математик, учень Вейерштрасса, з 1872 р. вивчав право, фізику і математику в Галле, Гайдельбергу і Берліні, з 1882 р. – приват доцент, з 1889 р. – надзвичайний професор Берлінського університету.

²¹³ Георг Геттнер (1854–1914) – німецький математик, надзвичайний професор Вищої технічної школи в Берліні.

²¹⁴ Лазарус Фукс (Fuchs) (1833–1902) – німецький математик, в 1858 р. закінчив Берлінський університет, учень Вейерштрасса, працював професором у Берлінському, Гранфсвальдському, Геттінгенському, Гайдельберзькому, а з 1884 р. знову в Берлінському університеті, основні результати в теорії лінійних диференціальних рівнянь.

²¹⁵ Фердинанд Георг Фробеніус (1849–1917) – німецький математик, учень Вейерштрасса, професор Берлінського університету, основні роботи стосуються теорії груп, він першим довів, що асоціативне і дистрибутивне мислення можливе крім дійсних і комплексних чисел, в просторі кватерніонів.

²¹⁶ Фрідріх Шотткі (1851–1935) – німецький математик, закінчив університет в Бреслау, викладав в Берліні, Цюріху, Марбургу, в 1902–1922 рр. – професор Берлінського університету, основні дослідження відносять до теорії функцій і теорії комформних відображень.

²¹⁷ Едмунд Ландау (1877–1938) – німецький математик, закінчив Берлінський університет, з 1899 р. викладав там, з 1909 р. – професор Геттінгенського університету, в 1927 р. емігрував до Палестини, однак повернувся у Геттінген, основні результати його досліджень відносяться до аналітичної теорії чисел і комплексного аналізу.

²¹⁸ Вільгельм фон Бецольд (1837–1907) – німецький фізик і метеоролог, професор Берлінського університету, з 1885 р. – директор Прусського метеорологічного інституту.

²¹⁹ Якоб Вант-Гофф (1852–1911) – голландський фізик і хімік, лауреат Нобелівської премії з хімії 1901 р., навчався у Лейденському університеті та у Бонні у хіміка Кекуле, згодом – у Парижі, після праці в університеті Амстердаму прийняв запрошення Берлінського університету, сформулював основні постулати хімічної кінетики, заклали основи класичних теорій розчинів.

²²⁰ Герман Еміль Фішер (1852–1907) – німецький хімік, з 1892 р. – професор Берлінського університету, лауреат Нобелівської премії з хімії.

²²¹ Вільгельм Юлій Ферстер (1832–1921) – німецький астроном, президент Міжнародного бюро мір та ваг.

²²² Юліус Баушінгер (1860–1934) – німецький астроном, з 1896 р. – професор астрономії і директор астрономічного інституту в Берліні.

²²³ Фрідріх Роберт Гельмерт (1843–1917) – німецький геодезист і астроном, автор фундаментальних досліджень в галузі вищої геодезії.

²²⁴ Фрідріх Паульзен (1846–1908) – німецький педагог і філософ новокантіанського напрямку, з 1878 р. – професор філософії і педагогіки Берлінського університету.

²²⁵ Едуард Меєр (1855–1930) – німецький історик, спеціаліст з стародавньої історії, єгиптолог, навчався у Ляйпцігському університеті, працював в університетах Ляйпціга, Бреслау, Галле, Берліна, його основний твір – «Історія стародавнього світу» у 5 томах (1884–1902).

²²⁶ «Babel und Bibel» (Вавилон і Біблія) – цикл лекцій Фрідріха Деліча в 1902–1905 рр., в яких стародавня історія ізраїльтян подана з погляду асиріології: на їх біблейську традицію вирішальний вплив мав Вавилон, є окреме видання тексту лекцій.

²²⁷ Фрідріх Деліч (1850–1920) – німецький історик, асиріолог, навчався в університетах Ляйпціга і Берліна, в 1885 р. – професор у Ляйпцігу, згодом

у Бреслау (1893) і Берліні (1899), прихильник панвавилонізму – теорії, яка надає виключне значення месопотамській культурі, з якої начебто вийшли всі решта культур світу, прихильниками цієї теорії були німецькі історики Гуго Вінклер (1863–1913), Альфред Джереміас (1864–1935), Герман Гюнкель (1862–1932).

²²⁸ Ульріх фон Віламовіц-Мюллендорф (1848–1931) – німецький філолог-класик, історик античної культури, навчався у Боннському і Берлінському університетах, викладав в університетах Геттінгена, Грейфсвальда та Берліна, поспонував дослідження філології та історії античної культури, зробив вклад в реформу викладання грецької мови.

²²⁹ Йоганн Отліб Фіхте (1762–1814) – німецький філософ, навчався в Єнському і Ляйпцігському університетах, викладав в Єнському університеті, в Берліні читав публічні лекції, головний твір – «Науковчення» (1794) – трактат про науку, згідно якого наукові положення повинні опиратися на основоположення, які є достовірними самі собою, також принципи моралі повинні мати теоретичне обґрунтування.

²³⁰ Йоганн Вольфганг фон Гете (1749–1832) – німецький поет, прозаїк, драматург, мислитель і натураліст, навчався у Ляйпцігському та Страсбургському університетах, автор кількох романів і знаменитої філософської драми «Фауст», праць з порівняльної морфології рослин і тварин, з фізики, мінералогії, геології та метеорології.

²³¹ Володимир Винниченко (1880–1951) – український письменник і політичний діяч, лідер УСДРП, заступник голови Центральної Ради і перший голова Генерального Секретаріату – автономного уряду України, за гетьманської влади очолив Національний Союз, з листопада 1918 до лютого 1919 – голова Директорії, після поразки визвольних змагань жив у Франції.

²³² Євген Петрушевич (1843–1940) – український громадсько-політичний діяч, навчався у Львівському університеті, правник, президент Західноукраїнської Народної Республіки, член директорії УНР, в листопаді 1919 р. виїхав до Відня, у 1920–1923 рр. очолив екзильний уряд ЗУНР.

²³³ Євген Коновалець (1891–1938) – полковник армії УНР, командир Січових Стрільців, голова Проводу українських націоналістів, один з ідеологів українського націоналізму, вивчав право у Львівському університеті (1909–1914), вбитий агентом НКВС СРСР.

²³⁴ Підкасана муза (podkasana muza) – театральна вистава, жартівливе видовище, оперетка, що має легкий комедійний характер.

²³⁵ Ярослав Окуневський (1860–1929) – український військовий лікар, громадський і військовий діяч, адмірал флоту Австро-Угорської імперії, навчався у Віденському університеті, дійсний член НТШ.

²³⁶ Юліан Бачинський (1870–1940) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, історик, дипломат, навчався у Львівському і Берлінському

університетах, член Української національної ради ЗУНР, у книзі «Україна ingredienta» (1895) першим обґрунтував потребу політичної незалежності України.

²³⁷ Вільгельм Гумбольдт (1767–1835) – німецький філолог, філософ, лінгвіст, здійснив реформу освіти у Пруссії, заснував Берлінський університет. Александр Гумбольдт (1769–1859) – німецький вчений-енциклопедист, фізик, географ, біолог, мандрівник, основоположник географії рослин.

²³⁸ Пригадуємо, що спогади були написані 1933 р. Див. також оцінку Гітлера вище.

²³⁹ Кушевича вул. – до 1946 р. вулиця носила назву на честь бурмістра і меуариста Львова Самуїла Кушевича, упродовж 1946–1993 рр. – вулиця Клубна через розташування на ній клубу Львівського трамвайно-тролейбусного управління, нині названа на честь українського священника Серафима Кушевича.

²⁴⁰ Заведення Змертвихвстанців – інтернат для греко-католиків, організований орденом Змертвихвстанців (Воскресенців) у Львові в 1880 р., його очолив отець Валеріан Калінка (1826–1886) – польський церковний і громадський діяч, історик.

²⁴¹ Лев Станіслав Коссак (1850–1914) – лікар, відомий у Львові фахівець у галузі шкірних захворювань.

²⁴² Роман Москва (1850–?) – польський педагог, навчався у Львівському та Віденському університетах, вчительські іспити склав у 1882 р., з 1895 р. – професор реальної гімназії у Дрогобичі, з 1897 р. – професор V гімназії у Львові, в 1905–1913 рр. – директор державної гімназії в Мельці (нині Підкарпатське воєводство).

²⁴³ Франц Прухніцький (1847–1911) – педагог, діяч освіти, навчався у Львівському університеті, в 1893–1905 рр. – директор V гімназії, автор шкільних підручників.

²⁴⁴ Франц Томашевський (1852–1912) – польський педагог, посол до Галицького сейму, навчався у Львівському та Віденському університетах, де отримав ступінь доктора, викладав в гімназіях Львова, Кракова, Самбора, з 1904 р. – директор гімназії Франца Йосифа у Львові, автор підручника з хімії для гімназій.

²⁴⁵ Йосиф Ногай (1856–1926) – польський педагог, навчався у Львівському університеті, викладав у гімназіях Львова, Тернополя, Ряшева, у 1905–1926 рр. – директор V гімназії у Львові.

²⁴⁶ Степан Юрик – український греко-католицький священник, папський шамбелян, політичний та громадський діяч, у 1918–1919 рр. – делегат Української Національної Ради ЗУНР.

²⁴⁷ Дем'ян Лопатинський (1866–1951) – греко-католицький священник, церковний і громадський діяч, педагог, парох Успенської церкви у Львові, почесний крилошанин львівської митрополичої капітули, працював учителем

у Золочеві і Тернополі, у 1910–1939 рр. очолював дирекцію видавництва «Діло», з 1944 р. – на еміграції.

²⁴⁸ Вітольд Баревич (1865–1911) – польський педагог, доктор філософії, викладав в V гімназії німецьку та грецьку мови.

²⁴⁹ Станіслав Шнайдер (1858–1917) – польський педагог, класичний філолог, навчався у Львівському університеті, працював в гімназіях у Перемишлі, у Львові в V гімназії у 1894–1908 рр., в VIII гімназії у 1908–1913 рр., і в III гімназії у 1913–1916 рр., де був директором.

²⁵⁰ Міхал Єзеницький (1859–1935) – польський філолог-класик, доктор філософії, навчався у Львівському університеті, Парижі та Берліні, у 1892–1906 рр. – приват-доцент Львівського університету, з 1906 р. – директор польської гімназії у Станіславі, професор V гімназії у Львові.

²⁵¹ Францішек Конарський (1857–1907) – польський педагог, поет, працював у Львові в гімназіях імені Франца Йосифа, Академічній гімназії, до кінця життя у V гімназії, опублікував праці з дидактики польської мови.

²⁵² Аплікант – практикант.

²⁵³ Госпітація – відвідування лекцій та їх аналіз, стажування.

²⁵⁴ Гімназія пані Камерлінг була заснована у 1899 р. Юзефою С. Голдблатт-Камерлінг, містилася по вул. Сакраментек, 16 (тепер – вулиця Туган-Барановського), у повноєнний час у цьому будинку була фабрика, а з 2005 р. – новий будинок, гімназія була змішаного типу – класичного та математично-природничого. Наприкінці 1935 р. гімназії передали частину кам'яниці на вул. Тершаковців, 4.

²⁵⁵ Марія Стельмахова (1887–1939) – учителька історії та географії Українського інституту для дівчат в Перемишлі (1933–1939), член українського допомогового комітету.

²⁵⁶ Михайло Коцюба (1855–1931) – український культурно-освітній і громадський діяч, педагог, доктор філософії і медицини, навчався в Академії рільництва у Дублянах, у Вищій рільничій школі у Відні, на медичному факультеті Віденського університету, працював на багатьох громадських і державних посадах в освіті.

²⁵⁷ Стрілецька площа – тепер площа Данила Галицького.

²⁵⁸ Сикстуська вулиця – тепер вулиця Петра Дорошенка.

²⁵⁹ Андрій Алиськевич (1870–1949) – український педагог, науковий і громадський діяч, германіст, вчителював у Львові та Бродах, директор гімназій у Львові, Перемишлі, Дрогобичі, Берегові, Ужгороді та Великому Бичкові, співавтор підручників з німецької мови.

²⁶⁰ «Учитель» – педагогічно-науковий двотижневик, орган «Українського педагогічного товариства», виходив у Львові у 1889–1914 рр.

²⁶¹ «Товариство наукових викладів ім. Петра Могили» – освітньо-наукове товариство, засноване у 1908 р. у Львові з метою поширення знань з усіх ділянок життя, діяло до 1939 р., мало сім філій у Галичині.

²⁶² «Клуб Русинок» – культурно-просвітницька та благодійна організація жінок, заснована у Львові у 1893 р.

²⁶³ «Наша школа» – журнал, який виходив у 1909–1914, 1916–1918 рр. з ініціативи товариства «Учительська громада», з 1912 р. – як орган «Учительської громади» (Львів) та «Товариства імені Сквороди» (Чернівці), співробітником редакції видання був М. Грушевський.

²⁶⁴ «Економіст» – український щомісячний журнал, виходив у 1904–1914 рр., видавцем був Михайло Коцюба, головним редактором Кость Паньківський.

²⁶⁵ Владислав Жлобіцкі (1880–1942) – польський педагог, керівник освіти, навчався у Львівському університеті, у 1903–1905 рр. був асистентом в університеті, викладав в гімназіях Львова, Підгуже біля Кракова та Кракова, працював в Шкільній Раді краю, автор підручників та популярних книг з фізики.

²⁶⁶ Ярослав Вітошинський (1869–1946) – український хоровий диригент, педагог, закінчив Віденський університет, вчитель музики в Академічній гімназії у Львові.

²⁶⁷ Евгеніуш Ромер (1871–1954) – польський географ, картограф, доктор філософії, навчався в Ягеллонському університеті, в університеті Галлія, Львівському університеті, працював у гімназіях Львова, у 1899–1939 рр. – доцент, професор Львівського університету.

²⁶⁸ Остап Волашак (1835–1918) – польський ботанік, педагог, навчався в університетах Будапешта і Відня, з 1883 р. – професор кафедри ботаніки і зоології Львівської політехнічної школи, дослідник карпатської флори.

²⁶⁹ Осип Назарук (1883–1940) – український письменник, журналіст, громадсько-політичний діяч, вивчав право у Львівському та Віденському університетах (1902–1908), політичний діяч періоду ЗУНР і УНР, упродовж 1928–1939 рр. очолював редакцію станіславівської газети «Нова Зоря».

²⁷⁰ Шевченківський здви́г – другий краєвий збір руханкових, пожежних і стрілецьких товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» та інших на честь 100-річчя з дня народження Т. Шевченка.

²⁷¹ Вітольд Коритовський (von Korytowski Witold, 1850–1923) – польський політичний діяч Австро-Угорщини, навчався в університетах Берліна, Цюріха, Відня, у 1913–1915 рр. – намісник Галичини.

²⁷² Зося – Софія, дружина В. Левицького.

²⁷³ Йдеться про фантастичний твір польського письменника Єжи Жулавського «На срібній планеті», що вийшов друком у Львові 1903 р.

²⁷⁴ Берта фон Зуттнер (1843–1914) – австрійська письменниця, діячка міжнародного пацифістського руху, перша жінка-лауреат Нобелівської премії миру (1905).

²⁷⁵ Михайло Волошин (1877–1943) – член управи «Сокола-Батька», у серпні 1914 р. призначений до легіону Українських січових стрільців, займався набором добровольців.

²⁷⁶ Драбня – голота (львівський лексикон).

²⁷⁷ Екразит – вибухова речовина.

²⁷⁸ Проміжне військове звання між сержантським і офіцерським.

²⁷⁹ Нині – південна околиця Сколе.

²⁸⁰ Роман Сірецький – аматор, фанатичний прихильник театру, меценат, директор (1913–1914) Руського народного театру товариства «Руська Бесіда».

²⁸¹ Анджей Боболя (1591–1657) – польський римо-католицький святий, бєатифікований 1853 р., канонізований 1938 р.

²⁸² Юліан Плошовський – герой психологічного роману Г. Сенкевича «Бєз догмату», який характеризується відстороненим ставленням до дійсності, самоусуненням від активної участі у житті.

²⁸³ Еміль Сандт (Emil Sandt, 1864–1938) – німецький драматург і письменник, автор науково-фантастичних романів, зокрема «Im Aether. Das Testament eines Einsamen» (1910).

²⁸⁴ Аршин – міра 71,1 сантиметра.

²⁸⁵ Гохштаплєрство – намагання показати себе, звернути на себе увагу; марнославство. Hochstapler (нім.) – той, хто видає себе за когось іншого.

²⁸⁶ Тома Кемпійський (1380 – 1471) – монах-августинянин, автор «Про переслідування Христа» (1416) – одного з найвідоміших християнських творів, який перекладений біля 100 мовами.

²⁸⁷ Фата-моргана – оптичне явище в атмосфері, міраж.

²⁸⁸ Mügilitz (Mohelnice) – місто у східній частині Чехії, Оломоуцький край

²⁸⁹ Тут мова йде про Богдана – сина брата Юліана, добровольця української армії, який помер восени 1919 р.

²⁹⁰ Автопсія (аутопсія) – походить від грецьких слів (аутос «себе») та (опіс «око») – тут у значенні спогадів, свого бачення.

²⁹¹ Володимир Лучаківський (1838–1903) – український громадський діяч, письменник, правознавець, навчався у Львівському університеті, у 1896 р. обраний бургомістром Тернополя.

²⁹² «Ватра» – літературно-художній науково-публіцистичний збірник, виданий 1887 р.

²⁹³ Володимир Лукич (Володимир Лукич Левицький) (1856–1938) – український публіцист і редактор, видавець, письменник, правознавець, навчався у Львівському університеті, дійсний член НТШ, упродовж 1890–1896 рр. – редактор журналу «Зоря».

²⁹⁴ Володимир Герасимович (1870–1940) – український релігійний і культурно-освітній діяч, священник, закінчив богословський факультет Львівського університету, служив у селі Семичів, у Тернополі і в селі Терпилівка.

²⁹⁵ Яків Миколаєвич (1865–1931) – український педагог, красзнавець, географ, навчався у вчительській семінарії у Львові, викладав в учительській семінарії у Тернополі.

²⁹⁶ Олександр Гриневецький (1814–1909) – секретар суду в Тернополі, з 1896 р. – голова товариства «Українська бесіда» в Тернополі.

²⁹⁷ Фербль – азартна гра.

²⁹⁸ «Нива» – російський щотижневий журнал, що виходив у 1869–1918 рр. у Петербурзі, як додатки до журналу видавалися зібрання творів відомих російських та іноземних авторів, здобув популярність і найвищий тираж серед усіх журналів Росії.

²⁹⁹ «Tygodnik Ilustrowany» – польський ілюстрований щотижневий журнал, який виходив у Варшаві в 1859–1939 рр., висвітлював суспільні події, містив огляди з літератури та мистецтва, науки, господарства, біографії знаменитих людей, публікував художні твори.

³⁰⁰ Частина нинішньої вул. Руської

³⁰¹ Василь Стефаник (1871–1936) – український письменник, громадський діяч, посол до австрійського парламенту (1908–1918), з 1892 р. навчався на медичному факультеті Ягеллонського університету, не закінчив навчання, але нав'язав тісні зв'язки з польськими письменниками-модерністами, започаткував в українській літературі стиль експресіоністичної новели.

³⁰² Баденівські вибори – під такою назвою увійшли в історію вибори до австрійського парламенту у 1897 р., коли за наказом прем'єра і міністра внутрішніх справ К. Ф. Бадені, військо і поліція силою зброї позбавило більшість Українців виборчих прав.

³⁰³ Генріх Топольницький (1869–1920) – український композитор, піаніст, навчався у Львівській консерваторії, у 1896–1914 рр. працював у Тернополі.

³⁰⁴ Петро Ріпнійський (1845–1917?) – український педагог, професор латинської і грецької мов української гімназії у Тернополі, у 1917 р. директор гімназії.

³⁰⁵ Угодова русланівська політика – відстоювання потреби польсько-українського порозуміння за зразком «нової ери», яку відображала щоденна газета «Руслянь», що виходила у Львові у 1897–1914 рр.

³⁰⁶ Хрунівство – продажність, зрадництво, підлість.

³⁰⁷ Остап Макарушка (1867–1931) – український педагог, мовознавець, громадський діяч, навчався у Львівському університеті, стажувався у Відні і Берліні, викладав класичні та українську мови у Коломиї та в українській Академічній гімназії у Львові, автор підручників та словників з класичних мов, директор учительської семінарії Українського педагогічного товариства «Рідна школа», дійсний член НТШ.

³⁰⁸ Антоній Реман (1840–1917) – польський географ, геоботанік, навчався у Ягеллонському університеті, у Мюнхені, Відні, Бонні, з 1882 р. професор, засновник кафедри географії Львівського університету, дослідник рослинності Карпат, Поділля, Кавказу і Криму.

³⁰⁹ Руснаки (русини) – етнонім, давня назва Українців, що збереглася на західноукраїнських землях до поч. ХХ ст., досі побутує на Закарпатті, серед Українців-емігрантів із Закарпаття у США, а також серед українського населення Словаччини, Сербії, Боснії, етнічної групи лемків у Польщі.

³¹⁰ Волохи – загальна назва населення придунайських князівств і Трансильванії, з якого сформувалися румунська і молдавська нації.

³¹¹ Платон Лушпинський (1880–1952) – український літературознавець, педагог, навчався у Чернівецькому університеті, викладав у гімназіях Бережан, Бучача, Станіславова, в Академічній гімназії у Львові, з 1945 р. – доцент, старший викладач Львівського університету, дійсний член НТШ.

³¹² Італійська назва річки Соча у Словенії.

³¹³ Нині – селище міського типу Верховина.

³¹⁴ Мечислав Орлович (1881–1959) – польський географ, етнограф, краєзнавець, навчався у Львівському університеті, працював у туристичних організаціях, автор понад 150 путівників по багатьох містах і країнах, за життя подолав пішки майже 140 тисяч кілометрів.

³¹⁵ Аполінарій Тарнавський (1851–1943) – український лікар, один із піонерів фітотерапії, геріатрії і вегетаріанства, заснував у 1893 р. лікувального комплексу в Косові, автор публікацій у галузі гігієни, здоров'я і харчування.

³¹⁶ «Кур'єр» (Kurier Polski) – польська щоденна інформаційно-політична газета, що виходила у 1898–1939 рр. у Варшаві.

³¹⁷ Архикнязь Максиміліан (1832–1867) – австрійський ерцгерцог з династії Габсбургів, імператор Максиміліан І Мексики (1864–1867), розстріляний республіканцями в Мехіко.

³¹⁸ Володимир Кучер (1885–1959) – український фізик, педагог, навчався у Львівському університеті, викладав у Тернопільській гімназії та українській Академічній гімназії у Львові, з 1940 р. – професор Львівського державного університету ім. Івана Франка, дійсний член НТШ, автор наукових праць в галузі квантової механіки.

³¹⁹ Никифор Садовський (1884–1935) – український математик, педагог, після закінчення Львівського університету був заступником вчителя в Українській гімназії у Перемишлі, з 1910 р. вчитель у польській гімназії у Тернополі, у 1930–1931 рр. – вчитель в Тернопільській гімназії «Рідна школа», співзасновник філії Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Тернополі, автор наукових праць з математики і фізики, дійсний член НТШ.

³²⁰ Павло Тутковський (1858–1930) – український геолог, географ, педагог, навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету, знавець неорганічної природи України, професор Київського університету, академік Всеукраїнської академії наук, дійсний член НТШ.

³²¹ Микола Крилов (1879–1955) – український математик, академік Всеукраїнської академії наук (1922), академік АН СРСР (1929). У співаторстві зі своїм учнем М. Боголюбовим написав цикл робіт із нелінійної механіки та створив школу з нелінійної механіки, дійсний член НТШ.

³²² Дмитро Граве (1863–1939) – український математик, академік Української академії наук (1919), викладав в університетах Петербурга, Харкова, Києва, дійсний член НТШ, основні його праці присвячені алгебрі, теорії чисел, прикладній математиці та механіці.

³²³ Тіртеї – древньогрецький поет, його ім'я уособлює «поета-воїна».

³²⁴ Кружало – дзига. Ф. Кляйн є співавтором разом з А. Зоммерфельдом чотиритомної праці «Die Theorie des Kreisels» (Теорія дзиги).

³²⁵ Нині вживається термін «пряма».

³²⁶ Нині у вжитку термін «вимір».

³²⁷ Почесним членом Київського математичного товариства був В. Левицький (з 14.05.1929 р.), дійсним членом був М. Зарицький (з 1929 р.), М. Чайковський у цей час був уже в Одесі.

³²⁸ Йдеться про Михайла Кравчука.

³²⁹ Щотниця – наука, яка вчить без помилок лічити.

³³⁰ Михайло Орлов (1900–1936) – математик, навчався в Київському інституті народної освіти, доктор фізико-математичних наук (1931), член-кореспондент АН УРСР (1934), у 1931–1934 рр. працював в Українському НДІ математики і механіки у Харкові, у 1933–1934 рр. – у Харківському університеті, з 1934 р. – у Київському університеті й Інституті математики АН УРСР.

³³¹ Сергій Бернштейн (1880–1968) – математик, закінчив в Парижі університет і вищу електротехнічну школу, доктор математики (1904), у 1908–1933 роках працював у Харківському університеті, у 1933–1941 рр. – в Ленінградському університеті і політехнічному інституті, з 1935 – в Інституті математики АН СРСР, академік АН УРСР (1925), академік АН СРСР (1929). У 1931 р. у відповідь на заяву С. Бернштейна, що математичні науки позакласові й неполітичні, вийшла стаття М. Орлова «Боротьба за марксово-ленінську методологію в математиці» (Журнал математичного циклу ВУАН, 1931, № 1), в

якій продовжились гоніння на С. Бернштейна, що почались з його виступу в 1930 р. на 1-му Всесоюзному з'їзді математиків. Це змусило С. Бернштейна переїхати в Ленінград. Невдовзі М. Орлов сам став жертвою сталінських репресій.

³³² Інвективи – нападки, гострі обвинувачення.

³³³ Максим Куренський (1895–1937) – український математик, навчався у Київському університеті, доктор фізико-математичних наук (1930), у 1920–1932 рр. працював в АН УРСР і київських вузах, у 1933–1937 рр. – у Ленінграді в університеті, військово-артилерійській академії та інших навчальних закладах, з 1938 р. – в Карельському педагогічному інституті, дійсний член НТШ.

³³⁴ Володимир Можар (1901–1937) – український математик, закінчив Житомирський педагогічний інститут, аспірантське стажування проходив у ВУАН від керівництвом М. Кравчука і М. Крилова, кандидат фізико-математичних наук, професор (1935), у 1930–1937 рр. – завідувач кафедри вищої математики Київського технологічного інституту харчової промисловості, за звинуваченням в активній участі в «українській націонал-фашистській організації» трійка НКВС засуджений до розстрілу.

³³⁵ Тобто українській.

³³⁶ Юліан Гірняк (1881–1970) – український хімік, фізик, педагог, навчався у Львівській політехнічній школі, працював у 1904–1905 рр. у лабораторії І. Пулюя в Празі, на основі цих досліджень здобув у Львові ступінь доктора технічних наук, учителював у Станіславові, з 1912 р. викладав у Львівській академічній гімназії, у 1921–1923 рр. професор таємного Українського університету у Львові, з 1939 доцент Львівського політехнічного університету, у 1944 емігрував до Німеччини, від 1950 р. – у США.

³³⁷ Періодичне видання Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка, яке видавалося німецькою мовою.

³³⁸ Володимир Крокос (1889–1936) – український геолог, палеонтолог, педагог, закінчив Новоросійський університет в Одесі (1912), доктор геологічних наук (1927), викладав у навчальних закладах Одеси і Києва, з 1933 р. – декан геолого-географічного факультету Київського університету, дійсний член НТШ, виклик до НКВС став причиною серцевого нападу та смерті.

³³⁹ Василь Мудрий (1893–1966) – український громадський і політичний діяч, навчався у Львівському університеті, секретар таємного Українського університету у Львові, з 1927 р. – головний редактор газети «Діло», один із засновників «Українського національно-демократичного об'єднання», депутат польського сейму, віце-маршал сейму, з 1944 р. на еміграції в Німеччині, у 1949 р. виїхав до США, дійсний член НТШ.

³⁴⁰ Михайло Рудницький (1889–1975) – український літературний критик, письменник, перекладач, навчався у Львівському університеті та у Сорбоні

в Парижі, отримав ступінь доктора філософії, з 1923 р. завідувач літературного відділу, у 1929–1939 рр. співредактор газети «Діло» (здобув славу авторитетного літературного критика), з 1939 р. – завідувач кафедри зарубіжних літератур Львівського університету імені Івана Франка, дійсний член НТШ.

³⁴¹ Головою НТШ тоді був Кирило Студинський.

³⁴² Іван Раковський (1874–1949) – український антрополог і зоолог, педагог, громадський діяч, навчався у Львівському університеті, вчителював в гімназіях Коломиї і Львова, навчався і працював у Петербурзі, Парижі та Відні, головний редактор «Української загальної енциклопедії», дійсний член НТШ, в 1935–1940 його голова.

³⁴³ Тут йдеться про «Українську загальну енциклопедію. Книгу знання» – першу енциклопедію українською мовою, яка була видана у Львові у трьох томах (1930–1933), головним редактором був Іван Раковський, членами редакційної колегії – Володимир Дорошенко, Михайло Рудницький і Василь Сімович.

³⁴⁴ Доктор Той-що-знає-краще.

Зміст

Спомини з життя	5
Моя родина і рідня	7
Мої діточі і шкільні літа	16
Мої університетські часи	37
По університеті	55
Мій другий побут в Тернополі	63
Історія моєї промоції і габілітації	77
Наукові стипендії та габілітація	81
Мій виїзд в Німеччину	83
Геттінген	87
Часи побуту в Берліні	96
У Львові до Великої війни	111
Дневник з війни 1914 року	143
У полоні	181
До історії «Української Бесіди» в Тернополі в роках 1896–1902	189
Туристика	195
Мармароський Піп Іван	195
Сто миль на колесі	207
Моя перша прогулька в Чорногорі	219
Над Адрією. Локрум	227

Монте Маджоре	233
Кам'яна ступениця	239
З дороги на північ	245
Гімн морю	270
Світогляд	273
Вартість математики	273
В ім'я вільної науки	285
В обороні свободи науки	288
Окремі листи	291
До Івана Пулюя, 25 травня 1904	291
До Івана Пулюя, 8 вересня 1904	292
До Іларіона Свенціцького, 25 листопада 1917	293
До Стефана Рудницького, 20 грудня 1929	293
До Максима Куренського, 1 березня 1930	295
До Василя Мудрого, 18 грудня 1930	297
До Івана Раковського, 18 грудня 1930	298
Біографічні матеріали	301
<i>Редакція «Діла», Ювілей ученого</i>	301
<i>Раїса Сахно, Спомини про Володимира Левицького</i>	311
<i>Богдан Пташник, Володимир Левицький – осново-</i> <i>положник української математичної культури в</i> <i>Галичині</i>	319
<i>Ярослав Притула, Володимир Левицький: штрихи</i> <i>до біографії</i>	331
Службова частина	355
Від упорядника	355
Від наукового редактора	364
Примітки і коментарі	366

Володимир Левицький, Спомини. Львів: Видавництво «Папуга», 2021. 400 с.

ISBN 978-617-7142-64-4

У книзі вперше публікуються «Спомини з життя» Володимира Левицького, які він написав 1933 р., та його щоденник, що охоплює період від 16 серпня 1914 р. до 3 січня 1915 р. У «Споминах» йдеться як про життя й наукову діяльність вченого, так і про відомих українських та польських політичних, наукових і культурних діячів, яких В. Левицький знав особисто, про цікаві маловідомі факти того часу. Життєпис видатного українського математика доповнюють його подорожні нариси, надруковані свого часу в галицькій пресі, а також кілька публікацій світоглядного характеру та окремі листи, що увиразнюють непересічну особистість вченого.

Макетування Олег Петрук
Обкладинка Андрій Кот

Підписано до друку 20.01.2021.
Макет підготовано в ЛАТЕХ.
Гарнітура Antykwą Toruńska.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Офсетний друк. Фіз. друк. арк. 24,75.
Умов. друк. арк. 23,00. Умов. фарбовідб. 4,6.
Замовлення № 0202-1

Друк ТзОВ «Друкарня "Папуга"»
Львів, вул. Любінська, 92
тел. (067) 370-34-03
Свідоцтво видавничої справи
ЛВ №15 від 21.11.2001 р.

Володимир Левицький (1872–1956) – математик, голова математично-природописно-лікарської секції НТШ (1897–1939), заступник голови (1926–1932) та голова (1932–1934) Наукового товариства імені Шевченка, професор гімназій у Тернополі та Львові, Львівського університету, автор першої наукової розвідки з математики українською мовою, численних наукових та науково-популярних статей, перекладів, підручників, редактор «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ» – єдиного до Другої світової війни видання в Галичині з природничих наук українською мовою (від 1897 до 1939 року вийшло 32 томи).

У книзі вперше публікуються «Спомини» Володимира Левицького, які він написав 1933 р., та його щоденник, що охоплює період від 16 серпня 1914 р. до 3 січня 1915 р. У «Споминах» йдеться як про життя й наукову діяльність вченого, так і про відомих українських та польських політичних, наукових і культурних діячів, яких В. Левицький знав особисто, про цікаві маловідомі факти того часу. Життєпис видатного українського математика доповнюють його подорожні нариси, надруковані свого часу в галицькій пресі, а також кілька публікацій світоглядного характеру та окремі листи, що увиразнюють непересічну особистість вченого.